

116
Т. CXVI.

Р. 1913, кн. IV.

Рік XXII

116

22

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬБОЛЬОНІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

BEDIGERT VON

MICHAEL HRUŠEVSKYJ.

B. CXVI.

1913, IV B.

XXII Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

—+— Закінчило 10 X с. с. 1913. —+—

825

Т. СХVІ.

Р. 1913, кн. ІV.

Рік ХХІІ.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЮГІ Й ЕТНОГРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

BEDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

В. СХVІ.

1913, ІV В.

ХХІІ Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 10/X с. с. 1913.

Зміст СХVІ тому.

1. Зміст тому с. 3—4
 2. Нові матеріали до історії соборів 1629 р., подав Іван Крип'якевич с. 5—39
 3. Чуднівська кампанія 1660 р., студія Василя Герасимчука (докінченне) с. 40—68
 4. Ще до історії устрою Гетьманщини ХVІІ—ХVІІІ ст., замітки Михайла Слабченка і Миколи Василенка с. 69—86
 5. Азбучна війна в Галичині 1859 р., подає Іван Франко с. 87—125
 6. Варіанти мелодій українських народніх дум, їх характеристика і групуване, студія Філярета Колеси с. 126—165
 7. Miscellanea: а) Бібліографічна рідкість, под. І. Франко; б) З бібліографічних занять Івана Вагилевича, под. М. Возняк; в) З історії кївської громади — промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах (з його посмертних паперів) с. 166—189
 8. Наукова хроніка: Історія України Олександра Яблоновського, оцінка М. Залізняка с. 190—212
 9. Бібліографія (рецензії й реферати): преісторія, археологія й історія штуки, історія політична й культурна, фільологія, етнографія, жите суспільне і культурне (реєстр обговорених видань див на с. 261) . . . с. 213—262
-

Inhalt des CXVI Bandes.

1. Inhalt des Bandes S. 3—4
 2. Neue Materialien zur Geschichte der Synoden von 1629 J., mitgeteilt von Ivan Krypjakovyč . S. 5—39
 3. Die Čudnover Kampagne des J. 1660, Studie von Vassyl Herasymčuk (Schluss) S. 40—68
 4. Neue Beiträge zur Verfassungsgeschichte des Hetmanenlandes im XVII—XVIII Jahrh., Bemerkungen von Michael Slabčenko und Nikolaus Vasylenko S. 69—86
 5. Der Sturm auf das Alphabet in Galizien im J. 1859, von Ivan Franko S. 87—125
 6. Varianten der Melodien ukrainischer Kobzarensänge („Dumy“), ihre Charakteristik und Gruppierung, Studie von Philaret Kolessa S. 126—165
 7. Miscellanea, von I. Franko, M. Woznjak und P. Žytečkyj S. 166—189
 8. Wissenschaftliche Chronik: Alexander Jablonowski's „Geschichte der Ukraine“, kritische Besprechung von N. Zaliznjak S. 190—212
 9. Bibliographie (Rezensionen und Referate): Vorgeschichte, Archäologie und Kunstgeschichte, politische und Kulturgeschichte, Philologie, Ethnographie, soziales und kulturelles Leben (Bücherregister siehe S. 261) S. 213—262
-
-

Нові матеріали до історії соборів 1629 р.

Подав Іван Крипякевич.

Історія трох соборів 1629 р. розвітлена на основі давних і нових матеріалів в працях проф. П. Жуковича, виданих в недавнім часі¹⁾. На варшавськiм соймі в лютім 1629 р. православні і уніяти згодили ся на спільний собор, де мали розглянути ся обосторонні ріжницї; речинець собора назначено на 28 жовтня н. с. 1629 р., а місцем його мав бути Львів. Щоби підготувати сей спільний собор, скликано два партикулярні собори, православний до Київа і уніятський до Володимира, оба на 9 липня н. с. 1629 р.

В студіях проф. Жуковича зведено дуже сумлінно весь жерельний матеріал, що був до тепер опублікований, а крім сього доповнено його ново віднайденими актами з б. архива уніятських митрополитів (в архиві св. Синода в Петербурзі). Та хоч матеріал використаний автором здавав ся дуже повний, нам попали в руки ще інші жерела до історії тих соборів, — жерела, що в дечім доповняють дотеперішні звістки, а в иншім

Принято на засіданю історично-філософичної секції дня 4 червня 1913 р.

¹⁾ Київській соборъ 1629 года (по новымъ матеріаламъ) — Христіанское чтенію 1911 кн. I, II; Львовській соборъ 1629 года въ связи съ политическими обстоятельствами времени — *ibid.* кн. V—VI; тесаме в Сеймвая борьба православнаго западно-русскаго дворянства съ церковной уніей (съ 1624 г.), вип. VI, Спб. 1912; Матеріали для історіи кїевскаго и львовскаго соборовъ 1629 года (Записки Акад. наукъ по ист.-фил. отд. т. VIII № 15) Спб. 1911. Порівн. рецензію М. Грушевського в Записках т. 113, наукова хроніка і Історія України-Руси т. VIII ст. 88—99.

приносять нові дані. В Національній Музеї ім. гр. А. Шептицького у Львові в рукописній відділі під ч. 10759 знаходиться збірник п. з. „Polonia tutte“: ближче займемося сею збіркою на інших місцях, тут замітимо тільки, що ці акти належали колись до папського нунція Антонія Санта Кроче, що пробував в Польщі 1627—1630 р. З нунцієм стояв в живій переписці уніятський митрополит Йосиф Рутський і завдяки тому дійшли до нас інтересні матеріали до релігійних справ того часу, а передусім до історії соборів. У кожній важнійшій справі Рутський давав інформації нунцієви, повідомляв його про пляни уніятів, питав ради, відповідав на запити нунція, посилав реляції про православних, — вся та кореспонденція, писана чоловіком на високім становищі, рухливим і з висшою освітою, може служити одним з найважливіших жерел до характеристики уніятів у тих часах. Нижче подаємо в повнім тексті і витягах ці інтересні акти, а тут хочемо подати замітки, що нового дає наш матеріал.

Як відносилися уніяти до справи спільного собора? З даних, зібраних Жуковичем, знаємо вже, що уніятське духовенство трактувало справу серйозно і заходилося коло того, щоби собор зробити як найбільше популярним, — се було в інтересі уніятської церкви. Наша кореспонденція освітлює ще більше виразно пляни уніятів, а передусім самого Рутського. В пізнішій часі, коли нунцій заборонив уніятам сей проєктований собор з православними, Рутський для свого оправдання подавав причини, чому уніяти бажали такого порозуміння¹⁾.

Справа спільного собору дискутувалася на соймах від яких десятих років; на домагання православних все відповідали, що нема иншого способу на вирівняне ріжниць між православними і уніятами, як візд обох сторін, на якім розглянули би разом свої спори. Православні ніколи не хотіли прийняти сеї дороги. Аж на останнім соймі на диво всіх згодилися на спільний собор. Тоді уніятський делегат, архимандрит Йосиф Баковецький, з своєї сторони не противився соборови; тільки разів вже дискутовано сю справу і латинські архиєпископи самі виступили з такою пропозицією, а навіть і нунції про се знали; годі було припускати, що тодішній нунцій буде неприхильний справі. Баковецький зробив тільки похибку в однім, — що не повідомив нунція про доконану справу, звідси вийшла пізніше дуже немила ситуація для Рутського. Митрополит запевняв нунція,

¹⁾ Лист без дати — наші матеріали ч. 4.

що на сїм візді обох сторін не мали розсуджувати ся артикули віри, а тільки уніяти хотіли поспробувати переконати православних арґументами із церковних книг. Колиб прийшло до згоди, уніяти були би про се повідомили Рим і подали до апробати усліви. Рутський приготовляв собор дуже старанно і для інформації нунція переслав меморіал затитулований „Praeparatio ad synodum“¹⁾. Спірні питання, в числі шість, що ділять уніятів і православних, віддано до реферату монахам Василянам, тим, що студіювали теологію; вони мають приготувати ся до дискусії з православними, а підчас собору кожде питане буде дискутувати ся окремо від проводом поодиноких єпископів-теологів; арґументи мають брати ся перед усім із словянських книг, за грецькими й латинськими пошукаєть ся аж у Львові. На собор має приїхати також уніятська шляхта і делеґати міст, „щоби протиставити їх величезному числу шляхти і міщан православних, що, як думаємо, відуть юрбою на собор“. Обі канцелярії королівські мають видати зазиви також до римо-католицької шляхти, щоби приїхала на собор і намовляла до згоди православну шляхту; королівським комісарем має бути київський воєвода (кн. Александер Заславський) і ще двох із шляхти.

Щоби приєднати православних для собора, ставить митрополит два проєкти. Перший, утворити окремих патріархат для Русинів. Простий нарід дуже поважає патріарха; тільки й знає в релігійних справах, що іти за патріархом: чи не булоб вказано утворити гідність патріарха, обсадити її відповідним чоловіком і при його помочи привести православних до унії? Радили над тим уніятські єпископи, скликані Рутським, і рішили не противити ся православним, колиб вони хотіли установити патріархат: руські митрополити мають всі патріарші права, навіть затверджені Климентом VIII, і тільки титулу патріарха не достає. В сій справі питав ся Рутський о опінію учених теологів і їх арґументи післяв ще давнійше до Риму, але дістав тільки виминаючу відповідь: „нехай схизматики зложать ісповідь віри, а Його Святість знатиме, що зробити для їх чести і користи“... Митрополит питав нунція, чи не можна би підняти тепер сеї справи, — очевидно новий патріарх мусівби зложити ісповідь віри і обєдєнцію напі. Пригожим кандидатом на сей уряд уважав Рутський Петра Могилу, печерського архимандрита: „се добра душа, двічі на тиждень цеєлєбрує, що є

¹⁾ Наші матеріяли ч. 2; письмо не датоване.

дуже рідке у Русинів-схизматиків, є тверезий, чистий, побожно сповняє свої обов'язки, любить церковну дисципліну (тому в монастирі з 80 монахів, яких знайшов, лишило ся тільки 18, так не міг знести їх некарности, а вони його управи...), студіював humaniora, вміє говорити і писати по латинськи, знає святих отців і легко орієнтуєть ся, як йому що толкувати "... Він видаєть ся прихильний для унії, міг би перейти на унію, з початку приватно при певних свідках, а потім вести пропаганду..."¹⁾

Щоби позискати православних, треба також, по думці митрополита, поробити їм в дечім уступки, хочби се не було дуже вигідне для уніятів; і так тепер православні мають на дворі процес за переступлене заборони о будові церков, — треба завісити сю справу, а се зробить добре вражінє на православних. Взагалі до справи собору відносив-ся Рутський оптимістично: „ніколи не було ліпшої нагоди для притягнення православних до унії з святою римською церквою, як тепер ізза заповідженого синоду, коли він добре відбудеть ся“.

Як відніс ся нунцій до тих проєктів, на се в переписці не знаходимо відповіді. Можна тільки ствердити, що нунцій дістав до рук меморіал, бож письмо Рутського знаходить ся між його паперами, — але тяжко сказати, в якім часі одержав його нунцій, бо і меморіал не датований і нема канцелярійних заміток, коли його вислано чи відібрано.

Для ближшого підготовлення соборів розіслав Рутський посланє, адресованє до архиєпископів, єпископів, архимандритів, ігуменів, протопопів і священників своєї митрополії, а також до шляхти, міщан і всього народа — датованє з Холма 6 мая 1629 р.²⁾ Посланє стилізованє — в порівнаню з горячими словами меморіалу до нунція — дуже обережно. Земські послї в вел. кн. литовського і з воеводств кївського, волинського і браславського на минувшім соймі просили й. кор. милість, щоби для знесеня незгоди між Русинами грецького обряду дозволено їм генеральний синод для обох незгідних сторін у Львові і підготовляючі синоди в Володимирі і Кїві. Король згодив ся на се і відніс ся до митрополита за дозволом і оголошенєм обох соборів; „ми бачучи, що ся дорога пригожа для веднаня умів обох сторін — запрошуємо на згаданий володимирський собор 9 липня всіх людий так стану духовного як і світського грецького-

¹⁾ Проєкт утвореня українського патріархату підняв по смерти Рутського його наслідник Рафаїл Корсак — таксамо безуспішно.

²⁾ Матеріали ч. 3 — се латинська копія з канцелярії Рутського.

обряду“... В посланку митрополит нічого не згадує про се, що на проєкт спільного собора згодив ся на соймі делегат уніятського духовенства архим. Баковецький, але також не згадує, що бажали того православні послы, — загално тільки говорять про шляхту. Нічого також не каже про надії притягнути православних для унії, надії, якими так тішив ся, але загално каже про „зеднане умів обох сторін“. На кінець треба завважити, що митрополит просить своїх вірних тільки на собор в Володимирі — собор у Львові полишений мовчанкою при запрошеню — обережність характеристична.

Підготовляючі собори були скликані на 9 липня 1629 р. Про уніятський собор в Володимирі вислав Рутський реляцію нунцієви з „пунктами“ собору¹⁾, — але між паперами Санта Кроче нема сього листу, може вислав його нунцій курії, як висилано всі важнійші акти.

На собор православних в Києві звернув Рутський пильну увагу і подбав о скорі і добрі інформації про його вислід. Королівським послом на київський собор був Адам Кисіль, — чоловік, що стояв по середині між уніятами і православними: Рутський поручив його королеви на сю делегацію²⁾, бо хоч православні вважали Кисіля ще своїм, то „в нурі був уніятом“³⁾. Кисіль стояв у переписці з Рутським і на його руки вислав свою реляцію з собора.

Реляція Кисіля видана вже Жуковичем між актами до історії собору⁴⁾. Видавець справедливо приписував її Киселеви, хоч тільки гіпотетично; певний доказ авторства Кисіля маємо в його листі до Рутського з Горевиць 14 липня 1629 р.⁵⁾: „в який спосіб київський собор не удав ся, даю жалібну реляцію В. В., а окремо посилаю її з листами із сього збору до короля“. Рутський з листом із Білополя 27 липня 1629 р.⁶⁾ вислав сю реляцію до нунція в тексті польським і в латинським перекладі і так сі писаня дійшли до наших рук з іншими актами Санта Кроче. Ся копія се чотири аркуші жовтавого паперу, малого folio, зложені в оден зшиток, писані одною рукою, — тільки при кінці зміняєть ся письмо, але рука мабуть лишаєть ся тасама; письмо XVII в.; є сліди, що перше була рукопись зложена в четверо

1) Згадка в листі Рутського з Білополя 27. VII. 1629 — матеріали ч. 8.

2) За те Кисіль дякує митрополитови — пор. матеріали ч. 7.

3) Характеристика Рутського — ч. 8.

4) Матеріали для історії ківського и львовського соборівъ I. с. ч. 1.

5) ч. 7. 6) ч. 8.

і на останній стороні на зігнутих місцях написано іншою рукою XVII в.: *Relatione di quanto è seguito im Chiouia nel pseudo-sinodo di scismatici*. Ця напись очевидно походить з канцелярії нунція. На першій стороні рукописи в горі є знов замітка ще іншим письмом: *Ill. Dni Kiesel internuntii S-mi Regis Dni nostri clementissimi ad Synodum particularem Kiouiam missi ad R-um Metropolitam Russiae*. Чия рука положила сю напись, не знаємо, але записка потверджує, що маємо до діла з реляцією Кисіля.

В порівнянню з копією реляції, яка знаходить ся в Архиві уніятських митрополитів (при архиві св. Синода в Петербурзі) і яку видав д. Жукович, наша копія менше цінна: писана недбало, чоловіком, що не старав ся зрозуміти оригіналу і переписував механічно¹⁾, — вона не малаби ніякої вартости. Але в однім вона має значінє: реляція тут повна і доповняє се, чого не можна відчитати в тамтій копії. Доповнення до тексту реляції, поміщеного у Жуковича подаємо в додатках²⁾, а тут звернемо увагу на кілька поправок, які приносять наша рукопись для опису собору.

Розмову перед собором між Киселем і Могилою (у Жуковича с. 9—10) в нашій копії подано докладнійше; архимандрит питав ся, чи посол не „поможе йому компанії“, і втішав ся, як Кисіль заявив, що він тої самої релігії; пізнійше на візване Кисіля заявив Могила, що „бажає і за тим стоїть, щоби той синод відправляв ся“. — Що до числа учасників (с. 10) каже Кисіль, що „клиру така сила була, що не містила ся в церкві, найменше число було 500“. — Львівські послы (с. 11) давали свої „рації“, що були списані окремо — до нас не дійшли. — Погрози козаків під адресою старшого духовенства (с. 11) звучали: „буде унія господарчикови (не: архимандарчикови!), да й Борецькому така я вїттови перше“; на сі слова архимандрит заплакав, а Борецький мало зі стільця не впав... Доповнення маємо також у дальшій частині, а перед усім докінчена пропозиція Кисіля на соборі.

В тім самім збірнику Національного Музея (стор. 101—112) маємо реляцію Кисіля також в латинськїм перекладі; як довідуємо ся з переписки Рутского³⁾, сей переклад зроблено для

¹⁾ Похибки копії нераз аж дивні: а *czlek* зам. *aczkolwiek*, до *Budzkiey* *Cerkwi* зам. до *Brackiey*; w roku зам. в roki; kiedym зам. kiedy mi і под. ²⁾ ч. 6. ³⁾ ч. 8.

нунція. Переклад обіймає 3 аркуші паперу, такого самого як в тамтій копії; заголовок є такий: *Relatio vera, prout Synodus Particularis Kiovien(sis) inchoata 9 iulii Kioviae, 12 iulii, turbata sit, nec finem suu(m) sortita. Nuncius S. R. M. haec refert ad nos eppos Ruthenos.* — Переклад в сути річи вірно віддає польський текст, а в подробицях не можна його назвати вірним. Перекладчик в деяких місцях переповідає текст на свій спосіб, щоби зробити його яснішим, де инше додає свої замітки. З таких змін намітимо, що імена осіб подано в перекладі повні, не тільки їх уряди, як часом в реляції, через се читач докладніше орієнтує ся між особами, а деколи довідуєть ся про них нових даних — навіть тенденційних. Так нпр. Йов Борецький в польському тексті названий митрополитом, тут є „pseudo-mitropolita“; в реляції є осієс Joseph без пояснень, — тут додано superior monasterii Vilnensis schismaticorum (як вірно здогадував ся Жукович); про Лаврентія Зиванія сказано: praesbyter hic est obstinatissimus in schismate et corruptor potioris Volyniae partis; про Андрія Мужиловського подібно: praesbyter est schismaticus, sed haereticus potius. Але від польського тексту переклад відрізняєть ся також укладом: матеріал в собору, доставлений Киселем, тут по часті упорядкований, так нпр. пропозиція королівського посла знаходить ся не при кінці, як там (вид. Жуковича ст. 17—18), але в описі синоду, тим де її Кисіль говорив (ibid. ст. 11 рядок 7 з гори). Завдяки тому дійшов до нас також лист Запорозжців до митрополита Борецького, який віддали 9 липня, а про який в польській реляції сказано тільки, що був „dosyc рієкну“, (вид. Жуковича с. 11). З тексту показуєть ся, що се лист Лесна Івановича (Leo Ioannides) з 25 червня 1629 р.¹⁾, а не ніякий новий лист; упадають отже здогади про новий окремий виступ козацтва на соборі.

При кінці реляції маємо ще два документи з діяльності православних по синоді: лист православного духовенства до короля і протестація тогож духовенства. Текст протестації духовенства маємо на жаль в перекладі і то неповнім (з пропуском підписів)²⁾, так що не можна бути певним, чи передає вона докладно зміст оригіналу; але навіть з сього перекладу видно без сумніву, що маємо перед собою зовсім відмінну редакцію

¹⁾ Оpubлікований у Голубева Петръ Могіла I с. 370 дод.

²⁾ ч. 5.

протестації, як була ся, котру вписано в міські книги в Києві по соборі¹⁾. Низше подаємо її в цілости, а тут зазначимо есенціональні рiзницї. Наш текст передусїм коротший, так що урядова протестація виглядає на розширену редакцію. В наших текстах нема пасуса про те, що синод „в невідомости нашій від деяких осіб у Й. К. М. упрошений“; нема дальше згадки про „листи від рiзних осіб шляхотського народу народу з рiзних воеводств і повітів, а особливо від Й. М. Отця Владики луцького, патріяршого екзарха, переконуючи нас, щоби ми без соймового дозволу і відомости о. Патріярха константинополітанського, яко пастиря свого, скільки де ходить о віру, нічого не становили“...; таксамо не піднесено дразливого місця королівського універсалу „щоби ми з Русею уніятами умавляли ся і зносили о зєднанє з римською церквою“. Причини, чому духовенство перервало собор, тут зібрані коротше: перше — неприсутність шляхти, „бо шляхотський стан з права і вільности своєї більше належить до синоду, а ми тільки що до церковних справ“, друге — що „нарід кричав против сього“.

Яке значіне обох текстів протестації? Урядову вагу має очевидно текст Жуковича, бо його зроблено авторитетним через вписанє в публичні книги. Наш текст треба вважати першою редакцією пропозиції, на се вказує її короткість і більше мировий тон; сю пропозицію передано Киселеви — може й з інтенцією, щоби такий скромний текст дістав ся до короля; другий текст, пізнійший був призначений для православної опозиції і мусїв носити острійшу аргументацію.

Кисіль долучив до своєї реляції також лист православного духовенства до короля, який маємо в латинськiм перекладі²⁾, Письмо губить ся ціле у фразях, а весь зміст лежить в однім вислові: „не при нас лишаєть ся вина, що синод не продовжав ся“... Духовенство висказує свій жаль із сеї причини і висилає послів до короля. Чи було висланє до короля спеціальне посольство від духовенства — про се не знаємо, бо є тільки звістка про посольство від православних взагалі; так й не знати, чи се письмо було доручене королеви.

Київський собор був розбитий. Кисіль, якому дуже на серци лежало перевести успішно наради, виїздив із Києва знеохочений. До Рутського писав, що навіть не думає писати нічого королеви, а тільки вишле саму реляцію, — бо нема чим хвалити

¹⁾ Жукович Матеріали стор. 20—22.

²⁾ ч. 4.

ся. В листі до митрополита з Горевиць 14 липня 1629 р.¹⁾ ще раз підносив, що всі старші в духовенстві і нижчий клир з малими виїмками дуже прихильно відносили ся до собору, а собор сплинула з одної сторони шляхта, „що в тім воєводстві є найбільше завзата“, з другої козаки.

Рутський познакомивши ся з дискусією на соборі, не задивляв ся на справу так песимістично. В листі до нунція з Білополя 27 липня 1629 р.²⁾ стверджував, що православні не роблять перепон ні в одній із спірних точок, тільки не признають прімату папи, — але й сю перешкоду можна усунути, колиб православні одержали свого патріарха, а сей признав власть папи — улюблена думка Рутського, яку підносив вже давніше в меморіалі до нунція. Невдачу собору приписує Рутській шляхті, але також підозріває інтригу митрополита Борецького: він мабуть тільки перед Кисилем удавав прихильного соборови, а в дійсности поступав инакше. Опозиціоністів треба скаргати, але спільний зїзд з православними все таки потрібний і тому уніяти поїдуть на собор. Як би православні не ставили ся, буде добра нагода їх знеславити: саміж вони бажали собору і підписали на се умову, король дозволив собор, навіть в тім місці, як собі вибрали, а вони несподівано завели надії. Колиб робили закиди, що універсал видав король, а не сойм, се тільки річ формальна, а що згадано там про унію не про успокоєне, то „чи може бути між нами правдивий мир, як не буде унія з римською церквою?“ Погляд на справу у Рутського оптимістичний: „взагалі, здасть ся, положено добрі основи і як не підемо дальше, самі знищимо своє діло і не будемо вільні від вини“.

Рутський до останньої хвилі був готовий їхати з своїм духовенством на собор до Львова. Але всі пляни уніятів перебив несподіваний крок нунція — заборона відправляти спільний собор з православними.

Становище нунція у справі соборів не є для нас вповні ясне. Нунцій був очевидно в Варшаві підчас лютового сойму 1629 р. і хоч делегат уніятів, як було згадано висше, не повідомив його про намірений собор з православними, — то справа не могла бути для нунція тайна, бо навіть король видав про се універсали, — в якийсь спосіб мусіли ті переговори і пляни дійти до його слуху. Зрештою і сам Рутський писав до нунція

¹⁾ ч. 7.

²⁾ ч. 8.

про намірений собор, подавав докладний плян акції і просив нунція о рішенні деяких сумнівних точок. Але в переписці Рутського не маємо сліду, щоби нунцій відповів щонебудь на се і остеріг митрополита перед небезпечною акцією. Мовчанка дивна — чи нунцій легковажив собі намірену акцію, — чи може налякав ся надто сміливих плянів Рутського (як пр. з патріархатом для православних) і не знав як віднести ся до сього, — чи може був ображений на митрополита, що початкові переговори вели ся без нього і тому не відповідав? А може нунцій сам не хотів рішати справи і відніс ся за радою до Риму? На сю останню думку наводить зрїстка про якесь письмо конгрегації пропаганди, яке вислав нунцій Рутському разом з своєю заборонаю¹⁾ — може й тому так довго нунцій не проявляв своєї думки, бо хотів оперти ся о авторитет Риму. Заборона нунція має дату 18 серпня 1629 р., а знаємо її тільки із змісту поданого Жуковичем²⁾. Але крім сього письма Санта Кроче вислав до Рутського мабуть ще якийсь инший лист, де домагав ся послання митрополита, яким скликано синод, — сей лист може й випередив офіційальну заборону собора³⁾.

Заборона собора була несподіванкою для Рутського і поставила його в дуже трудне положеннє. Приняти й виконати приказ нунція митрополит мусів без відклику: „порученя В. В. і св. конгрегації для пропаганди віри з належним поважанем приймаю і бажаю їх вірно і скоро виконати при божій помочи. Зі схизматиками синоду не будемо відбувати, ані навіть не приймемо їх послів до нашого збору“...⁴⁾ Треба було зробити так, як казала вища власть.

¹⁾ Пор. ч. 9.

²⁾ Львовскій соборъ (Христіанское чтеніє 1911 р., V—VI) с. 672-3.

³⁾ На певно не можна сього ствердити, бо трудно означити докладно дату листу Рутського (ч. 9), де є відповідь на письмо нунція. На двох місцях листу можна оперти дату. 1) Рутський пише, що вислав ante octo diebus реляцію про київський собор; з кореспонденції знаємо, що се стало ся 27 липня 1629 р. (пор. ч. 8) так отже лист ч. 9 має би дату 4 серпня 1629 р. 2) В иншій місці листа сказано, що iam duo menses restent ad tempus designatum pro synodo (себто 28 жовтня 1639 р.) — для листа ч. 9 дало би се дату загальнійшу коло 28 серпня. — Коли приймемо першу дату, тоді мусимо прийняти й друге, власнійше письмо нунція, бо заборона датована 18 серпня; але таке письмо можна прийняти й при другій даті, бо ледви чи дійшов би лист нунція до митрополита за такий короткий час — переписка нунція взагалі дуже припізнявала ся на провінцію. ⁴⁾ ч. 9.

Але Рутський мусів відчуті болючо сю заборону. Передусім се був певного рода вислів недовіря до його особи. Рутський — вихованець Риму, був католиком з переконання, все і всюди ставив на першій місці справи католицької церкви, для унії зробив незвичайно багато і заслугував на більше довіре. У всіх справах своєї церкви старався бути в контактї з нунцієм, спеціально про справу собора писав широко і докладно, — заслугував вповні на се, щоби нунцій довірочною дорогою упередив його, що намірений синод не знайде апробати в Римі... Від лютого до липня, через кілька місяців, протягом яких приготував ся собор, було на се доволі часу — тимчасом заборона впала на митрополита так несподівано в останню хвилю... І не тільки з огляду на свою особу мусів відчуті се Рутський, — ще більше була тут загрожена справа унії і уніятської церкви. Вже були зроблені всі приготування до собору. Повідомлено про се єпископів і духовенство¹⁾, вже готовили ся до дороги „архимандрити, ігумени і протопопи“ а Рутський сподівався, що прийдуть до Львова навіть делегати із Полоцька і Смоленська — відкликати собор при тяжких комунікаційних відносинах було неможливо: „повстало би між ними велике замішанє“...²⁾ А сей нелад між уніятами могла використати для своїх цілей противна сторона, православні. Рутський, як тільки був оголошений собор, задалегідь тїшив ся, що як православні не стануть на собор до Львова, уніяти будуть могли триюфувати над ними, що хоч самі православні бажали скликаня собору — не відважили ся ставитись на нього³⁾. Тепер справа могла обернути ся в противний бік: уніяти не поїдуть до Львова, зате зїдуть ся там православні! „Дуже се потрібне для схизматиків, щоби кидати калюмнії на нас публично на соймах і приватно на провінціональних зборах шляхти, що не через них стало ся, що не відбув ся синод, але через нас, бо вони явили ся з повновластю від своїх старших... Могти-муть у нашій неприсутности говорити проти нас, що схочуть з великою шкодою святої унії“...⁴⁾.

Рутський мусів зазначити перед нунцієм своє становище, що не вповні покривало ся з принципіально негативним становищем нунція і курії. У своїх листах, писаних з сеї нагоди⁵⁾,

¹⁾ Дати послання Рутського, яким скликано собор, не знаємо, але про скликанє згадує митрополит в листах (ч. 9, 10).

²⁾ ч. 10. ³⁾ ч. 8. ⁴⁾ ч. 10. ⁵⁾ ч. 9, 10.

в дуже тактовний спосіб критикує несподівану заборону. Мотиви, чому згодився на собор спільний з православними, вже нам відомі: з пропозицією спільного візду виступали латинські архієпископи і знали про се нунції, — годі було знати, що є в тім щось противного церкві. На сій візді — Рутський з розмислом мабуть уживає всюди вислову *conventus*, не *synodus* — не мали розбирати догм, але тільки уніяти мали вказати православним їх блуди на основі церковних писань; про саму унію чи згоду рішив би Рим. Рутський мимо невдач і далі підтримує потребу спільного візду уніятів з православними. Колиб на будучім соїмі або православні або стани королівства ставили пропозицію спільного синоду — не можна її відкидати: легше переконати вібраних в однім місці, як дискутувати з людьми, що є по різних місцях. Але про проект такого візду повинен знати митрополит і нунції, заким пропонувать його на соїмі — очевидно в сій цілі, щоби уникнути таких прикрих непорозумінь. На візді ще не розбиралося би пунктів і умов, — але йшла би загальна дискусія: „отвирати очи невидячим, показувати руські книги, читати, поясняти“... В сій місці Рутський делікатно натякає, що Рим повинен відносити ся з більшим довірем до уніятів: „нехай буде зовсім безпечна св. апостольська столиця що до нас синів своїх, що вірно будемо себе вести, тільки притягаючи їх до святої унії“...

Рутський не був у силі виконати вповні приказ нунція і зовсім не їхати до Львова, бо і без нього зіхалобся там багато уніятів; рішився отже устроїти чисто уніятський синод або у Львові або десь в околиці. Право до сього давало йому бреве Урбана VIII. з 12 марта 1625 р.¹⁾: митрополит міг скликувати провінціональні собори (*consilia*) що чотири роки в довільнім місці. Останній уніятський синод був в Кобрині 1626 р. найблизший по постанові бреве міг бути 1630 р., але митрополит був думки, що „чотиродіте треба приймати не математично або метафізично, але морально“ і рішив відбутися синод при сій нагоді. На синоді мала трактуватися ся справа уніятських семінарів, бо деякі єпископи не зложили ще на сю ціль ніяких датків²⁾, і деякі біжучі справи.

Але переведене такого синоду без православних компліку-

¹⁾ ч. 1.

²⁾ До датків на семінарі зобов'язалися уніятські владика на кобринським соборі — Пелеш, *Geschichte der Union* т. II, с. 141—2.

вало ся через се, що нунцій не дозволив оголосити публично заборони курії¹⁾. Таку секретність надано забороні мабуть тому, щоби про се не довідалось правительство, яке в інтересі державного мира хотіло мати уніятсько-православний собор. Рутський признавав, що собор треба держати в тайні. „В нашім королівстві навіть багато католиків не веде себе досить по католицьки з св. апостольською столицею. Ми уніяти досить маємо досвіду з ними, терпимо від них по різних соймах, якби ми були бунтівники, що через унію не може дійти до мира в королівстві. А терпимо се і від духовенства, а навіть від самих єпископів, над чим очевидно дуже треба жаліти. Знаю я, який спір про собор мав бл. п. нунцій Діоталеві²⁾ з одним із перших, що вже помер, — хотіли тоді установити собор публичним законом, без дозволу й. святости і вже згодили ся і відчитано се між иншим публично в сенаті до ексорбітанцій і перевели б в езекуцію, як би се прийняли православні“... Таксамо і тепер могло прийти до закидів з боку правительства і католиків, не говорити вже про православних, і заборону треба було тримати в тайні. Відповідно до приказу нунція Рутський повідомив про се заряджене курії тільки трох єпископів, полоцького, смоленського і галицького, які найскорше прибули до нього. З ними вів митрополит три дні нараду, бажаючи знайти якийсь вихід з тяжкої ситуації, — щоби захвати в тайні заборону і рівночасно не допустити до собору, — щоби не відбутися собору з православними і про людське око додержати зобовязання перед противною стороною. Але рішити ся на щось було не легко. „В тім тяжкім положеню поручили ми справу Господу Богу“... і рішили їхати до Львова, хоч нунцій і новим письмом не дозволяв їм взагалі навіть їхати до сього міста.

Аж у Львові знайшов ся вихід із небезпечної ситуації — а се при помочи кн. Александра Заславського, київського воеводи, що був визначений королівським послом на львівський собор. Рутський порозумів ся з ним зараз по приїзді і разом радили ся над тим, якби розв'язати собор. За причину розв'язання брали очевидно се, що православні не ставили ся. В означений день, 28 жовтня 1629 р., Рутський мав в асистенції єпископів

1) ч. 9, 10. Про се згадка і в реляції митр. Льва Кишки — Петрушевич Сводная гал.-рус. літопись ст. 287.

2) Франческо Діоталеві, нунцій 1614—1621.

відправити на запрошене архиеп. Прухніцького торжественне богослуження в латинській катедрі, — отже по сім богослуженню королівській посол мав зайняти, що його вислано до обох спорядчих сторін, а що одна не явила ся, він не може сповняти уряду посольства; другий проєкт був зійти ся по обіді до замку, — там мав зложити Заславський свою заяву. З інших реляцій¹⁾ знаємо, що в катедрі ранком мав проповідь єзуїт Бембус, потім Рутський з уніятськими владиками відправив торжественне богослуження; для отворення собору зібрали ся уніяти аж по полудни в замку, звідти двічі посилали до православного брацтва, вкінці зложив Заславський свою заяву і розв'язав собор. Рутський у своїй реляції до нунція стараєть ся справу представити так, що сходуни уніятів зовсім не мали характеру синоду (в катедрі навіть крісех не було для єпископів!), а промовчує се, що перед собором посилено до православних. „Ми справили ся коротко і розійшли ся“.

Православні не заняли супротив львівського собору солідарного становища. Київський собор був розбитий і офіційальних представників православя не вислано. Але до Львова приїхали православні з ріжних сторін очевидно з наміром брати участь в соборі. Так були делегати виленського братства, кількох шляхтичів з Волини, дехто з Києва; вони навіть, по словам Рутського, зазивали львівського владика, щоби ставив ся на собор, але владика вчувши, що собор розв'язаний, виїхав зі Львова. До Рутського зголосила ся шляхта і виленські братчики четвертого дня по соборі; мали вони інструкції на письмі (мабуть від виленського брацтва), а коли митрополит заявив, що собор розв'язаний, виступили з закидом, що се стало ся *malò dolo*, бо уніяти не чекали на них до трох днів. Вивязала ся з сього дискусія, яку Рутський описує докладно; особливо багато говорено про патріярха, якому уніяти закидали кальвінізм²⁾. Православні мали бути дуже вдоволені з розмови і обіцявали багато „про правдиву і кріпку унію“ від імени мешканців Литви і Волини, — тільки за київських не відважували ся щонебудь прирікати. Спеціально близько ставив ся до уніятів кн. Олександр Пузина, який просив присутного у Львові Мелетія Смотрицького, щоби написав для православних лист до патріярха (по-

¹⁾ Жукович Львовській собор I. с.

²⁾ Реляція Рутського в основі годить ся з уніятською реляцією у Жуковича Матеріали с. 24—26.

дібний, як він перше вислав до патріарха), щоби випробувати його правовірність. На прошене шляхти Рутський обіцяв перебути найблизшу зиму на Волини для пропаганди унії.

З інших реляцій знаємо, що уніятські владики відправляли богослуження по православних церквах; Рутський додає до того, що уніяти старалися виступати всюди, як найбільше пишно: „кождий з нас мав все що ціннійше з церковних апаратів і вибране з клира і музичного співу, — і так бачив Львів, як унія над схизмою благородно triumфувала“... Але по словам Рутського, уніяти імпонували навіть латинському духовенству. Старий архієпископ Прухніцький зі сльозами говорив, що дійшов вже до 70 року жита, а ніколи не знав, що щось такого знаходить ся між уніятами — і не повірив би тому, якби на побачив сього на власні очі! Прухніцький дозволив Рутському уживати у Львові архієпископських інсігній — все несено перед митрополитом хрест; примушував іти при собі по правій стороні, приймав обідами і ин. Се було тим більше знаменне, що недавно перед тим латинська капітула у Львові відносила ся до Рутського ворожо і шукала нагоди, щоби розтягнути на нього юрисдикцію архієпископа¹⁾. Львівський собор, що починав ся для уніятів у дуже скрутній ситуації, скінчив ся несподівано корисно для них.

¹⁾ Пор. лист Рутського до нунція — ч. 9 (при кінці).

МАТЕРІЯЛИ.

1. *Бреве Урбана VII, Рим 12 марта 1625 р.* Папа дав дозвіл кийвському митрополитови скликати на другий рік провінціональний собор і уряджувати собори що чотири роки.

Vrbanvs papa VIII. Ad futuram rei memoriam. Sacrosanctum apostolatus officium humilitati nostrae per ineffabilem diuinae sapientiae providentiam commissum postulat, vt licet inter grauissimas multiplicesque apostolicae seruitutis curas super vniuersas orbis ecclesias iuxta pastoralis officii debitum inuigilemus, illis tamen peculiarem sollicitudinem impendamus, quae non solum in longiquis regionibus constitutae, verum etiam multis catholicae fidei hostium periculis expositae, ope atque opera apostolicae iugiter noscuntur indigere. Hinc est, quod nos felici atque prospero ecclesiarum in prouincia rutena seu russa existentium statui atque gubernio, quantum cum Domino possumus, consulere uolentes de ven. fratrum nostrorum S. R. Ecclesiae cardinalium negotio propagandae in vniuerso mundo fidei praepositorum consilio, venerabili fratri archiepiscopo chiouiensi, eiusdem prouinciae metropolitae, per praesentes committimus et mandamus, vt infra annum proximum consilium prouinciale episcoporum, eorum scilicet, qui cum romana ecclesia tempore fel. rec. Clementis papae VIII. praedecessoris nostri vniti sunt, iuxta praescriptum sacrorum canonum nec non generalium conciliorum conuocet et celebret. Insuper quod finito concilio prouinciali infra annum, vt praescribitur conuocando et celebrando, extunc de caetero perpetuis futuris temporibus singulo quoque quadriennio simile concilium prouinciale, non minus vnus hebdomadae spatio duraturum, modo et forma praemissis conuocari et celebrari omnino debeat, apostolica auctoritate tenore praesentium perpetuo statuimus et ordinamus, — dantes plenam et amplam facultatem et auctoritatem eidem archiepiscopo nunc et pro tempore exeunti tempus et locum celebrationis consiliorum huiusmodi praefigendi et assignandi ac paenas sibi beneuisas episcopis legitime non impeditis ad consilia huiusmodi non venientibus, et qui venerint ante finem celebrationis conciliorum huiusmodi, absque eiusdem archiepiscopi licentia recedentibus, imponendi et infligendi, — decernentes praesentes literas validas et efficaces existere et fore suosque plenarios et integros effectus sortiri et obtinere, sicque per quoscunque iudices ordinarios et delegatos etiam causarum palatii apostolici auditores iudicari et definiri debere ac irritum et inane, si secus super his a quoquam quavis auctoritate scienter vel ignoranter contigerit attenari, — in contrarium facientibus, non obstantibus quibuscunque. Datum Romae apud S. Petrum sub annulo piscatoris die XII martii MDCXXV, pontificatus nostri anno secundo.

Національний Музей у Львові рук. ч. 10759, ст. 32. Копія з канцелярії Рутського, переслана нунцієви в серпні 1629 р. (пор. низше ч. 9).

2. *Меморіял митр. Рутського для уніція* — без дати (початок 1629 р.) про підготовлене собору з православними.

Praeparatio ad synodum.

Nunquam fuit oportunitas maior trahendi schismaticos ad vniionem cum sancta romana ecclesia, quam nunc sit occasione indictae synodi, si ea bene peragetur.

Vt ea bene peragatur, implorandum est auxilium a Deo, procuranda congrua praeparatio ex parte nostra, auxilium et consilium petendum ab illis, qui illud dare possunt, disponendi animi schismaticorum, ut eo promptius ad synodum proficiscantur et eam nobiscum in charitate fraterna absoluant.

Quoad primum, rogat metropolita, ut Ill^{ma} ac Rnd^{ma} D. V. scribere dignetur ad utrumque prouincialem societatis Iesv huius regni, itemque ad superiores aliarum religionum, ut orationibus suorum hoc negotium Dei diligenter commendent. Prouincialis vero Poloniae ut patri rectori collegii leopoliensis peculiari ratione commendet, ut iuuent hoc negotium, in quo iuuare poterunt et nos indigebimus.

Quoad secundum, talis facta est a me ordinatio: sex controuersiae, quae nos separant ab inuicem, distributae sunt inter patres nostros ordinis S. Basilii, qui studuerunt theologiae, ut parati sint singuli pro singulis ad disputandum, si schismatici disputare uolent, et si nolent, ad explicandum illas et probandum ex sacra scriptura, conciliis, sanctis patribus et rationibus, in quem finem adducentur currus integri librorum schlaunicorum, graeci autem et latini Leopoli inuenientur. Singulis vero harum controuersiarum praesidebunt singuli episcopi nostri theologi, qui iam sunt assignati. Procurare etiam uolumus, ut ueniant nobiles vniti, itemque missi e ciuitatibus, qui contraponantur ingenti multitudi tam nobilium, quam ciuium schismaticorum, quos turmatim eo uenturos speramus.

Quoad tertium, aderunt commissarii regii, palatinus chiouiensis¹⁾, qui suscepit iam hoc onus, deliberatur de aliis duobus, ut sint 3; aderunt etiam nonnulli nobilium latinorum, qui apti erunt ad persuadendum schismaticis nobilibus concordiam, ad quos omnes literae regiae ex utraque cancellaria dabuntur.

In quo porro consilio indigemus, istud est: Aliquot ab hinc annis a schismaticis insinuatum est, ut patriarcha nouus constitueretur apud Ruthenos in hunc finem, ut simplices, qui nihil aliud norunt, quam se debere subesse patriarchae, qualitercunque ipse crederet, adtraherentur ad sanctam vniionem et mediante suo patriarcha ad obedientiam summi pontificis; quod medium ego conuocatis ad me omnibus episcopis nostris, examinaui et sic decreuimus: licet metropolitae Russiae reipsa habeant priuilegia patriarchalia ab antiquo et nunc utantur illis, quod etiam confirmatum est a Clemente VIII. et ab aliis summis pontificibus, ita, ut

¹⁾ кн. Александр Заславський.

nihil illi aliud desit ad complementum iurisdictionis patriarchalis nisi solus titulus patriarchae, tamen quia apud uniuersam plebem schismaticam nomen hoc adoratur et glorificatur, non denegandum id ipsis, si urgebunt; tantummodo de modo instituendi dictum patriarcham difficultas remanebat, proposui ego hoc quibusdam piis et doctis theologis, qui dixerunt suam sententiam, et quia petii, ut darent in scriptis, dederunt, hanc ego misi Romam, ubi examinata est, sed nihil determinate responsum, licet urserim responsonem, hoc tantum scriptum, idque non ex professo sed ex occasione: faciant schismatici professionem fidei et Suam Sanctitatem scire, quid factum sit in ipsorum honorem et commodum; et tunc ego ultra indicto negotio non processi, nulla enim necessitas urgebat, sed quia nunc idem passim teritur ore schismaticorum, ut scilicet patriarcha constituatur apud ipsos, sicut est constitutus in Moscouia, petitur ergo in hoc informatio ab Ill-ma ac Rnd-ma D-ne. V-a, concedendum ne est hoc ipsis, si instabunt, supposito quod ille nouus patriarcha debeat facere professionem fidei et reddere obedientiam summo pontifici, sicut nunc reddit metropolita. Item desiderabunt ipsi, ut ad facilius trahendam plebem, praesertim autem kozakos, constituatur patriarcha unus ex ipsis, non ex nostris: et quia est inter illos Petrus Mohila, archimandrita chiouiensis pieczerensis, non ita pridem creatus, qui nepos est hospodari Moldauiae et potens opum, unde multum in eo momenti situm esse uidetur ad bene fundandam in uniuersa Russia et simul Moldauia et Valachia vnionem: is uidetur esse bene dispositus ad amplectendam fidem catholicam, eo quod sit anima bona, bis celebrat in hebdomada, quod ualde rarum est apud Ruthenos schismaticos, sobrius est, castus est, deuote absoluit sua, amans disciplinam religiosam, unde in monasterio ex 80, quos inuenit, remanent modo 18, sicut enim ipse insolentiam illorum ferre non potuit, ita ipsi regimen illius, hominem tantum non habet, studuit etiam humanioribus, loqui et scribere potest latine et intelligere sanctos patres, et est capax, dum ipsi aliquid explicatur. Si deprehendemus ista omnia esse uera et si iste consentiet in vnionem et faciet professionem fidei catholicae, primum priuatim, aliquot tamen testibus praesentibus fide dignis, — nonne concedere hoc illi debemus, si in hac synodo urgebunt ipsi? in hoc etiam informari cupio, ne opus sit tunc recurrere ad Ill-mam ac Rnd-mam D-m V.

Ad disponendos animos schismaticorum hoc necessarium esse uidetur, ut ante synodum et in synodo captemus benevolentiam ipsorum, non offendendo ipsos, et etiam si nobis non usque ad hoc commodum, ut feramus, uidebitur sustinendo tantisper, quin imo etiam commodum proprium, si quod occurreret et quod de iure nobis deberetur, relinquendo.

Et quia nunc occurrit causa, quam habent in curia de contrauentione mandatis regiis, quibus inhibebatur ipsis fabrica ecclesiae, rogo intercedere dignetur Ill-ma ac Rnd-ma D. V-a apud Suam Maiestatem et apud Ill-mum D-num Cancellarium, ut suspendatur ista actio propter has duas rationes: 1-mo, differendo ni-

hil ammittetur, 2-do, cum maiori sollicitudine procurabunt et ipsi uenire et alios trahere ad vnionem, existimantes per hanc solam uiam se posse esse liberos a paenis in interdicto regio contentis. Quae omnia iudicio et censurae Ill-mae ac Rnd-mae D. V-ae committo.

На останній стороні: Ill-mo ac Rnd-mo Duo Nuntio Aplico pro synodo leopoliensi Rutenorum.

Іншою рукою: Informatione sopra il sinodo dafarti da vniti e seismatici.

Нац. Музей як с., ст. 19—21. Меморіял з канцелярії Рутського — тисясьмим письмом як лист митрополита з Білополя 4. XI. 1628 р. (ibid. с. 73).

3. *Посланє митр. Рутського, Холм 6 мая 1629 р.* — скликуює синод до Володимира.

Copia intimationis Synodi particularis vlodimiriensis.

Iosephus etc. Reuerendissimis archiepiscopis et episcopis, venerabilibus archimandritis et ihumenis monasteriorum, reuerendis protopopis et sacerdotibus ac vniuerso clero prouinciae nostrae metropoliae chiouiensis, haliciensis et totius Russiae, item illustribus, generosis et nobilibus status equestris, honorandis etiam dominis ciuibus ciuitatum S. Regiae Mstis ac vniuerso populo huius prouinciae, filiis humilitatis nostrae gratia et pax a Dno Deo et Saluatore nostro Iesu Christo. Nuncii terrestres ex Magno Ducatu Lithuaniae itemque ex palatinatibus chiouiensi, voliniensi et braclauensi in his primis praeteritis comitiis regni supplicarunt S. R. M-ti, vt ad tollenda dissidia inter Rutenos ritus graeci concederetur ipsis synodus generalis pro vtraque parte dissidentium et proposerunt locum huius synodi Leopolim, tempus autem 28 octobris, quam synodum generalem vt antecederent synodi particulares, pro nobis Vlodimiriae pro nona iulii, pro parte aduersa Chiouiae similiter nona iulii, vt tanto paratior vtraque pars ad synodum generalem venire possit, — quod quidem R. S. Maiestas beneuole concessit et a me, vt concederem et vobis hanc vtramque synodum intimarem, desiderauit. Nos uidentes hoc medium ad conciliandos vtrinque animos esse efficacem, omnes tam status ecclesiastici, quam secularis ritus graeci, existentes per totam nostram eparchiam metropolitanam, sub regimine autem temporali S. R. Mstis Dni nostri clementissimi, inuitamus ad dictam synodum vlodimiriensem nona iulii et rogamus, vt quilibet hunc laborem libenter suscipiat pro salute animae suae et proximorum. Vt autem huic synodo Deus optimus benedicat et det felicem progressum et finem, rogamus omnes et singulos, vt ieiuniis, eleemosynis et omnibus aliis bonis operibus iuuent et promoueant hoc sanctum negotium, vt vnio ab omnibus Christi fidelibus pridem desiderata, in fide et charitate ad felicem effectum deduci possit, quam innotescientiam nostram, vt ad notitiam omnium deueniat, publicare debent protopopi et officiales nostri. In quorum maiorem fidem manu nostra subscripsimus et sigillo officii nostri obsignari cura-

uimus. Datum in solita residentia episcopatus chelmensis sexta mensis maii a. Dni 1629.

Нац. Музей рук. л. в. ст. 27—28. Копія вислана до нунція з канцелярії Рутського в серпні 1629 р. (пор. ч. 9).

4. *Лист православною духовенства до королі, Київ 2 мая с. с. 1629 р.* — про київський собор.

Copia literarum a schismaticis spiritualibus ad Serenissimum. Serenissime Rex Dne Dne Dne noster clementissime.

Fidelem ut subditi obedientiam, humilia obsequia et ima servitia S. S. R. M. Dno nostro clementissimo commendantes, supplicamus quotidianis praecibus nostris ad Deum T. O. M. pro Sua S. R. M., longaevo fortunatos praecautes annos una cum Serenissima Coniuge sacraque prole S. R. M. Dni nostri elementissimi, valetudinem, dominium supra inimicos regni victoriamque omnem, denique a Deo benedictionem in annos Nestoreos, prout fideles decet subditos, indesinentes exoratores, infimos decet servos, corde sincero praecamur.

Redditae nobis sunt literae credentiales a S. S. R. M. per nuncium suum Dnum Adamum Kiesel, congregatis pro synodo 9 iulii Kiioviae Civitate S. S. R. M. in ecclesia collegiata Deip. Virg. Mariae, quas cum debita reverentia prout fideles subditi, perpetui exoratores et infimi servitores S. R. M. acceptantes et pellegentes agnovimus S. R. M. nobis Ruthenis dissidentibus concordiam paterno precari affectu, pro quo solemnes gratias S. R. M. agimus; Deus Opt. M. gratiam hanc, quam S. Sua Maiestas nobis subditis indiquis exoratoribus et humillimis servis testificatur, in omnia saecula remunerare dignetur, confirmet thronum S. S. R. M., pro quo ut supplicavimus hactenus, ita supplicare non desistemus. Porro quomodo congregatio nostra inchoata sit, qualemve sortita finem, S. S. R. M. ex nunciis nostris, quos exinde mittimus facile intelligere poterit, non penes nos scilicet manere culpam, quod synodus haec non sit continuata, quod cum maximo nobis ferendum contigit dolore, a multis enim annis pacem in Ecclesia S. et concordiam a Deo donari optamus et ad S. S. R. M. totamque R. P. ab annis aliquot supra triginta quibuslibet in comitiis ardentem et humiliter supplicamus. Communes damus interim fidelia obsequia et humilia servitia nostra S. S. R. M. Dno nostro clementissimo. Kiioviae 2 iulii secundum antiquum calendarium 1629.

Нац. Музей лк в. ст. 110. Переклад пересланий нунцієви від Рутського.

5. *Протестація православною духовенства, Київ 12 мая н. с. 1629.*

Protestatio eorundem spiritualium.

Nos praepositi, omnesque a superiori ad inferiorem secundum ordinem ecclesiasticum totusque clerus, personae spirituales pro die 9 iulii anno praesenti 1629 per universalia S. R. M. Kiioviam ex

variis partibus regni ad celebrandam synodum in Ecclesia Collegiata congregati, protestamur die hodierna ./. 12 iulii, ab inchoatione Synodi die 4, unanimiter: Quod nimirum nos obedientes mandato S. R. M. cupientesque in nostra religione concordiam, pro qua continuae ad S. R. M. supplicamus, nobilitasque exorbitatur, hac intentione hunc in locum, ut synodum celebraremus, venimus, prout literis a S. R. M. per generosum D. Adamum de Brusilow Kisiel reverenter acceptis propositioneque exaudita in nomine Dni synodare volumus. Verum quia incolae palatinatus huius Kiioviensis et aliunde hunc partinentes, non adfuerunt, quos per integros 4 dies expectavimus, imo protestationem nobis a nonnullis ex palatinatu Kioviensi Owruci factam, contra synodum et nos celebraturos eam, quin imo contra personas, quae hanc synodum universalibus S. R. M. intumatam impetrarunt, autentice attulerunt, praecludentes nobis viam celebrandi synodum, dicendo id esse contra iura et libertatem, quod et plebs uniformi voce acclamabat, — nos igitur destituti personis ad synodandum et eligendum in nuncios pro generali, quoniam status nobilium de iure et libertate sua magis ad synodum pertinet, nos autem quoad ecclesiastica solum, praeclusam habentes protestatione facta viam, acclamante plebe contra, a celebratione synodi et consultationibus nostris supersedemus, — iterum protestando, nil defuisse ex parte congregationis nostrae, verum quia absentibus nobilibus et tali fabricata protestatione synodare non possumus, mittimus statim nuntios nostros ad S. R. M., hanc autem paratam promptitudinem nostram testificamur et protestamus. Cui protestationi nomine omnium D. Marszalcus noster manum suam subscripsit.

Мат. Музей як в. 110—111. Переклад пересланий нунцієви від Рутського.

6. *Доповнення до реляції Адама Кисіля про православний собор в Київі в липни 1629 р.*

Текст у Жуковича Матеріали для історії кївського н львівського соборівъ

Текст в рук. Національного Музея с. 85—100

ст. 8 рядок	1	з гори	Relacya iako...
ст. 9 рядок	7	з долу	ale s pewney consideratii takem to wważył sobie tam, że
	6	"	Posławszy tedy mocno do Kiiowa czeladz sposobiono, żeby we dworku byli
	4	"	dowiedziawszy się zam. dowiedział się się
	1	"	Potym zabawiał się
ст. 10 рядок	1	з гори	Rzeczce mi, iesli mu nie pomogę kompanij
	3	"	aż służbe pansko
	10	"	po słowy dodати: iako życzy y na tym iest, aby ten synod odprawował się, iakoz...

ст. 10 рядок	11	з гори	szlachty
	14	"	władykowie, cleru tak siła było, że
ст. 11 рядок	2—3	"	się w cerkiewie nie zmieszczały, namniey
	9	"	inaczej, (owi do acclamatii zaraz)
	10—11	"	czemu poszedłem
	18	"	consulacie
	23	"	oswiadczyli się. Dnia iutrzeyszego
	24	"	mieli swą sami starszy schadzkę v oycu
	25	"	Boreckiego
	26	"	na Lwowskich postów: poczeli oppu-
	29	"	gnować, dając ratie swoje, ktore są
	31	"	osobno concipowane. Po iego
	34	"	vniversalu
	35	"	lubo to
	37	"	oppugnovali się
	38	"	podpisali
ст. 12 рядок	2	"	zgodo
ст. 13 рядок	8—9	"	nie przy
	11	"	oczekiwaiąc
	14	"	pozno kiedy
	15	"	Hospodarczykowi zam. Archymandar-
	27—28	"	czykowi
	29	"	zapłakał, a ono drugi ze sztołka
	31	"	był taky karany. Respons
	34	"	y tenże mie żegnał Kr. Ie-o M wię-
	37	"	szuiąc długo fortunnego panowania
	38	"	a szczęśliwego panowania a szczę-
	39	"	wszyszcemu (!) czasu y na vspokoienie
	40	"	wszystkich nas y synodowania. Iam
	41	"	tesz vczynił pożałowanie
	42	"	concessum
	43	"	narzekali, a drudzy, kturzy
	44	"	Po tym
	45	"	na sądny dniu sowewerszenniuu (?)
	46	"	zapłatę wezmą ¹⁾ , iusz tak
ст. 15 рядок	7	"	to zas
	17	"	ziednoczenia
	36	"	ugode nie pogodzą się
ст. 16 рядок	9—10	"	O sobie tesz samym nam rozumieć
	11	"	potrzeba, dobrze actus (?) wszystkich
	12	"	rzeczy iest confidentia, opak diffiden-
	14	"	tia wszystko znosi
	15	"	z siebie y iuditiis (?) vocum
	16	"	płocha wezmie
	17	"	nec actius nec passius
	18	"	A iesli co iest więcey

¹⁾ тут в рукописі поправки иншою рукою; єї поправки і низше в деяких місцях.

ст. 17 рядок	7	з долу	kapłana, brat na brata następuie
	5	"	y puczczeią
	2	"	trawic
ст. 18 рядок	1	з гори	do Boga
	11	"	placies (?)
	12	"	in corpore mistico

ст. 18 Продовженє пропозиції Кисіля:

na te consuitacie cum sacratissimo senato iakoby wzdy tym exorbitatiom nas ustawicznie vspokoienie religiey naszej wołaiących imponere finem¹⁾ i iakoby wzdy nas poroznionych y rozdwoionych w cieie w one dawne ciało — — —²⁾)

Vczynił tedy Ie-o Krol. M. Pan nasz miłościwy swoim w radzie swey tako ideam, że my wszyscy ludzie narodow ruskich iesteśmy iako bracia rodzaju iedney familyiey, iednego domu, zaczym, iako gdy więc braci rodzonym do iakiego poroznienia przydzie, rzadko tam co dobrego albo nigdy mediator sprawic moze, ale nihil efficacius, nihil conducibilius nad to, gdy owi sami affecti swe odłożywszy, znidą się albo ziadą do kupy y zapytaią, za co przyczyna niechęci, kto dał anse komu, y tak in fraterna charitate prawdzię mieysce dawszy, arguat ieden drugiego, a potym serca zranione do oney spolney pierwszej nierozzerwaney braterskiey przychodzą zgody y miłości. Tak Ie-o Krol. M. Pan nasz miłościwy z senatem swym, gdy nas formował y vwazał iako bracią rozrzniono, takim sposobem nałacnieyszy byc acces do concylyacyey narodu y religiey wszey byc naskutecznieyszy rozumiał, abysmy sie uczyniwszy amnistią, wszystkiego zapomniawszy tego, co się działo po te czasy, ziachac sie iusz do kupy mogli y tam ieden drugiemu, co kogo obeszło, przelożyc. A zatym za łasko Pańską inwie, nodos ac rationes, iakobysmy, cosmy iedno byli zawsze, znowu iedno byli y te rozroznione — — —³⁾) w tey lutniey cerkwie pańskiej do takiego conuentu y harmoniey przystosowane byc mogli, iakoby ona dawna y wdzięczna melodya wrocic sie mogła, a zatym wrocilby się pokoy narodowi naszemu a ozdoby błogosławieństwo panskie y wszystko dobre.

Ta była proposytia Ie-o Kro. M. Pana naszego m., na to y strony obiedwie przypadli, dlatego za spolno zgodo stron obu-dwuch Narodu Ruskiego Ie-o Krol. M. synody wprzod partykularne a potym generalne naznacic raczył, ktore konstitucią czili uniwersatem miały byc publicowane. Iako miał consultacją swą o tym Ie-o Krol. M., tak consulto vczynic te raczył, że przez vniwersaly publikował. Wiele przyczyn tego, ale ta nie mnieysza, że gdzie by ta iedna exorbitantia o religiey w constitucii byc miała y te synody do ułatwienia się ty exorbytantii: wszystkie exorbitantie³⁾) per capita, iako są, affectowaliby Ich M. drudzzy, aby bili vprzat-

¹⁾ в рук. fine. ²⁾ пропуск.

³⁾ закінчення слів неввіразні, можна читати wszystkich exorbitantia i инакше.

nieni, zaczym przyszloby bylo I. Krol. M. tę rzecz swiatobliwe, nam požadano, retardare; ale gdy przez vniwersaly publikowac to racyly y slusnie, bowiem tez in volumen legum do constituciey łacniey te rzeczy słuža, ktore są in factu, nizeli te, ktore in fieri. Gdy Ie-o Krol. M. ta obietnica y vniwersalow tych apendix, że to wszystko potym constytucio aprobowane będzie y in perpetuum legum inserowano, zostaje tosamu, aby co tak pobožno intentio zawzięto iest, tak wielko y miłosciwą łasko Ie-o Krol. M. conceptum, nayrzetelnieyszy y nayszczęśliwszy skutek wziac mogło. Dlategoz Ie-o Krol. M. Pan nasz miłosciwy iako na tamten włodzimirsky synod iednego posła swego, tak mnie drugiego do WM moich m. oycow y panow zesłac racyly. A ze w credensie swoim zalecic racyly, iz nieco commissit fidei meae, nie chcącz vteschniac WM, summe vczynielem propositij Ie-o Krol. M., ktore te są puncta:

Pierwszy, zebysci tu WM na¹⁾ tym parparticularnym synodzie wszystko to tutinam wziac racyly, co rozni WM z²⁾ stroną tamtą y tego summam vczynieli.

2. Zebysci WM sposoby y srodki naydowali, ktoreby sie do vspokoienia podac mogly.

3. Abyście WM ludzie mądre y pobozne na synod deputowali walny, ktorzy de summa rerum vmawiac y to, co duch swięty zdarzy, za zgodą WM concludowac mogli.

Taz propositio, tez puncta Iego Krol. y tamty stronie dnia dzisieyszego proponuią się, a przy tym taka iest exortatio oycowska Ie-o Krol. M. do tamty strony y do WM, abyscie czas, ktorego sam Bog vzczyly na to y ten sposob, nad ktory doskonalszy wynaleśc sie nie mogł do vspokoienia, tak od tamty strony, iako y od WM vprzymym sercem przyięte w chwale Boga naywyszczego, w pokoy wiernych iego, a w pocieche Ie-o Krol. M. y wszytkiey rzeczypospolitey obroczone byly. Ie-o Krol. M. z osobliwy panski swy łaski to wszystko, co maiestatowi iego należało, vczyniel, zesłal nas posly swoje, tam iednego, a tu mnie drugiego, poslal autoritatem et commodam securitatem tez ziazdu WM moich mosciwych oycow y panow, chcącz miec y zebysmy potym vmieli dac sprawie, iako da Bog gorąco y iako rzetelnie w przedsięwzięty sprawie procedere będziecie racyly.

Quod reliquum est, Ie-o Kr. M. w taki sprawie ad proponendum tylko nalezy, lecz ad disponendum sama łaska y dar ducha swiętego, ktorego iako obecnym w tym consessie Ie-o K. M. byc rozumie, tak praecatur, aby on sam consilia WM dirigowal, w nich szcieszel y ku naywiętszy chwale panski, ku ziednoczeniu wiernych, ku pociesze Ie-o K. M. pana naszego miłosciwego y wszytki rzeczy pospolitey błogosławiel.

Нау. Музей як в. с. 85—100. Копія переслана нунцієви від Рутського 27 липня 1629 р. (пор. низше ч. 8).

¹⁾ в рук.: та.

²⁾ з пропущено.

7. *Лист Адама Кисіля до митр. Рутського, Горевиці 14 липня 1629 р. — про київський собор.*

Copia literarum Dni Nuncii S. R. M. ad Illm Mitropolitam Russiae.

Non mediocriter tum gavisus sum, cum devenit mandatum S. R. M. Dni nostri clementissimi ad notitiam meam, considerans, in quam gravi negotio fidele obsequium meum praestare S. R. M. debuerim, sed non minus illud me consolatum est, quod me Sua Illma Dna-o elegerit, imo consecraverit in hoc obsequium Ecclesiae Dei, quod spectare debebat ad gloriam divinam et contentationem expectationis omnium Illmarum SS. Dno-um. Quae mea hoc in negotio synceritas, diligentia, alacritas, fidesque fuerint, quosque tentaverim modos, ita ut nullus restaret, Deus mihi est testis. At prout omnium vota alio declinaverint et quomodo synodus Kiioviensis non steterit, lugubratam facio relationem meam Suae Illmae D., quam separatim una cum literis ex illo conventu ad Serenissimum mitto, ipse lassatus, ut citius, quid actum sit, deveniat. Nec ad suam R. M. nec ad Illum Cancellarium quisquam scribo, praesertim cum non habeam, circa quae se digne serenissimi occupent oculi, cum spe frustrati intentum finem non simus sortiti. Illud tantum unicum restat, quod ad me suppliciter petitur, ut per Suam Illam Dno-em solitudinem hanc meam in praesenti negotio, in futuris vero fidem et alacritatem Suae R. M. commendata obtineam. Prout et post hac notum erit Suae Illmae Dominationi nec sine invidia nec sine expensis aream me illam conscendisse; loco enim nobilium salutari debebam kosakos, quod caute fieri debuit, nilque in causa est, quod Synodus haec non sit celebrata, prout Deus in caelo est, nisi quod celebranda Kijoviae demandata sit. Sub iuramento enim de spiritualibus hoc dico et refero Suae Illmae Dno-i, seniores omnes, universum denique clerum, paucis exceptis, avidissime eam celebrare voluisse. Sed cum ex una parte nobiles (qui in hoc palatinatu, bona pace eorum dixerim, feracissimi sunt), cum protestationibus, ex altera kosakos cum frameis viderent, quisque sibi consulere debuit. Quod totum ex relatione missa in scriptis Sua Illma Dna-o facile intelliget. Ego autem ad ulteriora feliciora obsequia ecclesiae D. et Suae Illmae D. in eadem permanens alacritate, me cum servitiis meis gratiae Suae Illmae D. commendo quam plurimum. Datt. de Horewice 14 iulii 1629.

Suae Illmae Dno-is servus ad viam paratus.

Adamus Kisiel.

Нач. Музей як в. ст. 100. Переклад канцелярії Рутського, пересланий нуницієви (пор. ч. 8).

8. *Лист митр. Рутського до нуниція Санта Кроче, Білополе 27 липня 1629 р. — про київський собор.*

Ill-me ac Rnd-me Dne Dne colend-me.

Ante aliquot dies scripsi literas ad Rnd-mam ac Ill-mam Dnationem Vram, significando de synodo nostra vlodimiriensi¹⁾ et

¹⁾ лист невідомий.

puncta eiusdem synodi misi ad ipsam per patres Iesuitas lublinsenses, qui debebant transmisisse ad patres suos Varsaviam. In iisdem literis in pagina sequenti scripsi summum illorum, quae mihi allata erant Chiovia ex synodo schismaticorum: acta pon — — —¹⁾ huius ipsorum conuentus tum polonica, quam ex polonico versa in latinum debui mittere quamprimum. Nunc quia iam parata et descripta sunt, mitto²⁾. Ex quibus intelliget Ill-ma ac Rnd-ma Dna-o V-ra de statu rerum apud ipsos; qualiter affecti sunt erga vnionem, quod in nullo articulorum hucusque inter nos controuersorum faciant difficultatem, excepto primatu papae, sed de hoc quoque³⁾ perplexae loquuntur, cum terminis implicite et explicite, agnoscentes implicite, non agnoscentes explicite, patet ex hoc scripto, quid autem intelligant, conicere haud difficile erit, quod volunt suum patriarcham, cui si obedient, implicite agnoscent primatum papae, a quo ipse accipiet hanc dignitatem. Si ita est, non procul sunt a nobis. Sed ista verba suspensum me reddunt, et hanc explicationem meam in dubium reuocant: quousque guttula sanguinis ruteni etc⁴⁾. Tamen animus bene sperare de illis iubet, quia verba admittunt hanc meam explicationem. Opus ergo est nobis congressu publico cum illis synodo scilicet; et quod hunc conuentum suum sine vlla causa rationabili dissoluerunt, digni sunt maxima reprehensione a Sua Maiestate, quando venient nuncii ipsorum, venire autem debebunt. Putarem etiam opus esse consilio dominorum senatorum residentium, quomodo Sua Maiestas in posterum in comitiis se gerere debbit cum schismaticis, quando petent, vt petere solent, pacificationem religionis suae. Incolae palatinatus chioviensis prohibuerunt suo metropolitae, ne celebraret synodum et metropolita non celebret etiam si nobiles ex aliis palatinatibus in quacunque numero venerint, spirituales autem illorum in maximo numero confluerant; vnde timeo, ne sit istum ars huius pseudo-metropolitae, qui nuncio regis semper dabat bona verba, contrarium autem re ipsa faciebat. Ego certe nihil ipsi credo, licet autor harum scripturarum, qui officio nuncii regis fungebatur in hoc conuentu, valde commendat illum. Synodus tamen illis etiam in extraordinariis comitiis, qualia scilicet proxima futura sunt, concedenda erit. Sed synodi particulares antecedentes illam poenitus negandae. Satis errorum, quod et haec concessa fuerit. Iam quod attinet ad synodum indictam leopoliensem, nos vniti ibimus ad illam, licet schismatici non venient, nisi aliter Dno Palatino Chioviensi), qui legati regii munus in hac synodo obire debet, vide-

1) видерто

2) Пор. ч. 7 і Нац. Музей рук. ч. 10.759, ст. 85—100 і 101—116.

3) можна читати quam.

4) Се відносить ся до реляції Кисіля: Takze de primatu. Nic podus, poki kropła iest krwi ruskiej, chiba przez omnipotentiam diuinam, sposobem podobnym zadną miarą explicite, excludowawszy patriarchy, nie oddadzą Romano pokłonu — Жуковичъ Матеріалы ст. 14.

5) кн. Александер Заславський.

bitur, ad quem iam expediui literas, et acta huius conciliabuli. Rationes istae me mouent: habebimus in quo condemnemus ipsos, tam publice in comitiis, quam extra comitia in priuatis congressibus, quod ipsi petierint synodum a rege et republica, huic petitioni suae subscripserunt et chyrographus ipsorum apud me est, rex concessit non tantum synodum, sed etiam locum, qualem ipsi elegerunt sibi, et postea illuserunt Serenissimo Regi et toti regno. Obiicient quod vniuersalia non sint scripta vigore comitorum. Sed tantum auctoritatis regiae, responderi potest, nihil desiderari, quominus vigore comitorum ista vniuersalia emanaste intelligantur. Nuncii terrestres petierunt quin imo, quod non facient in aliis comitiis, suae petitioni subscripserunt, senatus assensus est et rex confirmauit. Obiicient secundo: se petiisse et obtinuisse synodum pro pacificatione nobiscum, non pro vnione cum s. romana ecclesia, — quasi vero esse nobiscum vera pax poterit, nisi sit vnio cum ecclesia romana.

Mitto etiam exemplar polonicum et literas meas ad Ill-mos tam Cancellarium quam Vicecancellarium regni, cum enim non sciam, vter ipsorum sit penes curiam, propterea ad vtrumque scripsi. Iubeat, quaeso, Ill-ma ac R-ma Dna-o V-a ipsi tradi, vt informantur de hoc negotio et informent Serenissimum Regem: sed tutius erit et maioris auctoritatis, si ipsa Ill-a ac Rnd-ma Dna-o V-a istas partes assumpserit et Suam Mtatem proprio ore informauerit.

Praeterea etiam atque etiam rogo, vt hunc nobilem Adamum Chiesel, qui officium nuncii regis sustinuit in illo conuentu chiouiensi, commendare dignetur Suae Mtati, certe dignus est commendatione, cum labore enim et sumpta adhibendo numerosam familiam, nec sine periculo aliquo vitae suae et cum industria functus est ist officia, prout ex ista relatione illius facile colligere poterit Ill-ma ac R-ma D. V-a et in posterum potest esse nobis utilis, quia est magnarum partium apud ipsos et habent ipsum pro suo et propterea credunt ipsi omnia, cum tamen interne sit vnitus nobiscum, licet nondum externe. Si vel Ill-mus Cancellarius scriberet ipsi, quod iste labor gratus fuerit Suae Maiestati, promptiorem ipsum redderet ad praestanda plura. Cum archimandrita agere de hoc, de quo cum Ill-ma ac R-ma D. V-a egi, non est visum quibusdam nostris, vt agamus per illum senatorem, ad quem Ill-a ac R-ma D. V. dedit literas, sed per palatinum chiouiensem, qui vt speramus ibit Chiouiam. Omnino videntur esse iacta bona fundamenta, si non progrediemur ultra, ipsimet detrimus nobismet ipsis, et culpa non vacabimus. Qualem resolutionem obtinebo ab Ill-mo Palatino Chiouiensi, faciam certiore Ill-m et R-mam Dnationem V-am. Cui me meaque omnia cum debita submissione subiicio. Datt. Bialopoli d. 27 iulii a-o 1629.

Ill-mae ac Reu-mae D. V. humillimus seruitor
Iosephus Velamin Rutschi Metropolitae.

Licet habeam facultatem viuae vocis oraculo ab Ill-a ac R. D. V-a publicandi meum praesentem iubilaem, tum quia cum ma-

iori consolatione esse videtur, vt veniat ab Ill. ac R. D. V-a charta cum subscriptione manus eiusdem, propterea rogo: puto tamen terminum huius iubilaei nondum expirasse.

Нац. Музей № в. ст. 81—82. Автограф.

9. *Лист митр. Рутського до нунція*, без дати (серпень 1629 р.) — про відкликканє львівського собору.

Ill-me et R-me Dne Dne Col-me.

Mandata S. D. N. et S. Congregationis de propag. fide cum debita reuerentia accipio et illa fideliter et prompte exequi Deo adiuuante uolo. Cum scismaticis synodum non celebrabimus, sed nec nuntios ab illis ad nostrum conuentum admitteremus: proponere tamen nostra humiliter Dno et Patri nostro Ill-ae et R-ae Dnioni V. tenemur.

Ab annis forte plus quam decem ad instantias scismaticorum, quas ipsi in comitiis regni generalibus contra vnitos et vnionem faciebant, respondebatur aliud medium ad componendas dissensiones cum vnitis esse non posse, quam conuentum utriusque partis in unum locum, ut¹⁾ una pars alteri dicat suas offensas et vicissim audiat et ab obiecta respondeat. In singulis fere comitiis hoc agitabatur et taliter respondebatur. Scismatici nunquam acceptabant hoc medium, nunc in his ultimis comitiis cum admiratione omnium acceptarunt, ad quod consensus missus a nobis archimandrita²⁾ supponendo S. Stem et eius P. Sedem pro rato id habituram, ex eo, quod id toties agitatum iam fuit, et assenserant Ill-mi Dni Archiepiscopi, imo ipsi hoc proponebant scismaticis, dum ex commissione comitorum negotium hoc inter nos et scismaticos peragebatur in ipsorum palatio, scientibus Ill-mis DD Nunciis Aplicis, qui sub id temporis erant in regno, unde et ego in hac eadem sententia fui; in hoc tamen acculpabam archimandritam, quod de hoc negotio, quando tractabat, maxime uero quando finem imponebat, cum Ill-ma ac R-ma Dn. V. intime non consulerit et ex illius sententia non fecerat, quae facienda erant. In hoc conuentu utriusque partis non debebant examinari articuli fidei, sed nos vniti debebamus probare illos scismaticos ex sanctis conciliis ex sanctis Patribus, maxime uero, quod illos plurimum conuinceret, ex libris nostris ecclesiasticis, ex quibus legimus et canimus in ecclesiis tam nos, quam ipsi.

Conditiones uero vnionis uel concordiae nobiscum, si ab ipsis proponerentur, nequaquam a nobis concederentur, nisi consulta S. S-te, ad quam pertinere approbare uel reprobare in hac uel illa forma, nos enim ad nutum S. S-ti Dno nostro clementissimo sicut semper antea fuimus, ita tunc essemus obedientissimi. Intimationem uero synodi, qualem feci³⁾, mitto Ill-mae et R-mae D. V.,

¹⁾ в рук. et. ²⁾ Йосиф Баковецький, жидичинський архимандрит.

³⁾ В наперах нунція знаходить ся тільки копія послання, которим єдикуєть ся володимирський собор — ч. 3.

prout iubet; item mitto copiam breuis aplici¹⁾, quo non tam conceditur mihi, sed et praecipitur quolibet quadriennio conuocare synodum omnium nostrorum episcoporum et nunc post ultimam synodum cobrinensem²⁾ canonice celebratam iam ferme est quartus annus, vigore igitur huius concessionis conueniemus siue Leopoli, ubi fit praeparatio, siue alibi, ne frustra ueniant episcopi et alii ecclesiastici, qui a 200 miliaribus polonicis, quorum quodlibet 3³⁾ ad minimum miliaria italica continet, uenient, erit nam talis Polocia, Smolenscia et meus coadiutor, religiosi etiam ex diuersis monasteriis nostris, quos auertire ab hac uia ferme est impossibile, cum iam duo menses restent ad tempus designatum pro synodo, duabus nam septimanis conuenire debebunt ad locum, qui 20 miliaria distant Leopoli, ubi et ego ero, et alii episcopi Vollandiae, ex tunc aperiam ipsis hoc mandatum S. S. et ad effectum deducam. Iam uero synodus, quae ex praescripto breuis apostolici debebat celebrari, anno sequenti promittitur, haec erit pro illa, cum etiam quadriennium non mathematice uel metaphisice, sed moraliter accipiendum esse arbitramur. In hac synodo maxime tractabitur de seminario, quia aliquot episcopi necdum uel unum ternarium⁴⁾ dederant, et aliqua, quae occurrunt necessaria inter nos ipsos.

Hierosolimitanus ille pseudopatriarcha, qui commorat in Valachia, uenit fugiens tyrannidem turcicam, non uocatus a scismaticis, quin imo sub haec tempora uenerat Chiouiam metropolitica Anchiali Graecus, non est admissus a scismaticis, dicentibus: turbas hic excitatis, quando uenitis, propter quas multa postea ab apostatis (nos tali dignantur nomine) patimur, cum iactura rerum nostrarum.

Licet enim scismatici Leopolim non uenient, nuncii tamen illorum dicuntur uenturi, prout nihi ante aliquot dies ex Vollandia scriptum est, sed nos illos non admittemus, solum inter nos nostra agemus, et pro hoc intimabitur synodus uiua uoce, per scriptum enim iam non potest, ut dixi. Puto ergo, quod satis fiet plene mandato S. S-tis, quando ita fiet. Haec quoad praesentia.

Iam in futurum si in comitiis proponent uel scismatici ipsi, uel ordines regni synodum tamquam medium ad unionem universalem Ruthenorum, uidendum est Ill-mae et R-mae D. V., quid facto opus sit, ego putarem supplicandum esse, ut hoc ante tempus nobis concedere dignetur, antequam proponetur in comitiis, ut liberius tam nos, quam Ill-ma et R-ma D. V. habendo iam talem facultatem cum aduersariis agere possimus. Securissima sit S. Sedes apostolica de nobis filiis suis quod fideliter nos geremus trahendo illos tantum ad sanctam unionem, non examinando puncta uel conditiones illius, quia hoc esset in dubium uocare ea, quae consilio oecumenico florentina sanctissime conclusa sunt, et tot

1) Брєвє Урбана VIII з 12 марта 1625 — ч. 1.

2) Синод в Кобрині 1626 р. 3) чи 5.

4) останні слова дуже нечиткі.

decretis summorum pontificum, sed aperiendo non uidentibus oculos, monstrando libros Ruthenos, legendo, explicando, spiritus sanctus daret lumen ad intelligendum ea et efficacius ista proponi praesenti in unum congregatis, quam hinc inde dispertis, proponere igitur id dignetur Ill-ma et R-ma D. V. S. Congregationi de propaganda fide.

Illae, quae acta sunt in conventu scismaticorum chiouiensi, accurate descripta iam ante octo dierum misi Ill-mae et R-mae D. V.¹⁾ et simul exemplar polonicum ad Cancellarium Regni; direxi enim ad domum professam Societatis Iesu et Patrem Praepositum illius, adiunctis litteris meis, ut diligenter transmittat, ibidem scriptae sunt binae litterae ad Ill-m Cancellarium et Vicecancellarium Regni, nescio enim uter illorum modo sit in curia²⁾.

De inhibitione S. Congregationis Synodi cum scismaticis silentium seruare, quod Ill-ma et R-ma D. V. iubet, seruabo diligenter, et rationabiliter seruandum est, quia in nostro regno licet catholici multi, cum S. Sede Apostolica gerunt se non satis catholice, dum putant sibi licere omnia. In quosque certe nos vniti habemur experientiam, patimur enim ab illis in singulis comitiis, ac si essemus seditiosi, quod propter vnionem non possit esse pax in regno, et ista patimur et ab ecclesiasticis et ab ipsis, quod certe ualde dolendum est antistitibus. Scio ego, quale certamen fecerit sanct. record, nuncius Diotaleuius³⁾ cum uno primario, qui iam mortuus est, de synodo, quam tunc lege publica stabiliri uoluerunt sine facultate S. S-tis, et iam consensum inter alia ad exorbitantias publice in senatu lectum erat, quod et ad executionem ducerent, si scismatici acceptassent.

Scribere ad Ill-um Archiepiscopum leopoliensem pro fauoribus nobis praestandis non puto esse necessarium, quia iam misimus unum ex nostris archimandritis cum litteris meis, licet ipsum non inuenit, sed in capitulo pleno dedit illas litteras et alias ad capitulum, hicque ipsi captant occasiones extendendi iurisdictionis supra nos, et licet ab Ill-ma et R-ma D. V. caute scriberentur illae litterae, quibus potius significaretur nos immediate subiectos esse S. S., quam ut inde putaret se aliquid habere supra nos ex eo, quia est metropolitanus in ritu latino; tum quia praesentem illam priuatam synodum nostram, de qua supra, si ita uidebitur coepiscopis meis, absoluemus in aliquo alio propinquiori loco et non Leopoli et propterea non erunt necessarie tales litterae³⁾.

Humilis serui tor

Iosephus Velamin Ruski, metropolita Chiouiensis totiusque
Russiae.

Нац. Музей як в. ст. 117—120. Копія канцелярії нунція. Про дату див. вище у вступі.

¹⁾ пор. ч. 8.

²⁾ Пропускаємо уступ листів не зв'язаних зі справою собора.

³⁾ Франческо Діоталеві, нунцій в Польщі 1614—1621.

10. Лист митр. Рутського до папи, з під Луцька 10 листопада 1629 р. — про відкликанє львівського собору.

Inhibitionem Ill-mae ac Reu-mae D. V. de non celebranda communi synodo cum schismaticis acceptauimus cum debita obseruantia et executioni mandauimus; tres autem erant episcopi, polonicensis, smolenscensis et haliciensis, quibus eam comunicaui, publicare uero omnibus non sum ausus, quia id literae Ill-mae ac Reu-mae D. prohibebant, in quibus id continetur, ut duobus uel tribus episcopis, quibus mihi uisum fuerit, communicarem, quoniam autem hi primi uenerunt ad me, his significauim. Satisfactum ergo fuit ad amussim omnibus punctis dictae intimationis, quam manu mea subscriptam¹⁾ remitto Ill-mae ac Reu-mae D. V., prout ipsa uoluit, ut extaret scilicet²⁾ in futurum haec nota, synodum cum schismaticis communem a S. Sede apostolica prohibitam celebratam non fuisse.

Erat in ultimis Ill-mae ac Reu-mae D. V. literis, ne Leopolum etiam adiremus ad totaliter extinguendam memoriam dictae synodi communis, hoc etiam libenter fecissemus, licet in contrarium euidentes rationes necessitatis, ut iremur, habuimus. Sed quia non peruenerunt istae literae ad me nisi 4bris, in quo habeo testem fidelem Ill-rem D-m Ioannem Danilouitium thesaurarium curiae, a quo illas accepi, ad effectum deduci non potuerunt, tantum nam hos tres episcopos prohibere potuissem, qui uenerunt ad me, cum quibus etiam deliberationem institui ferme triduo, alios nequaquam, multo minus archimandritas, igumenos, protopopos et alios, qui per diuersas uias tendebant Leopolum; uenissent ergo isti Leopolum, quo nisi ego etiam uenissem, magna oriretur turbatio inter illos, et non tantum inter hos, sed etiam inter saeculares nostros, quibus ego causam absentiae meae explicare non poteram, hoc nam mihi iniunctum literis Ill-mae ac R-mae D. V. fuit, ut duobus tantum uel tribus episcopis aperire, sed et isti ut haec secretum apud se haberent, aliis non panderent, praeterea schismaticis id erat praenecessarium ad calumniandum nos publicae in comitiis regni, et priuatim in conuentibus nobilitatis particularibus, per ipsos non stetisse, sed per nos, ne fieret synodus, illi nam comparerent cum plenipotencia a suis antesignanis et nobis absentibus facere ipsis contra nos liceret, quidquid liberet, cum magno damno S. Vnionis, quod totum ab uniuerso regno et a Ser-mo Rege nobis imputaretur, quod non uenimus. In istis ergo positi angustiis rem commendauimus Dno Deo et conclusimus, ut iremur Leopolum, et ibi non tantum non celebraremus ullam synodum communem cum schismaticis, quod prohibebat nobis dicta inhibitio, sed nec nostram particularem, quin imo prima die synodi interimeremus synodum, quod etiam factum est tali modo:

1) Сей акт не заховав ся в сїм збірнику; про висилку його згадна ще в листі Рутського з 3. III. 1630 р. (Рук. Нац. Муз. ч. 10.759, с. 137).

2) Перечеркнено.

Veni die sabbativo Leopolim et uisitato primum Ill-mo D. Archiepiscopo Leopoliensi statim postea adii Ducem Alexandrum ab Ostrog Zaslaiensem, palatinum chiouensem, qui assignatus erat, ut legationis munus a Ser-mo Rege ad synodum obiret. Cum hoc constitui, ut quandoque pars aduersa non uenit, nulla solemnitas synodalis celebraretur, sed uel in ecclesia cathedrali Leopoliensi, — in qua ego sacrum pontificale cum assistentia omnium episcoporum nostrorum inuitante ad hoc Ill-mo D. Archiepiscopo¹⁾ postridie, quod erat 28 octobris celebraturus eram, — finito sacro dictus Ill-mus Dux diceret ad nos se esse missum ad partem utramque Rutenorum, quarum altera quam non comparet, se legationis munere fungi non posse, uel ut conueniremus in castrum statim finito prandio, et ita factum est, ibi nequidem sededimus non tantum synodaliter sed nec politice, hoc est, nulla sedilia pro nobis et episcopis erant parata tantum autem id studio factum est, ne appareret ulla forma exterior non tantum synodi, sed nec simplicis conuentus; ibi breuissime nos expediuimus et discessimus, schismaticis tunc in sua confraternitate consultantibus, quod postridie faciendum ipsis esset, sed quam praeter spem ipsorum conuentus dissolutus est, nihil tentarunt apud nos, nisi post triduum, cum superuenit confraternitas vilnensis schismatica et nonnulli ex Vilhinia nobiles eiusdem farinae, miserunt arcitum pseudoepiscopum leopoliensem schismaticum, qui uenerat quidem Leopolim, ut in synodo compararet, sed quando audiuit eam esse dissolutam, discessit, hunc ipsi reuocare conati sunt, sed frustra; chiouienses etiam nonnullos nobiles nomine suo miserunt, sed nec hi apud nos comparuerunt. Nos autem singulis diebus hi et illi religiosi inuitabant ad celebranda sacra in ecclesiis illorum, quod libenter nos faciebamus, habuimus nam nobiscum quibus praeciosiora in apparatus ecclesiasticis et selectiora in clero et in cantu musico et ita uidit Leopolis unionem de schismate nobiliter triumphantem. Quarta die accesserunt me in hospitio meo nonnulli nobiles et confraternitas vilnensis schismatica, declarando, quod missi sunt ad synodum, congregauimus in hospitium meum omnes nostros episcopos, qui erant numero octo, ego nonus, archimandritas praeterea, alio statu ecclesiastico relicto, sed et hi congregati erant in alio²⁾ consulto, propterea, ut uiderent schismatici non esse talem paucitatem ecclesiasticorum apud unitos, qualem ipsi ansumabant, his ita congregatis signaui, ut uenirent schismatici et uenerunt, proposuerunt se habere literas ad nos; respondimus, si habent ad aliquem ex nobis, ut darent, si ad synodum, ad nos non pertinere, quia haec hodie apud nos non celebratur, nec celebrabitur amplius. Instabant id esse factum a nobis malo dolo, quod ad triduum non sustinuerimus, expectando illos, qui e tam longiquis regionibus ueniebant; respondimus, nec nos e propinquo uenisse, sed etiam aliquos prout Smolenscenses, qui 200-m milliariorum spatium conuenti sunt, praeterea ipsos in suo conuentu chiouiensi protestatos fuisse, quod

¹⁾ Андрій Прухніцький (1614—1633 р.).

²⁾ alteri? — нечитко.

ad synodum leopoliensem uenire non uellent. Dixerunt superesse synodum, quia adsunt omnes episcopi Russiae; respondimus hoc non sufficere ad stabiliendam legitimam synodum et probatum. Rogarunt igitur, ut amicabiliter hoc et non synodaliter possent agere nobiscum. Super hac re deliberauimus, tandem de communi consilio respondimus, quod amicabiliter audire illos uolumus. Petierunt in aliam differi diem, iam nam erat uespera; delatum est. Conuenerunt alia die, petierunt iterum, ut literas ad nos scriptas acciperemus; iterum respondimus sub eadem conditione, prout supra. Voluerunt, ut chartam ab ipsis, qua ipsis miserunt scriptam et subscriptam, in qua continebantur puncta instructionis, acciperemus; non accepimus, sed ut ipsi oretenus explicarent, concessimus, in qua altercatione, qua nonnihil temporis insumptum fuit, et ipsos iam tendebant mora, recitarunt ex charta, in qua praeter alia, quae nullius erant ualoris, continebantur ista duo: 1-m Vt intelligerent inclinationes et affectus nostros, interim tamen nihil nobiscum tentigerent, sed ad suos referrent. 2-o Ipsis uideri esse medium efficax ad faciendam vnionem ad inuicem, ut patriarcha constantinopolitanus in persona sua ueniat et consiliaret dissidentes. Respondimus quoad primum nos mirari, quod errent in primis principiis, quod putent synodos innisi auctoritati humanae et non diuinae, ut seculares et pauci ecclesiastici, quales sunt illi, miserunt ipsos, disquirant de rebus synodi, examinent et tandem probent uel reproben, quae probanda uel reprobanda ipsis uiderentur; licet autem hic non sit synodus, esse tamen episcopos, quorum dicta et facta nequaquam subiacet censurae talium hominum. Quoad 2-m fusissime et prout nobis uisum fuerat sufficienter sed et efficaciter dictum fuit, ut nihil respondere potuerunt. Patriarcham praedictum huc uenire non posse 1. propter Turcam, qui hoc non promittet tanquam rem nociosam, ut ipse arbitratur, statui suo, item 2. propter regnum hoc, quod propter similem causam non promittet et tanto magis, quod in experientia probatum fuerit aduentum patriarcharum orientalium in hoc regnum nunquam pacem, semper autem turbas nobis reliquisse, quod probauimus exemplo duorum Ieremiae et Theophanis, qui nostro tempore fuerunt; tandem 3 propter ipsum negotium: patriarcham scilicet esse haereticum caluinistam, quomodo ipse conciliabit nos; nostra nam conciliatio in hoc consistit, ut uniantur cum ecclesia romana, a qua haeretici in infinitum dissident. 4. Notum esse caluinistis huius regni ipsum esse caluinistam, si ueniet ipse, confluerent ad ipsum et promouebunt suam haeresim. Item nequam ille facile induret tamen¹⁾ ex eo, quia patriarcha, si non omnes Rutenos, saltem maximam partem, qui simplices sunt, ad amplectendas haeraeses tanquam dogmata fidei et ita faciet omnes caluinistas. Ipsum ferme 100 iuuenes misisse pro studiis in Angliam et Germaniam et de hoc triumphare Dnum Palatinum belzensem haereticum. Postremo, quod obest unioni, prout hoc est, nos nunquam concessuros imo

1) ? — нечитке.

hoc illos debere scire, quod omnibus modis et uis impediemus tale medium. Nos autem haec media ad faciendam unionem ipsis proponere, ut acceptarent concilium florentinum tanquam oecumenicum, quod fecit perfectam unionem, in quo fuit Isidorus Metropolitae Russiae et acceptatum fuit ab omnibus in Russia. Vel si explanationem uel probationem eius, quae continentur in decreto unionis dicti concilii requirunt, nos facturos hoc libenter in omni loco et tempore et cuius illorum, si autem uolent, etiam nunc. His finitis solemniter nobis gratias egerunt, quod tam suauiter egerimus cum illis, et non taliter prout de nobis sparsum erat, quod scilicet cogere illos uiolentis nescio quibus mediis uellemus, et sic contenti discesserunt a nobis, multa nobis promittentes de uera et solida unione Rutenorum, qui in Lituania et in Volhinia sunt, exceptis chiouensibus, de quibus nihil audebant promittere, hoc tantum adiciebant, ne uiolentia aliqua ex parte nostra huic tractationi admitteretur, quod libenter promisimus; rogarunt, ut manerem per hunc annum in Volhinia, promisi me mansurum per hyemem et Ill-mus Dux Zaslauiensis palatinus chiouiensis promisit mihi provisionem. Venerunt postea nonnulli ipsorum de nocte ad nos, quod forte ter accidit, agebant nobiscum cum gustu, ego et omni genere humanitatis conabar deuincere ipsos, in meum nam hospitium ueniebant; significarunt nobis, quod rescuerint iam a Rutenis Leopoliensibus, qui frequenter solent esse Constantinopoli, patriarcham esse caluinistam, uolunt scribere literas ad ipsum nomine omnium Rutenorum, qui sunt in regno Poloniae, similes illis, quos scripsit R-mus Meletius¹⁾ ante triennium, quarum exemplar transmissum et Romam et impressum ab eodem Meletio in libello dicto Apologia, eundem rogarunt, ut similes literas scribat, et det uni ex illis, qui est de genere ducum et uocatur Pusina, erat autem is, qui loquebatur nobiscum; promisimus et exemplar transmittemus ad urbem. In hoc gaudium singulare habuimus, quod unio gloriosa apparuerit in oculis schismaticorum, sed et catholicorum, qui nunquam arbitrabantur esse tot et tales apud unitos. Erant episcopi 8, ego nonus. Ill-mus Archiepiscopus²⁾ optimus praesul cum lachrymis dicebat, se iam excessisse annum 70 et nunquam sciuisse talia inueniri apud unitos, sed nec crediturum se, si decerentur sibi et ipse oculis suis non uidisset, prout modo uidet: nunc, inquit, certam spem habeo, quod stabit unio et aliis id persuadebo; omni officio humanitatis et obseruantiae prosecutus est nos. Ipse prior dixit mihi, ut in illa ciuitate omnibus insignibus archiepiscopalibus uter, tanquam pastor illarum ouium ritus graeci, licet pro nunc schismatici essent, et ita crux mihi proferebatur; coegit me semper tenere dextram ipsius, dum ibamus ad ecclesiam et redibamus, me iussit benedicere omnes; duae cruces archiepiscopales comparuerunt Leopoli, quod nunquam forte antea fuit, ut simul esset utraque crux. Obtulit cathedram suam ad celebrandum sacrum pontificale et ita celebraui cum omnibus episcopis assistentibus et ce-

¹⁾ Мелетій Смотрицький.

²⁾ Прухніцький.

lebrantibus. Ex ecclesia deduxit nos in domum suam et prandio bene instructo excepit nos. Visitavit bis, semel in ingressu, secundo in discessu, dixit se maiorem honorem non exhibiturum esse primati suo archiepiscopo gnesnensi, quam mihi exhibuit. Replacabat frequentissime dolere se, quod non possit re ipsa comprobare hunc affectum suum subministrando uictualia, eo quod Tartari exusserint horrea et uillas ipsius. Hac sua plane extraordinaria humanitate perfecit ista dua: amorem in vnitis, qui de longe uenerunt, et praedicabunt id quilibet in suis partibus, ut et illi ament licet sibi ignotum, — admirationem autem et ferme stuporem in schismaticis, qui nunquam sperabant praesules latinos uelle aliquando tali honore persequi praesules Rutenorum unitos.

Haec omnia sigillatim Ill-mae ac R-mae D. V. licet concutiens perscribere uolui, quod reliquum est, supplebit R-mus Coadiutor meus¹⁾, qui post festum Natiuitatis ueniet ad Ill-mam ac R-mam D. V. et ostendet nos inhibitionem Ill-mae ac R-mae D. V. ad unguem seruasse, ille idem dicet rationes, quarum necesse fuerit; omnino nos pie et cum eadem debita obseruantia interpretari metem Ill-mae ac R-mae D. V. in adeunda Leopoli, quod et colligi prout ex antecedentibus.

Interim me meaqua omnia gratiae et patrocínio Ill-mae ac Reu-mae D. V. etiam atque etiam commendo. In uia e domo R-mi Episcopi Luceoriensis 10^{bris} 1629.

Vltimum librum R-mi Meletii mitto Ill-mae ac R-mae D. V.

Ill-mae ac R-mae D. V. humillimus seruitor Iosephus Velamin Rutschi Metrop. Russiae.

Нац. Музей як в. ст. 121—124. Авторграф.

¹⁾ Рафаїл Корсак.

Чуднівська кампанія 1660 р.

Студії *Василя Герасимчука*.¹⁾

Капітуляція Шереметєва.

По зраді Юрія Хмельницького і по відступленю Цицюри жусів Шереметєв зовсім втратити надію на підпомогу Українців. Зводив себе ще одинокою надією на відсеїч зі сторони князя Юр. Борятинського, свого заступника на київськїм воеводствї. Та одначе ся поміч якось давала на себе за довго чекати. В якїй мірі можна було рахувати на скоре ирибутє сеї відсеїчи, видко з отсеї відписи до царя, що післав стольник Ів. Іванович Чаадаєв повістаючи в Київї дня 22 жовтня, себто як-раз в день по утечі Цицюри: „По твѣму, великого царському указу, і по звісткам боярина Василя Борис. Шереметєва, і по письму гетьмана Юрія Хмельницького, стольник князь Юр. Никитич Борятинський вийшов з Київа дня 17 жовтня з твоїми, великого царя, ратними людьми. І 21 жовтня писав він до мене з дороги (з місточка Рожева): по твоєму, великого царському указу, велєно бути з ним в походї в прибавці — головам московських стрільців (тут вичисленї імена тих, що мали прийти до Борятинського з помічними полками). А як вони прийдуть в Київ, то я вишлю їх з Київа до князя Юрія Борятинського, а з собою оставлю в Київї тільки голову Алексїя Подтопкина з приказами. І дня 21 жовтня прийшов з Переяслава в Київ полковник Єфим Франсбеков з полком, а з Чернигова голова Михайло Кабанов; а Александров, Мещеринов і Глібов по день 22 жовтня ще до

¹⁾ Докінченне. Див. Записки т. СХІV.

Київа не приходять. І я казав Єф. Франсбекови повістати в Київі і дождати голов з приказами; а як тамті прийдуть до Київа, то я їх зараз відпущу; а коли не діжду ся, то не буду їх відсилати в нічим, щоби так незначному числі в дорозі від неприятеля не заподіяло ся яке лихо“.

Дальше, Чаадаєв так малює своє безвідрадне положенє: „Зо мною, царю, по відході князя Юр. Борятинського вістало ся в Київі 2400 ратних людей разом з недужими, а з Мих. Кабановим є в приказі 400 чоловік; а з кінних людей не вісталось зо мною в Київі нічого. А в Київі тепер дуже малолюдно; караули караулять наражаючись на великі небезпеки. Що тичить ся людей, царю, вели мені прислати указ, щоби через малолюдність в Київі яке лихо не вчинилось“.

До Поляків часто доходили вістки про сї згадані приготування князя Юр. Борятинського і його вихід з Київа, але вони на разі не мали дотепер за собою ніяких поважнійших здобутків. На підставі рішеня воєнної ради, що скликано мабуть по уложеню угоди з козаками, аби спараліжувати акцію князя Юр. Борятинського, — мав против нього піти Юр. Хмельницький і на його то плечі покладано весь тягар не допустити князя до відсічи. В разі, коли б заходила яка трудність його здержати, обіцувались Поляки гетьманові помогти. Рівнож покладано на рішеня і волю козацького гетьмана, чи буде вперед здобувати Київ, чи інші твердині. Одначе київський воевода не надходив якось, а тимчасом події проминали своїм давним темпом. Хоч Поляки зовсім не силкувались здобути московських окопів, то силою обставин, наслідком довгої облоги, московська армія знемагала з вичерпаня. Було до вибору дві можливости, або: шукати виходу в пертрактаціях, здавшись на ласку або неласку свого побідника, або наложити за свою упертість голодовою смертю.

Ось як описують очевидці стан московської армії:

Московський табор був розбитий в болотистій і вельми нездоровій місцевости. Лиш одна частина — лівий бік його дотикав до трохи вивисшеного згіря, окритого густими зарослями. Довкола свого нужденного табору повів Шереметєв неглибокий рів і дав лиху загороду з возів. І поки ще була бодай млава надія на Хмельницького, роздумував нераз над своїм ратунком, бив ся думками, як ще спасти повістали недобитки численної армії? Як же козацький гетьман зрадив і передав ся на ворожу сторону і місто помочи можна було від нього сподівати ся всього найгір-

шого, тоді зникає і остання тїнь надїї; в безнадїйнім горю вичїкує всяких скрайностей та мїркує, який кїнець йому доля признала? Між військом лютував голод і зимно, а страшна пошесть забирала так людий, як і полишений товар. Се вже не був табор, але зготовлений долею для погибаючих — саркофаг: ах, страшний там був вид, що крок лежали людські і конячі трупи, а кров плила потоками, тут умирали, а там вже померлі з голоду і зимна застигли лежали і своїм видом нагадували, що те саме всіх чекає“. Автор дневника оповїдає, що шанцями так тїсно стиснено неприятеля, що ніхто неміг навіть вихилити ся за окопи по дрова. А що було в таборі трохи дерева і корчїв, то зараз з самого початку вистинали, а другого дня витяли лїс наоколо свого табора, а на останок копали корїне; коли ж їм і сього не стало, а по дрова вихилити ся з табору заборонено, бо кудями арматними раз-враз їх побивали, то не мали при чїм зготувати конячого мяса, ані не було як огрїтись. На останку стали вирїзувати з під землі дернину і тим коптіли в таборі. Лиця ратних людий і їх одїж почорніли від диму. Московитяни з худими і чорними лицами подобали радше на привиди, як на людий, вони находились в такім страшнім положеню, що навіть в неприятелях збуджували жалїсть. Тїльки чути було стогни і наріканя. Одна німецька брошурка, описуюча сї подїї, додає, що лиш найзнатїйші могли за великі гроші дістати якого корїня і зварити конини, а решта війська живила ся їно сирим мясом упавших. Найбільше лихо було се, що годї було жити, так само годї було умерти.

Та не менші недостатки терпіли також і самї Поляки: так довго триваюча кампанїя зі всіма своїми прикростями не мало тисяч забрала в людях, як в товарі. Армія їх значно змалїла, а між віськом находило ся багато слабих і калїк; піхота була зовсїм вичерпана і стали вже також жити ся кїнським мясом. Провїянт, який був, вичерпав ся давно; за поживою для жовнїра і пашою треба було їхати в подальші сторони: по сїно 8—10 миль посилено, по траву 3—4, по зерно 20 і дальше, а нїм його привезено, то й конї поздыхали. Гинула худоба через труди і погані дороги, а то що зістало переймали і брали „male fidi belli socii Tartari, котрі, коли ми Москвичїв, вони нас держали в облозі“.

До того всього зима стояла перед дверима, а погода осїнна давалась прикро в знаки: ночию лютїй мороз, а днем пролив-

ний дощ! Від такої зміни температури сильно потерпіли коні; одної такої ночі упало 10.000, чи може, як навіть підносить Коховский — 12.000.

Всі бажали горячо покінчити облогу з Шереметєвим і не від того були, щоб завести переговори. Потоцький став недолягати на здоровлю і раз-враз брав ся покинути табор. Д. Барсуков твердить, що Василь Бор. Шереметєв, не вважаючи на зраду Цицюри і таке безвихідне положенє, щоби приспішити сполуку з князем Борятинським, рішив ся якраз піти самому на пролом. „Изъ нашихъ-же отчественныхъ источниковъ — пише він — столь бѣдныхъ подробностями видно только, что Шереметєвъ, въ своемъ стремительномъ движеніи на соединеніе съ княземъ Борятинскимъ, былъ остановленъ неприятелемъ, недоходя двухъ верстъ до мѣстечка Кодни, и что именно тутъ Шереметєвъ въ послѣдній разъ расположился съ жалкими остатками своего войска. Поляки преградили дорогу Шереметєву, занявъ мѣстечко Кодню. Все это могло происходить именно въ указанный выше срокъ, между 11 и 15 числами октября“.

Чи дійсно Шереметєву удалось перебити ся до Кодні — треба сумнівати ся, а властиво таки рішучо заперечити. Як підносить висше згаданий автор, польські очевидці в своїх справах зовсім замовчують про дни між 21 і 25 жовтня і не подають ніякої події. Мовчанкою сею стверджує він свою думку про сей „мнимий“ похід Шереметєва під Кодню, мотивуючи, неначеб „польські писатели, вовсе несклонные описывать подвиги нашего войска, совсемъ умалчиваютъ объ этомъ“.

Здаєть ся, що щось подібне зовсім неможливе. Годі припустити, щоби очевидці, не тільки польські — але і чужосторонні, так докладні в своїх реляціях, зовсім замовчали про сей останній, який би не він був, подвиг московського гетьмана. Одначе припустивши се, насуває ся друга неможливість фізична: близький агонії Шереметєв, вичерпаний зовсім на силах, не маючи коний здатних везти вози і окружений ровами і валами, по утраті кількох тисяч козаків, щоби міг уйти, се більше, як неможливе.

Таки недалеко Чуднова під Росниками наступив кінець діла.

Коли вже всі способи спасєня, які йно можна було подумати, для зухвалого воеводи були відняті, а Поляки з дня на день чимраз тяжше притискали, ужив вкінці останнього способу на злагодженє своєї долі, а саме, покинувши свою упер-

тість і шалену амбіцію, склонив ся до вимог обставин — до капітуляції¹⁾).

Що правда, між військом вже давно давали ся чути голоси і накликувана шукати милосердя у побідників, особливо дуже напірав в сій справі на воеводу думний дяк Іван Павлович Акинфієв. Та воевода ще ждав. Тепер, коли вже наслідком голоду годі було довше видержати і все військо стало — як твердить сучасна реляція — гуртами приходити до Шереметева і ждало від нього піддачі, бо в противнім разі грозило його самого видати²⁾, — уступив і позволив думному дякови удати ся на переговори, чи властиво поки що порозумітись що до можливости пертрактацій.

Одного лиш знав сей, а то сендомірського стольника Шумовського. З ним заізнав ся думний дяк підчас його посольства до Москви і його то попросив на розмову. Польські гетьмани дозволили на се. Коли оба зішли ся на фронті обох військ і поздоровились — Акинфієв пригадав йому свою знайомість і приязнь навязану в часі посольства та попросив його посередництва між військом московського гетьмана і польськими вождями: „більша буде хвала для польського імени, як зглянуть ся не на слушність справи — а на свого генія, і потомности передадуть за уцілене Москви між трофеями побіди подвійну славу, бо хоробрість і благородність“. На те все Шумовский потішив зажуреного Акинфієва, обіцяв ся донести то все своїм гетьманам і йому потім подати відповідь. „Най він і решта Москви не тратять надії: польські гетьмани волять чесний і справедливий мир, як пролив християнської крови і безсумнівно радо і легко склонять ся до пошанованя сього, що вже набули“³⁾. Повернувши до табору, розповів то

¹⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 48.

²⁾ Extract eines gewissen Schreibens von hoher Hand.

³⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 48—49. Що до точного визначеня дня перших вносин, то заходять певні труднощі. По diarію (Duag. w. z Szer. ст. 161) було се 25 X. Сего то дня московський відпоручник, вийшовши до окопів, попросив красноставського старосту Потоцького, щоби гетьмани вислали кого на розмову, на котру обіцяв зі своєї сторони прийти вже з готовими іструкціями. Знов автор реляції Bell. Pol. Mosch., як в горі було наведено, визначає стрічу Акинфієва з Шумовским (а не з Потоцьким) на день 23 жовтня, а дня 24 мали би вже вийтись відпоручники. Знає ся, що справді від того дня датують ся порозуміня. Коли-б ми посунули сю дату о 4 дни пізнійше, як передше треба було всі події посувати о 4 дни назад, то се не згоджувало ся б з запис-

все своїм і без проволоки вся старшина згодила ся як найскорше розпочати переговори з обох сторін. „Дуже утішили ся сею звісткою польські гетьмани, раділи, що покінчить ся трудна облога і що більше — що возьмуть в посідане сьогобічну Україну, передану Хмельницьким, а тогочічну відберуть за ціну випущеня цілого московського війська“ ¹⁾.

Найщирійше напирав до сього скорого покінчення війни, хочби через трактати, старий гетьман Станислав Потоцький, бо від довшого часу не чув ся на здоровлю і вже від давна брав ся вертати домів. Страхала всіх і надходяча зима і змушувала рівнож до покінчення діла. І військо і татарська чернь бажали вже усильно кінця сеї кампанії, тільки був клопіт з татарською старшиною. Сею новиною про згоду вона так занепокіла ся, що й не хотіла про ніякі пертрактації навіть і чути. На раді, відбутій десь між 24—26 жовтня, вона запротестувала против сього поступку Поляків; обурена ним до крайности, вона не крила ся зі своїм невдоволенем і кричала голосно і грозила, що коли Поляки заключать мир, то тим самим стануть їх ворогами ²⁾. Страхали навіть султаном галією, що з 30.000 стояв на ріці Кодимі і в кожній хвили міг прибути з війском і вдарити на Поляків ³⁾.

В заключеню згоди з Москвою побоювались Татари, як виражує ся автор *Bell. Pol. Mosch.*, союзу обох тих народів против себе, а ще більше були диятого сьому противні, бо їм вимикала ся по тільки трудах і небезпеках з рук добича, на яку вони так рахували. Польські гетьмани взялись їх утихомирювати. „Через згоду з Москвою — як говорили — ще зовсім не зменшують ся права приязни. Прийде ще нераз до війни з Москвою, а нинішній згоді далеко до властивого кінця. З Шереметевим полагоджує ся справа реституції України, а мир утредакує ся угодою з народом і нема причини побоювати ся якоїсь літи. Богато має Москва земель набутих віроломством, не одна то ще буде причина до війни і нераз прийде ся бити з иншим московським війском в його власних землях, а там,

скою днарія. Що ся — а не инша дата правдива, може нас ще утверджувати лист писаний з польського табора: *Lettera di raguaglio scritta dal Campo Polacco*. Автор сього листа, подаючи на сю угоду день 31 жовтня, каже, що „*tutta la settimana si é passata in questi parlamenti con puoche ostilità*“.

¹⁾ *Bell. Pol. Mosch.*, ст. 49.

²⁾ *Gordon*, ст. 246.

³⁾ *Kochowski, Ann. Pol. climacteres*, ст. 487.

в краях обильних у всякій достаток, досить набудуть всякої наживи і наситять доволі своєю жаждою. Що до України, котрою помітує ся до тепер, як пилкою, то їм, Полякам, не ходить о той титул, обарвлений їх власною кровю, подібно, як не ходить Татарам о сї пусті і вичерпані пустарі; сто раз більше ходить о то, щоби тим трактатом приборкати Україну, плідну в сім'я безустанних воєн. Шереметев, вичерпаний сею облогою, не легко вже пірве ся до оружя¹⁾.

Такими і тим подібними арґументами Поляки заспокоювали Татар, але се нічого не помагало. Татари своєю упертостю убивали силу всіх тих рацій.

Польські гетьмани звернули ся до підкуцтва. Особливо Любомірський, який на такі справи ніколи не жалував гроша, позискав всякими дарунками султана Нурадїна, Омер-агу і інших значнійших зі старшини і на разі тим розвіяв їх татарські скрупули, хоч не надовго. Татари допустили вправді до переговорів, але опісля знов стали спиняти.

„І хоч польські гетьмани як мали горячу інтенцію свято заховати мир і нетикальність угоди, бо в такім разі моглиб за ціну війни придбати всю Україну, то зі свого боку Татари зовсім не скривали того, що в собі дусили і ще перед розпочатєм трактатів, хоч в жартобливім тоні, віщували, що хто, як хто, але Шереметев не уйде їх кайдан і неволі; і коли з респекту перед польською приязнею, не тут зараз на місци, то певно в дорозі до Путивля — на устороню від польської бачности його вхоплять і заберуть з собою до Криму“.

„Дуже ті погрози непокоїли польських гетьманів — оповідає дальше той сам автор — обурювало їх, що через таку зухвалість своїх союзників нанесе ся нечесть польській славі і позбавить ся короля і вітчизни всіх користей. Але щож було робити?“

„Приязнь Москви непевна, з Татарами певнійша, тай вірване з ними могло би потягнути не аби які шкоди; вкінці чого не можна було зупинити, старали ся бодай заховати позір льояльності, бодай заховати позори доброї волі — запобігти злу²⁾“.

І се якраз відповідає їх пізнійшому неясному становищу. Справді татарський упір збивав Поляків з пантелику і для того, здасть ся, не післано зараз на другий день комісарів. Акинфієв пораз другий дня 25 жовтня удав ся до польських

¹⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 49—50.

²⁾ Ibidem, ст. 50.

окопів і стрінувши оподалик краснєставського старосту Потоцького, просив через нього, щоби гетьмани вислали кого на завітнішу розмову, бо він прийде вже з інструкціями від Шереметева ¹⁾).

Вкінці по згоді непорозумінь оголошено перемире і обі сторони приступили до вибору комісарів. Зі сторони польської визначено до сього: белзького воєводу кн. Дм. Вишневецького, галицького старосту Андр. Потоцького, київського підчашого Стефана Немирича, сендомирського стольника Ів. Шумовського і воєводу чернігівського Станислава Казимира Бінєвського. З московської сторони знов визначено: князя Гр. Атаназ. Козловського, окольничого князя Осипа Ів. Щербатова, думного дяка Ів. Павл. Акинфієва і двох полковників: Теодора Сукова і Ів. Монастирева ²⁾). Також і татарські відпоручники вняли участь в трактатах, але, здасть ся, аж по першій дні нарад, с. є 28 жовтня ³⁾). Допущено їх на конференції лише на виразне жаданє султана і вибрано до сього: везира Омер-агу, Карач-бея, Келмамет-мурзу і Дедиш-агу ⁴⁾). Коло чого спочатку оберталась акція порозуміння, що тревала майже 1½ тижня, не знаємо. Нотатки, подані сучасниками про сї дні, дуже маломовні. Лиш по зліпленю їх можемо виробити якесь понятє, хоч і тим разом не так воно дуже ясне. Знаємо, що переговори велись з перервами, розбивались часто через всякі непорозуміння, що виникали з суперечности ставляних умов з обох сторон, а передовсім розбивались часто через дивне захованє Татар.

Про день 26 жовтня не подають сучасники ніякої записки. Дня 27 жовтня, правдоподібно пораз перший, зійшлись обі сто-

¹⁾ Dyar. w. z Szer., ст. 161.

²⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 50 і Gordon (Tagebuch I, ст. 246) подають згідно ті самі особи, лиш сей послідний автор додає ще двох полковників.

³⁾ Extract. Таке там каже ся: „worauf die Tartaren den ersten Tag der Traktaten von einander rissen, entweder aus muthwilliger Undiscriction, oder aus Furcht, sie möchten von diesen Tractaten ausgeschlossen werden. Endlich sind Zweien von den Fürnehmsten zu einer gutlichen Conferenz zugelassen worden, als der Kajabey und Kamalet Murza. Що Татар спочатку не допущено, стверджує рівнож і Theiner, Monnments, ст. 41.

⁴⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 50. Згадує всіх вичислених крім Келмамет-аги. Я долучив його, бо про нього згадує ся в двох других вже згаданих записках і в днарію.

рони на визначене місце і відкрили переговори ¹⁾. Думний дяк, котрий був добрим бесідником, перший розпочав їх своєю в тій цілі скомбінованою мовою. Взивав своїх противників до згоди: „В ній лежить все щасте і причина добробиту держав. Зане-хаймо братоубійчу війну. Не думайте, що ми вже зовсім знищені. У нас ще меч в руці, а в грудях серце. Згадаймо, що щасте воєнне дуже змінчиве, не забуваймо, що походимо з одного славянського племені, одного пня; один у нас язик, одні обичаї, одно небо, а що більше, всі ми відкуплені одною кровю Христа. Колиб ми по братерськи сполучились, ми могли б здобути святу землю, напоену Христовою кровю, а богату всіми східніми богацтвами і красою і весь світ здобулибисьмо“. Робив Полякам закид за їх спілку з невірними Татарами: „Будучи християнами, ви напустили на нас тих диких звірій. Чи ж думаєте, що татарська дружба постійна? Ще як я був дитиною, чув я від батька, що сокіл з перепелом заключили союз переслідувати і убивати голубів. Коли же всі голуби були віджені і настав голод, кинув ся сокіл на свого вчорашнього приятеля перепела“.

Сього першого дня переговори не довели до ніякого результату. Мабуть Татари, невдоволені з сього, що їх виключено з участі, розірвали сі порозуміння і обі сторони розійшли ся. На другий день себто 28 жовтня взяли вже участь і татарські комісари. Але з причини упору Татар і сей день пішов марно. Особливо перепинював договори татарський везир Омер-ага, не знати, як говорить римська реляція, чи то з підхмілля се чинив, чи з дурноти, чи маючи якесь підозрінє. Ледви що прибув, повернув назад.

Доперва дня 29 жовтня по різних прилюдіях і поясненях для Москви, як се наказували згляди, прийшли сторони до обговорення пунктацій згоди, очевидно не без трудностей, бо Татари дальше старались перешкаджати і, щоби вимовити для себе як найбільше грошевих дарунків, ставляли неможливі жаданя.

Москалі згоджували ся на деякі умови, але ніяк не хотіли пристати на розоруженє і виданє автографів і рескриптів підданя України. Намучившись досить, о 1 год. в ночі розійшлись.

¹⁾ Dyar. w. z Szer. стор. 161 нотує під днем 27 жовтня, що гетьмани вислали сендомирського стольника Шумовского, аби вирозумів, чого Москва потребує, і сього дня назначили комісарів (тих самих, що вже навелисьмо). По словам диярія від Татар визначено Кая-бея, Келпамет-мурау, з московської сторони князя Ковловского, Щербатова і Ів. Павловича Акинфієва.

Передебатували тільки над дев'ятьма пунктами; а що до двох інших, а власне виплати воєнного відшкодування і присяги московських гетьманів не погодилися і їх відложено на другий день, себто на день 30 жовтня¹⁾).

Перебіг подій дальших 3 днів від 30 жовтня до 2 листопада рівнож не знаний докладно. Можемо з певністю сконстатувати, що жаден день до ніяких позитивних результатів не доводив. По причині татарської опозиції поодинокі точки, а навіть більша їх частина то змінювались, то навіть зносились. Умови, що були в дечім користні для Росіян і яко тако обезпечували їх відворот, мусіли потім упадати, а пакти останньої редакції далеко відмінні від попередніх і зовсім не в користь Росіян.

Багато також часу протягалось, так сказати, з вини Поляків. Побідна сторона предкладала деякі жадання, на які московський воевода абсолютно не міг ніяк згодитися. Їх рішене, чи то виповнене, належало вже радше до компетенції і волі царя, „а воеводі від себе не лиш не можна було щось подібного обіцяти, але не можна було навіть і думкою їх діткнути ся“.

Такими власне неможливими умовами була справа звороту автографів і рескриптів піддана України під Москву і реституція України. Рівнож годі було обіцяти виплати 4 мільонів золотих воєнного відшкодування. „Ми прийшли, говорив слушно московський воевода, на війну і то з нещасливим оружжям, а не з золотом“. На прочі умови, хоч як вони були тяжкі і обидливі для народу, то з крайньої konieczности, в якій находило ся військо, склонював ся воевода пристати. Особливо понад все дуже тяжко приходило ся пристати на розоружене і против нього довго збороняли ся. Як говорили Московитяни, „се для них було такою нечестю, що воліли би оден по другим умерти, як ошісла жити в такій неславі“²⁾).

Але і то все було даремне супротив незломної упертости Татар, які видаючи близьку згоду, зірвали переговори в виразнім намірі, аби за ніяку ціну не кінчити діла згодою. Їх непоняті жадання і капризи приводили обі сторони прямо в роспуку. „Найбільше бороздили нам в тім (згоді) Татари — пише незнаний

¹⁾ Theiner Monuments hist. ст. 41.

²⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 51.

наш автор в своїм листі в перших днях жовтня до Кракова ¹⁾ — і вони то винні, що справа згоди кілька днів перетягнула ся. Не знати, чи мали вони в тім якийсь секрет, щоби Польща з безупинних воєн ніколи не виходила, а вони між християнами були наймогутнішими, чи були може так сердиті на Москву, що мало їм було навіть дарунків, а бажали іно крови.

Але поминаємо ті згоди сучасників, бо не в них лежала причина татарської проволоки, але щось далеко важнішого стояло на перешкоді. Сею трудністю було давне, до тоді нерозв'язане питанє, що має стати ся з Україною, до якої виступили з претенсіями і Поляки і Татари. Крім сього із за котар драми виглядав іще головний режисер цілого того спору — чоловік з великими претенсіями, тепер київський воевода, Іван Виговський. Вже на відбутих радах Татари за його намовою не таїли: „що коли ми (Поляки) будемо мати Україну і Київ, то не будемо вже потребувати їх приязни. Так то вони через свій упір розбивали раз-враз трактати, а в кінці почали і про розбрат говорити і кидались рабувати нашу військову челядь і коний, так що знову мусів Любомірський з'єднувати дарунками і мусів обіцяти, що віддасть їм кільканайцять тисяч козаків“.

Як виходить з того листу, Татари усильно домагали ся цілковитого освободження України і видачі Шереметева з усім військом. Полякам знов, як можна судити з дальших слів висше згаданого письма, вправді не дуже ходило о Москалів, бо всі знали, що як небудь постановлять, то з ним буде подібне, як з Ракоцим. Хотіли лиш заховати форми, а длятого дбали, щоби Татари видержали до часу, ніж Шереметев видасть приказ на вивід московських залог з українських кріпостей і щоби не зносили їх зараз під табором, а кілька миль подальше.

До піднесеня сього невдоволення і збаламученя Татар причинив ся головно бувший козацький гетьман Іван Виговський. До сеї то власне хвили належить віднести записку реляції, що походить з високої руки з Кракова. По її словам старав ся Виговський всіми силами навернути зовсім Татар, щоб вони в ніякий спосіб не зіволити висадити Москви з українських твердинь; бо — як говорив — Поляки, коли йно Москву цілковито знищать, то тоді і Татар будуть уважати за ніщо.

¹⁾ Kopia listu nowiny donoszącego o Szeremecie y condytiach temu podanych, 10, 31 (Acta hist. res g. P. ill. VII, t. I, str. 174—7).

Таке то представлене справ так мало уняти почування і переконання Татар, що хотіли зовсім зірвати трактати і лиш з великим трудом удалось маршалови Любомірському привести їх до ліпших мислей. „Und dies alles des Wyhowski seine Arbeit, dessen grosser Ehrgeitz ihn zu solchem einen bösen Stücke reizet“¹⁾.

Хоч попереднє пояснене становища Ів. Виговського може дуже правдоподібне, то таки сей політичний зворот в його думках трохи суперечний з його давним, крайно ворожим становищем до Москви. Таке поставлене питання рівнож суперечне з давним, неприєднано ворожим відношенем Криму до Росії. Здасть ся, київський воевода трохи пересадно брав чуднівську катастрофу Москви, думав, що Москва вже зовсім зломана і козакам легко буде прийти тепер з нею до ладу.

Так отже діло покінчення трактатів зовсім не ішло в лад. Не було иншої ради, як годити ся окремо з Татарами що до свого уцілення перед їх грабіжними руками. Се власне найбільше непокоїло Москву і підчас трактатів. Князі і бояри з плачем просили у Поляків запоруки їх жита, хоч поза тим кожний з осібна дорого окуплював ся приватно²⁾. Інтерес Поляків вимагав ім під тим зглядом поступитись і декотрі пунктації умов, як се виходить з одної ранійшої редакції, навіть ручили ім цілковиту цілість і польське військо мало їх відвести до Путивля та було зобовязане охоронити їх перед грабіжо, смертю — одним словом не допустити до ніякого замаху на них³⁾. Та одначе — як зрештою про се вже було висше — під впливом обставин Поляки взяти назад попередні умови, а трактат підписаний дня 2 падолиста був вже зовсім чим иншим.

„Щоб ворог — пише автор листу до Кракова — яким обманством нас не підійшов, ми їм ані не присягаємо, ані не даємо їм асекурації що до Татар, але противно ще упоминаємо:

¹⁾ Extract eines gew. Schreibens von hoher Hand.

²⁾ Kopia listu nowiny donoszącego o Szeremecie. Таке кажить ся там о клопотах московських відпоручників: „Mirabilis u tych ludzi facies; na traktatach oni kniaziewie, oni boiarowie płaczą, conserwatiey u Tatarów, u nas, każdy prywatno sobie kupując; iakom wyzey pisał surową kobylinę iedzą, mra od głodu, u lada w dzień sądny dzień nad nimi będącie“.

³⁾ Акты Юго Зап. Рос., т. V, ст. 40. Сі умови з дня 1 падолиста. Власне точкою 4 і 7 гварантовано їх цілість.

не буде їх відпроваджувати навіть наша залога, але татарський відпровадить. Їх заграда певна що до ноги“¹⁾). Невважаючи на всякі заходи коло Іваранції ждала їх така сама доля, яка опісля постигла козаків, котрих Москалі хочачи окупитись, видали Татарам на поталу.

Як крайна біда змусила московського гетьмана розпочати уклади, так само і та сама потреба змусила його і скоро кінчити. „Począł na schyłku Octobra Hetman Moskiewski traktować o zgodzie, nawet o poddaństwie; ale tym czasem ginąc dla ciężkich ucisków Moskwa uczyniła taki zgiełk u namiotów Szeremeta, że był przyciśniony w kilku godzinach zamknąć te traktaty, które 4 dni przedtem nie mogły być zawarte, dla ciężkości kondycyi od hetmanów Polskich podawanych. Na ostatku dnia 2 Nov. w otwartem polu, bez namiotów albo stołu, były zawarte podpisane i przysiężone artykuły o poddaniu się i dedycyi“.

Угода звучала:

1) Козаків належить ся по воли гетьманів віддати Татарам в неволю, щоби вони здержались від нападу на них.

2) Всі замки і міста, які Москва на Україні посідає, має віддати назад з оружжем, муніцією і з провантом, який в них находить ся.

3) Гармати і все оружжє, так піхоти, як і кавалерії, видати так, як накажуть гетьмани.

4) За воєнне відшкодованє заплатити 4 міль. фльоренів, за котрі, як не мають готівки, лишать в заставі аж до виплати 8 бояр.

5) Так Шереметєв, як і військо його, мають присягнути, що хотяй би їх навіть вислано, ніколи против Поляків не підуть воювати в поле офензивно, ані дефензивно, боронячись в містах і в твердинах.

6) Які небудь посідають уложені з козаками пакти — понадто рескрипти і автографи, мусять їх віддати в руки польських гетьманів.

7) По мысли гетьманських ординацій відпровадять Шереметєва комісари, на ту ціль від них призначені, до Путивля; гетьман московський має іти своїм коштом, не чинячи в дорозі на польських територіях ніякої шкоди.

¹⁾ Kopia listu nowiny i т. д.

8) Коли хто з чужинців схоче вступити в службу польського війська, то най йому буде вільно се вчинити, і таким віддати їх жінок і достатки, чи вони є в Москві, чи на Україні.

9) Як довго Київ і інші міста цілковито на основі пактів не будуть вернені, так довго позістане московська старшина у гетьманів і Нурадіна закладниками; військо ж буде задержане безоружно в поблизькім місці під польською залогою так довго, доки не буде сповнена умова.

10) Коли б яким чином міст і городів українських не віддано, то старшина і військо позістане на волю і рішене гетьманів і султана.

11) Князь Борятинський і інші воеводи, які зістають по городах з залогоми, по віддачі сіх міст мають зараз без проволочки, разом з залогоми, своїм коштом, вирушити до Путивля.

12) Всі вязні, де небудь вони пробувають, мають бути пущені на свободу ¹⁾.

З Татарами умовлялись Москалі окремо. За своє уцілене зобовязались заплатити 300.000 фл. З того часть себто 1500 тисяч виплатили зараз, а за другу частину дали в закладні своїх людей ²⁾.

Французька газета доносить, що польські генерали умовлялись також з Татарами що до особи Шереметева. „Польські гетьмани згодились видати на їх руки Шереметева і вони з ним мали поступити по прийнятій звичаю гуманности, аж до реституції фортець на Україні, які мали віддати польським комісарам, іменованим на се самими польськими генералами. „І татарський султан буде зобовязаний відповідати за особу Шереметева і він не сміє ані випустити його на волю, ані перепровадити на инше місце, який би там не був претекст до того, і має його держати так довго, аж доки не будуть виповнені артикули заключені в Московю“ ³⁾.

¹⁾ Рукоп. бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 707.

²⁾ З людей мали дати 24 осіб в запоруку за решту 150.000, Theiner говорить також про 300.000, з чого половину виплачено. Gordon (Tagebuch, ст. 247) згадує про 600.000 таларів, які мали сплатити, а 20 людей мало піти на запоруку. Lettera di raguaglio scritta dal campo Polasso також числить 150.000 виплаченого гроша. Інші дані в дечім різняться ся.

³⁾ Копія скрипти даного султаном (зміст ідентичний зі змістом французької газети), знаходить ся в бібліотеці Осоловських у Львові в рукописи ч. 190, ст. 193.

По довершенню угоди і по присяї обі сторони зараз мали приступити до виконання умов. Було постановлено, що дня 3 падолиста мають козаки зложити своє нещасне оружє і віддати себе в злощасну неволю Татар, а на другий день мали се учинити Москалі і польські комісари повинні були їх відпровадити до Путивля.

Недовго застановляли ся над козаками; обі сторони над їх долею зовсім не спорили, коли їм поставлено таку умову: „вони заслугоють на неволю, бо вони — як говорили — їх врадили і через них весь той клопіт“¹⁾. Не зважали Москалі якось на се, що сі твердо їх держали ся і не послухали навіть два рази писаних в польського табора письм Цицюри; забули, що козаки зістались, хоч переяславський полковник в імени польських гетьманів предкладав їм повну поруку на їх нетикальність підчас переходу²⁾. Тепер за ціну їх крови думали Росіяни окупити себе від татарської неволі. Але завелись.

Не помогло Москві і се, що хотіли викупити ся зложення грошевої суми. „Татари, як завважує слушно Голінський,³⁾ і гроші вняли, і від своєї жертви не відступили“. То само що й козакам, прийшлось невдовзі і Москалям зазнати. Що правда, мав після трактату їх поворот бути забезпечений, одначе ніхто не вірив в можливість виконань сеї обіцянки супротив віроломности Татар. Зараз по довершенню присяги сказав Ст. Потоцький до московських відпоручників виразно, що сей договір відносить ся до них (Поляків) і до Москалів, але зовсім він не ручить ще за Татар⁴⁾. Гордон в своїм дневнику твердить, що польські гетьмани потайки обіцяли Татарам віддати в їх руки Шереметєва разом з 200 знатнішими особами. Та се вже, як так було, то зовсім противилось словам скрипту.

Час катастрофи наближав ся чимраз ближше. Серед мук непевностей виглядали козаки сеї години, що мала покінчити тільки першу частину смутної трагедії. Можливо, що деякі ще манили себе надією уйти в який спосіб чорної своєї долі, але многі не хотіли власними очима дивити ся на ганебну неволю і ще в ночи з дня 3-го падолиста на 4-го виповнили самі своє призначене: понад тисяч козаків убили себе взаїмно, а ще більше казали

1) Bellum Pol. Mosch. ст. 51.

2) Памятники кiev. вp. ком., т. III, від. 3, ст. 441—444.

3) Рукопись бібл. Оссолинських ч. 189, ст. 1192.

4) Барсуков, ст. 488.

себе другим убити¹⁾. Решта жахалась такої несамовитої гри і ждала завтрішнього дня.

Прийшов вкінці сей день. З падолиста в середу винесли козаки-недобитки всі свої хоругви, гармати, самопали, луки, бомбарди і все инше що зветь ся оружжєм і великими довгими рядами зложили перед польськими комісарами. Коли то стало ся і оружжє відвезено до польського табору, вийшло польське військo в поле, щоби берегти порядку, коли би припадком при грабіжї і подїлі добичі між самими Татарами повстало яке замішанє або убійства²⁾).

Татари вже від давна стояли густими лавами супротив отвору і мов голодні і ненаситні пси вичікували жадно на хатню добичі. І не стерпіли пождати навіть, заким би усі козаки виточились в чисте поле, деб можна було з більшою вигодою і лїпшим ладом подїлитись людською добичю. Але зараз, коли йно щось понад 2000 вийшло з табору, кинулись всею силою своїх коний на безборонних, счинили замішанє, топтали, душили, убивали, а що лишилось, ловили на аркани і уводили до своїх. „На таке жалке видовище годї було чоловікови з християнським милосердієм не заплакати — кличе очевидець. Річ певна, що все те велике число не уїде смерти від рук невірних варварів“.

Перестрашена таким поступком Татар решта козаків завернулася назад до табору, але там не дали їм схоронитись товариші недолї Москалі; насильно викидали їх за окопи і віддавали в руки Татар³⁾. І так прогнані московським оружжєм з табору, були зневолені іти в неволю. По якімсь часі всіх забрала Татари, а поле було чисте.

Другого дня, себто 4 падолиста, на рівну утіху Поляків отримало неминучу свою заплату також і московське військo. Змієровані довгою нуждою, мовчаливо, з якимсь задеревілим поглядом в очах виходили зі свого табору Москалі і складали перед польськими комісарами — Стеф. Немиричом і Павлом Целярієм свою нещасну зброю, ту зброю, якою то передше тільки слави надбали, а яка тепер всі трофеї їх хоробрости в порох обернула. Складали вони всяке оружжє і довго його складали: вже

¹⁾ Theiner... ст. 42. ²⁾ Gordon, ст. 247.

²⁾ Bell. Pol. Mosch. ст. 51—52.

³⁾ Сей опис після реляції Bell. Pol. Mosch., ст. 51—52. Рівнож то само оповідають і проці.

вечір клонив ся до ночі, а ще не всі і не все зложили ¹⁾). Горді Московитяни — каже Даровский — з плачем складали свої знамена і оруже ²⁾). Через соромливий трактат і жите їм не було мило. Все то по точкам умови одної попередньої редакції зобов'язувались Поляки завезти до Путивля і там його звернути. На разі мав тільки задержати оруже Шереметев і найзначнійші зі шляхти. Жовнірам дозволено полишити йно 100 сокір для рубаня дров в дорозі ³⁾).

Коли ратні люди розоружились і вернули до свого табору, прибули сюди Татари з всякими живностевими припасами і завели тут неначе торг. Привезли сюди дещо хліба, овочий, а навіть і тютюну і все то продавали за добрі гроші ⁴⁾). Одначе, здаеть ся, не для одного зарібку прибули сюди, ходило їм також, щоби розслідити добре московські позиції, аби при нічнім нападї могли лучше з'орієнтовати ся.

Виходячи з московського табору поведї Татари з собою кількнайцять чоловіків і їх на арканах провели опісля при грімкїм сміху Поляків по всім польськїм таборі. Як же хтось з докором зробив їм заміт і нагадав на заключену згоду, відповіли на се, що хоч би ся згода була утверджена і клятвою, то з першим весняним теплом буде вона нарушена самими Росіянами. Тож нема що з ними церемонїти ся, лїпше їх всіх як небудь позбути ся, забрати у вічне рабство ⁵⁾). Супротив сього ясно було для всіх, на що то все заносить ся; Татарам замало було козаків, вони явно всюди вихвалювались, що також і Москалів поведуть до Криму. Польські гетьмани вправдї просили султана Нурадїна, щоби відпровадив свої товпи трохи дальше і не допустив до такого діла, але сей звинив ся, що він не в силі Татар удержати в карбах ⁶⁾). Поляки повідомили про се московського воеводу і радили, щоби він прибув як з найбільшим числом своїх до них ⁷⁾).

1) Bell. Pol. Mosch., ст. 52.

2) Барсуковъ, ст. 440 (Darowski, Compendim).

3) Акты, т. V, ст. 40.

4) Барсуковъ, ст. 441 (Darowski, Compendim).

5) Ibidem. 6) Gordon, ст. 246.

7) Gordon, ст. 248. По словам Bell. Pol. Mosch., стор. 52, просив сам Шереметев Поляків, щоби дозволили йому вийти з табора і удати ся до них.

І так дійсно вчинив Шереметєв. Зібравши яких 300¹⁾ визначніших і попрацавшись з рештою, опустив свій табор і удав ся до своїх ворогів. Перед ним їхали вози і везли по рівнині засіяній трупами московське оружє, а по заду ішли вози навантажєні багажєм²⁾. Напротив московського гетьмана вийшов Любомірський зі шляхтою і під ослоною сильного відділу відвів його до польських наметів.

Невідрадный вид представляла московська старшина. Сам Шереметєв з найпереводівшими — з Козловским, Щербатовим і Павловичом їхали на винужділих конях, а 300 інших бояр, себто московська шляхта, ішла пішки. Зараз при самій стрічи поздоровив московський воевода маршала Любомірского з горда, що могло, як завважує сучасник, відповідати більше вродженій сьому народови упертости, як теперішній прикрій ситуації. Казав, що прийшов сюди з оружєм свого пана, щоби йому підбити Польщу, а що річи инакше випали, то не його в тім вина, але вина Юр. Хмельницького, що так віроломно його покинув. Трактату сього він не заключував і десять разів волів би радше наложити в поли головою, як по так ганєбнім договорі, вернувши до дому, ждати від свого начальника заслуженої кари; коли піддав ся, то уступив тільки просьбам тех, що його до того склоняли. Все військє, яке поручєно його нещасливій власти, кільки тисяч його там буде, він віддає їх по заприсяженій згоді. Нєхай же Поляки памятають на святість згоди, на закони, і най вірно їх заховують, бо не здобули їх оружєм, а самі вони здали ся³⁾.

Маршал Любомірський дав йому на се ласкаву відповідь і покріпивши його і його товаришів надією, відвів їх під своєю сторожєю до табору і віддав начальному свєму вождови Ст. По-тоцкому. Тут зложив він перед ним також всі хоругви, які привезєно і зброю⁴⁾.

Сучасники оповідають, що в середині дороги напала на Москалів польська чєлядь і урвала їм якусь частину возів; були би їх до чиста пограбили, якби в поміч сєм не прийшло

¹⁾ У Гордона є 2000. Даровский (Барсуков, ст. 441) подає число прибувших разом з Шереметєвим до Поляків на 200. В реляції Bell. Pol. Mosch., ст. 53—300.

²⁾ Theiner, ст. 42. ³⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 53.

⁴⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 53.

ще більше піхоти і кавалерії ¹⁾. По такім щасливім результаті річий, Любомірского привитали духовні в таборі з ітатуляціями, бо доперва се уважали за кінець і триумф побіди ²⁾.

Свою особю і блеском одіжи мав учинити московський воевода велике вражінє на Поляках. „Прийшов до наших наметів — читаємо у Даровского — боярин Шереметев в супроводі 200 людей, одітих в дорогоцінні соболі, залитих золотом і дорогим каменем. Сам же Шереметев гідний поважання, всіх він переходив повагою і блеском, так одіжи як оружя ³⁾).

Потоцкий прийняв московського воеводу гречно і попросив його з найзначнішими до вечери. Та одначе московський гетьман нічого не їв, був дуже зажурений, випив тільки пів чарки вина. В розмові весь час нарікав на зраду Хмельницького і Цицюри, говорив, що давно вже хотів з України винести ся до Москви, не могучи сидіти довше між Черкасами, та тільки Цицюра намовив його полишитись дальше ⁴⁾. По вечері московський воевода заночував в наметі Потоцкого. Решта старшини удалась до Любомірского, а сей віддав їх Гордонови під охорону. Чужосторонні офіцери удались до своїх побратимів в польськїм таборі, а що зісталось, решта, поспішили під охорону Ст. Немирича. Но ті останні поганій мали нічліг: їх в ночі пограбили самі Поляки і відняли більшу часть батажа ⁵⁾.

Таке ласкаве поведене Поляків з Москалями занепокоїло дуже Татар, котрі уважали їх за свою добич. Хоч уся угода вела ся в порозуміню з мурзами, то розлючена татарська товпа спочатку бігала по базарі і по майдані, викрикуючи на польську приязнь, а потім постановида по параді ударити на московський табор ⁶⁾. Автор реляції „Bell. Pol. Mosch.“ твердить, що польськї гетьмани уживали крайних средств, всього мали ужити — та дарма: старшину, що правда, повискали дарунками, але товпи годі було успокоїти ⁷⁾.

Щоби не допустити до якогось ексцесу, виординовано на сторожу перед московський табор сендомірського воеводу Ів. Замойского, а з Татар Келмамет-мурзу. Але і се на нічо не вдалось: в саму глуху ніч, о півночи, ударили Татари на Мо-

¹⁾ Theiner, ст. 42; Gordon, ст. 249. Після Bell. Pol. Mosch. се мали бути Татари. ²⁾ Theiner, ст. 42.

³⁾ Барєуковъ, ст. 440 (Darowski, Compend.).

⁴⁾ Dyar. w. z Szer., ст. 162.

⁵⁾ Gordon, ст. 249.

⁶⁾ Ibidem.

⁷⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 53.

скалів. Польська сторожа, якої було всього 400 люда, так піхота як і кіннота взяли їх спиняти і навіть цілу годину не пускали, одначе вкінці вдерлась таки одна частина Татар до середини табору, а друга стала бити польську сторож. Москалі захищались чим хто міг: боронились кіями, дишлями, навіть всілякими жезлізними прирадами, як косами, бердишами і топорами (дещо були укрили), та одначе мусіли на кінець уступити перед переважаючою силою і їх стрілами. Татари вдерлись цілковито в табор. Серед темноти ночі зачалась страшна боротьба, яка скінчилась тим, що Татари многих перебили, а решту упровадили яко добичу до своїх ставок¹⁾. Із всеї Москви, якої могло ще бути около 15 тисяч, уйшло татарських рук ледви кілька соток і вони тільки з великим трудом утікли під охорону Поляків. Як описує очевидець, були вони напів годі, а декотрі майже зовсім, а ми не малисьмо їх чим приодіти, а перед Татарами годі було їх показати поза табор. На вид їх нужди і жите здає ся мерзким — кличе той сам очевидець²⁾.

Ся нічна пригода коштувала і Поляків немало страт: з повисше згаданої сторони упало 74 пішого люда, а після иншого жерела мало їх упасти 80 люда³⁾. Польські гетьмани, оповідає Гордон, коли довідали ся про нічний випадок, робили міну дуже невдоволених з сього случаю, але як він догадує ся, було воно з їх сторони більше удаване. Всього московсько-козацького війська, що заховало ся до посліднього моменту сеї великої катастрофи, можна б рахувати на 25.000; з того до 15.000 припадало би на саму Москву, а десь понад 10.000 на козаків⁴⁾.

На другий день, себто 5 падолиста, вислали Татари від себе до коронного гетьмана Ст. Потоцкого Келмамет-мурзу з жаданем,

¹⁾ Gordon, ст. 250. ²⁾ Theiner, ст. 42.

³⁾ Gordon, ст. 250; Gezette de France подає власне упавших на 80.

⁴⁾ Докладного числа московського війська, яке було лишило ся до послідної хвили, не можна докладно подати. Рукопись бібл. Ягайлонської ч. 5, ст. 767 подає самих Москалів на 20.000. Коховский (An. Pol. Chm. ст. 489 числить Москалів і козаків на 36.000; з оружя дістало ся в руки побідників 67 тяжких армат. Після записки Гордона (Tagebuch, ст. 248) забрали Татари 8—9000 козаків в неволю. Сапіга в своїм листі до якоїсь особи (нам не знаної, Памятники, т. IV, ст. 66) пише, що при сій послідній катастрофі було 20.000 Москалів а 10.000 козаків. Дальша римська (Theiner, Monuments, ст. 4) рахує 20.000 Москалів, а 10.000 козаків. Gazette de France з 1661 р., ст. 137—141 повідомляє, що з Ци-

аби видали боярина Шереметєва. Спочатку мали Поляки чинити йому закиди за нічну пригоду, за побите тільки козаків і докоряли за зломане договору. Та з тих докорів нічого собі не робив татарський відпоручник і оправдував ся, що се вчинив простий жовнір без волі старшини, а товпу в таких разях годі вдержати в послуху.

Любомірський не знаючи як в тім зарадитись, удав ся до Потоцького на пораду. По цілогодичній конференції, підчас котрої татарський відпоручник був дуже занепокоєний, призвано московського гетьмана разом з воєводами і Келмамет-мурзу на снідане. Тут нім ще принесено страви, об'явив Любомірський через товмача Шереметєву, що він по словам трактату буде виданий Нурадїнові і повістане у нього так довго, доки не буде заплачена Татарам обіцяна сума. Московський воєвода зразу не порозумів в чім діло, так що повторено йому по раз другий, а зрозумівши в чім річ, московські воєводи обурились на таку пропозицію і стали нарікати на зломане угоди та закидати, що сеї ночі вигублено одну частину війська, а другу упростили в неволю і остерігали, що як так дальше будуть обходити ся з московськими залогоми, то зовсім не можуть рахувати на заплачене грошій.

„Се зовсім не нарушує угоди — відповів на се холодно маршал. — На підставі умови повинен Шереметєв з товаришами, яко закладник повістати у польських генералів аж до виповнення умовлених статей. І султана, яко головного команданта якоїсь частини польської армії, також треба уважати за генерала, отже річ зовсім оправдана, що і в нього можуть Московитяни повістати. Що до вчорашньої ночі, то польські гетьмани тим дуже незадоволені, і се робили прості Татари. Вони зі своєї сторони чинили все, щоби до сього не допустити — робили докоря і султанові і будуть старати ся, щоби на пізнійше щось подібного не приключило ся і з залогоми подібне вже не станеть ся.

По кількох словах горячої перепалки повстали всі московські вельможі і просили як найпокірнійше не віддавати Шереметєва Татарам. Але коли Любомірський сказав, що се не від-

цюрюк вийшло 3000 а 12.000 ще лишило ся. Вкінці Kopia listu nowiny donoszącego o Szeremecie i conditiach iemu podanych (Acta. hist. r. g. Pol. ill. V. II, t. I, str. 174) говорить загально, що Шереметєв через безустанні борби значно відступив від 40.000.

мінить ся, що вже раз постановлено, підніс Шереметев тільки жалісно руки в гору. Козловський просив, щоби вже всіх разом видали, а маршал на се відповів коротко, що се не від них, а від Поляків залежить. Коли поставлено їду, їли всі дуже мало, а Шереметев не їв, ані не пив, хоч як його припрошувано. По сніданю попросив Шереметев знов Любомірского на розмову зі собою; їх розмова тревала около пів години, але і сим разом все було надармо.

За той час приїхали повози зі службою по воеводу. Воевода попращав ся серед сліз зі своїми товаришами, а Любомірський відвів його до повозу і він під ослоною 300 Татар зі службою і з знатнішими, які добровільно до нього прилучили ся, поїхав в неволю ¹⁾. Товпа, давні його жовніри — як оповідає автор римських реляцій — коли Шереметева везено через майдан, сидячи на землі і заливаючись слізами, проклинала його. „Обіцяв бо завести їх до Кракова, а до сього допровадив; з 60.000 (sic) війська не лишив ся ні один вільний, щоби не був в'язнем“ ²⁾. Другі воеводи — князь Щербатов, Козловський і думний дяк Акинф'єв разом з многими боярами дістали ся в полон Поляків, а саме начального гетьмана Ст. Потоцького, і їх ще того самого дня, себто 5 падолиста, сендомірський стольник Шумовський попровадив яко свідків побіди до Варшави ³⁾. З козацьких полковників повезено в Польщу Тим. Цицюру і Апостола і їх задержано в Кракові аж до слідуячого сойму. По соймі пущено їх на Україну ⁴⁾. Всі военні трофеї: хоругви, армати і всяке инше оруже порозмішувано по костелах, а на другий рік підчас сойму зложено то все перед королем ⁵⁾.

Схорований старий Потоцький не думав лишати ся дальше при армії; дня 5 падолиста ⁶⁾ опустив він табор і зі своєю прибічною компанією і службою, як її Гордон називає гайдуками,

¹⁾ Про сі послідні хвили московського воеводи в польськїм таборі оповідає нам широко один тільки дневник Гордона (Gordon, Tagebuch, I, ст. 251—252).

²⁾ Theiner, ст. 42. ³⁾ Dyar. w. z Szer., ст. 162.

⁴⁾ Сю звістку подає в своїх записках — „Pamiętniczej księdze“ Голінський (Рук. бібл. Оссол. ч. 184, ст. 1191). В Кракові мешкали вони на вулиці св. Анни ч. 40 „hotel i gospodę musieli sobie sprawić, na strawę im dawano“. По соймі пущено. Про приїзд Цицюри до Кракова вгадує ще і записка Рук. бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 767, але дуже коротко „1 Decembri Cesciura z 2 kozakami przybył do Krakowa“.

⁵⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 54. ⁶⁾ Jerlicz, Latopisiec, II, ст. 57; Gordon, ст. 252 подає нам дату виїзду на 5 падолиста.

вийшов до своєї резиденції Підгаєць. Любомірський полишився ще під Чудновом аж до 7 листопада. Ждав він на рішення козацької ради, що збирала ся в Корсуні і на привіт гетьмана Хмельницького удати ся дальше на Україну і там розмістити військо на квартири¹⁾). Продовжати військові акції і виїзати з українських міст московські гарнізони було на разі річчю неможливою. Всі бажали горячо відпочити по військових трудах і не можна було вести дальше діла з огляду на стан армії, в якій вона тоді находила ся.

І дійсно військо се було зовсім вичерпане. Голод панував в польській армії вже від давна, а особливо найбільше терпіла від нього піхота, яка вже довгий час живилась надлиною. Коли дучило ся — оповідає очевидець — що десь упав якийсь кінь, або як звичайно трапляло ся, добито його, то всі жовніри гуртом летіли і ділили ся ним, а на кождім кроці було видно жовніврів близьких агонії; задля нездорової поживи пошесть і всякі слабости щораз більше лютовали. Навіть чужий жовнір мусів жити ся лиш легко стертим зерном²⁾). Ряди польських жовніврів дуже прорідли; полки і реґіменти значно спали з первісної величини, багато падало по дорогах. Через сильні морози і недостаток наші багато відійшло коний і хто передше їх мав 10, 12, той тепер не мав ані одного і мусів вертати ся пішки, а сідло нести на раменах³⁾). Здає ся, зовсім нема в тім великої пересяди, коли Ерлич⁴⁾ числить страти своєї кампанії на 14.000 люда. А упевнено ся ще більше в тім переконаню, як долучимо сучасну звістку про жертви в чужоземнім війську — в піхоті: з 13.000, що вийшла *realiter et effecte* в поле, лишилось іно 2000⁵⁾). І не диво, нею затикано всі діри⁶⁾).

Через два дні зіставало польське військо на давнім місци. Польські жовніри, щоби дещо заробити, отворили торг: виставили на продаж тих московських жовніврів-недобитків, які у них схоронили ся в таборі перед Татарами. Продавано їх тепер

1) Gordon, ст. 253—254.

2) Theiner, ст. 42.

3) Kochowski, Ann. Pol. Clim., т. II, ст. 490.

4) Jerlicz, ст. 56.

5) Рук. бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 762.

6) З війська ледви $\frac{1}{3}$ часть лишила ся, много забитих, а постріляних, а посічених майже половина. Війська чужоземного більше убуло, бо в 13.000 піхоти, що в цілости і дійсности (*effecte et realiter*) в поле вийшли, полишило ся заледви 2000. *Foglio di avisi dal campo Polaco. Di sotto Lub. 7 Oct.* „Чужоземні нарікають, що ними затикає ся всі діри, вони ся бють, а ми тільки з далека придивлюємо ся“.

своїм союзникам за коні і гроші. Вправді на інтервенцію одної духовної особи, мабуть самого автора римських реляцій, було від самого Любомірского заказано се чинити, але то не багато помагало. Тим способом запобігли тільки, що продавано не так явно, а більше скрито і то по більшій часті в ночі. Нічого собі не роблено з того, що їх висше згаданий духозний і другі переконували, аби присягу, учинену гетьманам, і до себе відносили. „Збіднілому жовнірови годі було се залишити з ріжних причин“¹⁾.

Вкінці, десь певно дня 6 падолиста видано генералови артилерії Вольфови наказ рушити з артилерією і з пішими реґіментами в поблизькі місточка на відпочинок, а другого дня вирушила на Україну і решта війська під Любомірским, де то воно мало вичікувати призову Хмельницького, а по одержаню його в поблизьких окресностях розміститись на квартири²⁾. Так то в тим днем, себто з днем 7 падолиста опустило польське військо околиці Чуднова і тим закінчила ся остаточно ся кампанія, як виділисьмо з цілого перебігу — дуже трудна і прикра. Але тим успіхом Польща запобігла загроженій своїй екзистенції і певно можна сю подію зачислити до одних з найкрасших успіхів польського оружя в тим бурливім і непевнім десятку другої половини XVII віка.

„Такої красної, а при тим прикрої війни — замічує автор дневника — не пригадують собі польські жовніри, що брали участь в неодних московських і інфлянтських війнах. Сім неділь в кождий день вільно було бити ся і день і ніч треба стояти на сторожи; по сіно посилано 8—10 миль, по траву 3—4, по зерно 20 і дальше, а нім його привезено то й коні попадали“³⁾.

Світло заповідав ся успіх сеї кампанії вже на самім початку. Оповідать, що як ще польське військо зближало ся від Любар, взлетів понад московський табор орел і, покруживши якийсь час понад польським військом, знесилений голодом чи може якою слабостю, упав перед польським військом на землю. Жовніри підняли його і занесли до Любомірского, а опісля до султана на показ. Всі uznали се за добрий знак і віщували довгої облоги над московським військом і полону самого Шереметева⁴⁾. Так, се був добрий знак, але тільки на успіхи сеї кампанії.

¹⁾ Theiner, ст. 42.

²⁾ Gordon, I, ст. 253.

³⁾ Dyar. w. z Szer., ст. 162.

⁴⁾ Се мало бути справді фактом — оповідає про се Bell. Pol. Mosch., ст. 16 і Theiner, ст. 41.

На Україні.

На закінчене кіньмо оком на схід на Україну. Звідти ніколи Поляки добра не сподівались, звідти все віяло для них противним вітром. Як вже нам звісно, Хмельницький відійшов був на Україну ще перед покінченням діла з Шереметєвим десь перед днем 25 жовтня. Польську армію мусів він опустити, бо все військо стало розходити ся і він сам, аби не лишитись без війська, поспішив на Україну, бо — як казав — хоче відпочати по военных трудах і готовити ся до нової війни. На відході дістав від польських гетьманів легоньке опімнене на заховане угоди і вірности ¹⁾.

Поляки спочатку дивили ся з презирством і з недовірем на добру волю козаків заховати вірність і заключену згоду: побоювались, щоби гетьман не відмінив своєї думки і не получив ся з князем Юр. Борятинським. Успокоїли їх доперва ворожі кроки по Україні вимірені против Москви, а передовсім утвердили їх в добрій мысли гетьманські універзали до народу. „Українці — кличе радісно очевидець — що перше були нашими головними ворогами, тепер всюди лучать ся до наших військ і по цілій Україні заповідають „vesperas Sicilianas“ на Москву ²⁾. Так отже від України забезпечились і були певні — сподівались іно небезпеки від князя Юр. Борятинського.

Перша конкретнійша вість про князя прийшла до польського табору дня 24 жовтня і вона голосила, що князь іде з 5000 війська і з подостатком всякої живности на відсіч обложеному війську ³⁾. Але воно так цілком не було. Борятинський постояв в Рожеві до 28 жовтня і доперва сього дня, як одержав пожадану підпомогу, вирушив в похід і слідуючого дня станув вже в Брусиліві, в місточку віддаленім від Києва на 60 верств ⁴⁾. Вів він з собою 5172 люда ⁵⁾, понадто провадив для обложених 300 возів з провіантом і 9000 коний ⁶⁾. Там під Брусилівом вперше заізнались Москалі з ворожим настроєм Українців, які не впустили князя до місточка. „З місточка Брусилова — пише він в редації до царя — сотник і козакі, виїхавши на верству до переправи на ріці, стали ратних людий стріляти.

¹⁾ Bell. Pol. Mosch., ст. 47—48.

²⁾ Kopia listu donoszącego o Szeremecie (Acta historica res gestas Polonicie illustrantia V. II, t. I, ст. 174).

³⁾ Lettera di raguaglio scritta dal campo Polacco.

⁴⁾ Барсуковъ, Родъ Шерем., т. V, ст. 413.

⁵⁾ Ibidem.

⁶⁾ Kopia listu donoszącego o Szeremecie.

Колиж князь Борятинський зі всіми ратними людьми дальше при-
близив ся, тоді сотник і козаки побігли назад до города. За
ними пішов також і я до городу, щоби поставити там своє вій-
сько. А брусилівський сотник з козаками і війт з міщанами
вийшли против мене під город з луками і стрільбами, розібрали
греблю і міст, і з гармат стали стріляти до ратних людей. По-
силав я сказати сотникови і війтови, щоби приходили до мене,
а вони сказали: „Ми маємо від гетьмана Юр. Хмельницького
росказ не пускати вас до міста; стоять в нас орда, Ляхи і ти
не уйдеш, подібно, як Шереметєв. І я без твого, царського на-
казу не посмів з ними бити ся, а відійшов взад з верству
і став табором під місточком Костовцями. І які іно люди з мі-
сточок, сіл, деревень до мене приходили, всі вони говорили, що
гетьман Юр. Хмельницький, тобі, великому цареви зрадив і при-
сягав Ляхам і Татарам. Дня 20 (30) жовтня прийшли до мого
табору Татари, Ляхи і Черкаси, і я з ратними людьми пішов
на їх табор, там був у мене з ними бій. За Божою милостю
Ляхів і Татар і козаків побили, многих переранили і від та-
бору відбили“.

Того самого дня посилав я за язиками голову Івана Мо-
скатинева з 100 ратними людьми і майора Сипягіна з 4 ротами
райтар. З сеї посилки привели вони двох черкаських людей
і вони на допитах сказали, що Юр. Хмельницький справді
зрадив тобі великому цареви, а піддав ся Ляхам і Татарам.
А боярин Василь Борисович, не дійшовши до місточка Кодни¹⁾,
сидить в окопах на дві верстви від міста, Ляхи до нього не при-
ступують. Тільки мало у боярина Василя Борисовича провіанту, мало
і ратних людей, і вони з біди великої ідять коні. Боярин для-
того не йде на пробій, що в нього мало коний і нема чим
везти гармат. Коли Ляхи і Татари довідали ся, що я йду до
боярина на поміч, позаймали більшим числом дороги і пере-
прави і хочуть мене осадити, а осадивши, хочуть іти з всіма
полками під Київ і промишляти над ним. І я на сі вістки ві-
дійшов назад до Рожева. Було се дня 1 падолиста²⁾.

Звістку про марш Борятинського принесли до польського
табору дня 30 жовтня козацькі послы, виправлені Хмельницьким

¹⁾ Се одинока звістка, що говорить, ніби то Шереметєв дійшов до Кодни і на ній, здає ся, опер ся Барсуков. Річ ясна, що на ній годі оперти ся; сей козак не конче міг знати о Шереметєві і хто зна чи він належав до війська Хмельницького або Цицюра.

²⁾ Барсуковъ, Родъ Шерем., т. V, ст. 415 (портфель Карнова).

до короля. Переходячи через польський табор дали вони знати про прихід князя під Рожів. На другий день вислали гетьмани против нього Собеского, краківського каштелянича і з орди, яких 300 люда¹⁾, а в дорозі прилучив ся до польського війська по наказу Хмельницького Гуляницький з 6000 козаків²⁾. Недалеко від Рожева, під місточком Ставищами стрінулись з собою обі сторони. Польські жерела говорять з сильним натиском про побіду Собеского, та одначе, здає ся, не була вона погромом противника в цілім значіню того слова: мусіли ограничитись відпертем Борятинського і ударемненєм відсічи³⁾.

Але, як завсіди, так і тепер в тих словах було много пересяди. Борятинський не дуже мав охоту іти дальше з відсічею, а що важнійше і тепер ще немав докладного понятя про стан Шереметевої армії. „До боярина Вас. Бор. Шереметева з воїни ратними людьми ніяк не буде можна дійти, а то через зраду Черкас і їх полуку з Ляхами і Татарами. А буде твоє царське позволене, щоби до Вас. Бор. Шереметева іти з помочю, то я готів. Тільки треба буде іти без табору, лісами, руслом ріки Тетерева. Лісами можна дійти до табору Шереметева на віддаль 5 верств. Потрібно доконче якоїсь помочи для тих людий, що тут зі мною, а саме потреба ратних людий кінних і більше піших, щоби іти не малолюдством, але з більшою силою. Без відома пройти до табору боярина не можна ніяким способом: козаки безустанно дають вість о тім Ляхам і Татарам. А як прийде більше ратних людий, я, підійшовши лісами і дїждавши ночи, піду на пролом до боярина В. Бор. Шереметева. В місточках Рожеві, Макарові я не смів стати: місточка ті бідні і нічим в них ратним людем прокормити ся; побоюєсь я, щоби гетьман, котрий з козаками стоїть коло Білої Церкви, мене не осадив, а осадивши, щоби якого лиха не заподїяв для Київа⁴⁾. Твій указ, царю, до мене, щоби до боярина іти сильним табором і стояти йно в кріпких місцях. А сильним табором мені

¹⁾ Dyar. w. z Szer., s. 161.

²⁾ Kopia listu nowiny, donoszącego o Szeremecie.

³⁾ З представлення реляції Bell. Pol. Mosch., ст. 48 виходить, неначе би против Борятинського самі Поляки виступили. Рівнож про таку рішучу його побіду оповідає і оден лист в Кракова з дня 14 падолиста. Scasovia, li 14 Novembre 1660.

⁴⁾ Справді Хмельницький стояв недалеко Київа і мабуть ждав на догідну хвилю, щоби його опанувати і робив в тій справі деякі стараня. Рук. бібл. Ягайл. ч. 5, ст. 762.

тою дорогою іти неможливо, тільки могу іти дорогою в два вози. До місточок мене ніде не впускали, а в лісах нема чого стояти, бо ніде взяти припасів і паші для коний. Вкінці і ратні люди били тобі, царю, чолом а мені говорили, щоби вертати назад до Київа. І я минувши Київ, став дня 26. X (5. XI) в Білгороді і дожидаю твого царського указу, а як прийде указ і велиш мені іти до боярина з помочю, то й вони (ратні люди) також підуть¹⁾.

Як видимо із слів сеї реляції, пробитись до Шереметєва було майже неможливо. Всю свою увагу князь звернув на Київ, zagrożений від Хмельницького і Поляків. Брусилівський сотник — Андрій Сильницький на допиті зізнавав, що Юр. Хмельницький мав плян піти на Борятинського і його осадити, а опісля або самому іти на Київ, або вислати тудя Гуляницького. Князь Борятинський писав проте до царя, що скоро іно Поляки і Татари прийдуть під Київ, а сього він ожидає незавагом, то він сейчас верне, не ждучи навіть царського указу.

Загальна опінія по українських городах не дуже була приклонною для Москви і князь Борятинський, щоби настрашити нарід, не перебирав в способах. І ось як закінчує він висше згадану реляцію, вислану в Москву дня 5 жовтня: „Котрі черкаські городи і місточка тобі, великому цареві, вірно служити не стануть, то я ті городи поруйную, щоби неприятелі не мали де стати і щоби козаки і мужики боялись твоїх ратних людей. Треба їх буде цілком поруйновати, щоби між ними (мужиками і козаками) посіяти незгоду. Над зрадниками я буду безмилосердно промишляти“²⁾.

В Білгородці забавив ся князь кілька днів — був він там від 5—8 падолиста. Тут до сього міста прибули до нього від Шереметєва і від польських гетьманів двох московських відпоручників — Семен Скорняков-Писарєв і Іван Шепелєв і йому віддали від гетьмана листи і договірні статі³⁾. Післано їх згід

¹⁾ Барсуковъ, ст. 417—418.

²⁾ Барсуковъ, ст. 419—410 (портфель Карпова) оповідає, що князь Борятинський справді поступав жорстоко в українською людністю. Се може також ствердити і лист самого Шереметєва писаний в неволі. Всю вину зі свого погрому складає Шереметєв на князя: „він — як пише — виступив був в Київа на яких 70 верств, але до нас не прийшов, лиш повернув назад, пограбувавши много місточок і деревень, а гетьману, котрий його вичікував, помочи не дав.

³⁾ Отписка кіевского воеводи князя Юрія Борятинскаго къ царю. Послѣ 30 октября 1660 г. (Акты Юг. Зап. Рос. т. V, ст. 38—39). Що

Росників ще 5 падолиста¹⁾ і на них наложено обов'язок повідомити всіх командантів московських залог про капітуляцію московських військ, віддати їм услів'я угоди і листи Шереметева, в яких інформувалось їх ближше про їх обов'язки. До боку їм додано двох польських офіцерів Данила Габлинського і Яна Калитинського, щоби о всім, що зайде, звіщали польську сторону і здавали точні реляції.

Борятинський одержавши такі невідрадні вісті, зараз удав ся до Києва і 9 падолиста станув там на місці. Хоч як була прикра ситуація, одначе зорієнтовав ся як слід. Щоби вість про страшну катастрофу не викликала ніде по Україні яких заворушень і надто не захитала віри в московських залогах по містах, задержав сіх відпоручників і не пустив їх далше, дав про все знати до Москви і звідти рішив ся вичікувати указу²⁾. Каже Соловев, що Борятинський перечитавши листи нещасливого воеводи, не стратив надії на придержане України при Москві, а на раду чиюсь, щоби таки опорожнив Київ, мав сказати: „Я слухаю указів царя, а не Шереметева; в Москві ще багато Шереметевих!“³⁾. І таки московські залози не опустили міст; прийшлось їх на другий рік Полякам силою видирати. Треба було ще раз вести війну, певно не менше тяжку від попередньої.

до договірних статей, то через згаданих післанців післано статі з дня 1 падолиста.

¹⁾ Gordon, ст. 252.

²⁾ Висше згадана отписка киев. воеводи.

³⁾ Соловьевъ: Исторія Росіи, т. XI, ст. 121, СПб. 1861.

Ще до історії устрою гетьманщини XVII—XVIII ст.

I.

З приводу заміток М. П. Василенка¹⁾.

Історія українського права, яко дисципліна, поки що не існує. Література цієї галузі українознавства складаєть ся в 2—3 серійовних праць та дуже невеличкого числа заміток, що друкували ся переважно в „Київській Старині“. Найголовніші моменти юридичного устрою гетьманщини дослідувачами зачеплювали ся в кількох рядках і, властиве, нічого не розрішали. Питання про природу гетьманата, представництво, законодавство, генеральну канцелярію, місцеву управу й т. д. й досі представляють непоборимі трудности, тим більш, що й охотників вятись за розрішення цих питань не видко. При такому стані річий я приступив до занять історією українського права, стремлючись зрозуміти ество порядку гетьманщини і коли не дати самому відповіді на головніші питання, то хоч підготувати ґрунт для інших, які ліпше знають українське право часів гетьманства. Першим питанням, яким я зацікавив ся і над розрішенням якого я потратив кілька років, було питання про полковий устрій і управу гетьманщини. Результатом моєї праці була монографія „Малорусскій полкъ въ административномъ отношеніи“ (Од. 1909), котра викликала дуже почесний за-для мене відзив проф. І. А. Лінниченка, а остатними часами досить гострі замітки д. М. Василенка в CVIII т. Записках Наукового Тов. ім. Шевченка.

Прийнято на засіданю іст.-філь. секції 10 вересня 1913.

¹⁾ Див. Записки т. CVIII.

Розрішення д. В-ком ріжних питань, поставлених мною, вважаю неправильним і вважаю потрібним розібрати чисто фактичну частину докорів, зроблених мені д. В-ком.

Найголовнішим актом в житю України XVII ст. являється акт 1654 р., коли Українаєднала ся з Москвою¹⁾. Природа сього єднання цікавила і істориків і юристів. Її ті й другі виробили кілька теорій: теорія підданства, орґанічна теорія, теорії персональної й реальної унії, про які я докладно говорив в своїй книзі (Малорус. полкъ, 26). Жадна з сих теорій не може вважати ся правильною, й всі їх треба замінити такою, котра могла б з найбільшою точністю ровязати питання єднання. З сих причин я виставив свою теорію васалітету, засновуючись на листі Богдана ханови 1654, X, 29 й поглядах самої Москви (Полкъ, 27), котра актом 1654 р. одкривала можливість витворення юридичного строю України (моя ст. в Изв. Од. Библи. О-ва, т. I, 230). До анальоґічної теорії остатніми часами дійшли також д. Мякотін (Рус. Бог., 1912, No 9), проф. Покровский (Ист. Рос., III, 58) і д. Ліпінський (Z dz. Ukr., 526), при чому мотивують свої погляди майже таксамо, як і я кількома роками до них. Але нині д. Василенко закидає, що з мого боку тут була лише рішучість, се б то брак мотивування (Зап. 104). Розгляньмо відношення гетьманщини з чисто юридичної точки. Чи була Україна державою? Я візьму формулу проф. Berthélémy, який каже, що держава є нацією, яку треба розглядати яко політичну асоціацію, нація ж є ґрупою індивідів, підлеглих одній й тій же власті й спільним (générales communes) законам (Traite élém. de dr. adm., ed. 6, Par. 1910, стор. 1) й живучих на певній території. Таким чином в понятє держави входить територія, населенне й влада. В одному зі своїх конферансів проф. Бертелемі додавав ще оден признаний ним момент: суб'єктивний і об'єктивний звязок усіх сих елементів, без чого ми матимемо лише скелет держави, а не саму державу. Розглядаючи гетьманщину XVII в. яко юридичну одиницю, мусимо признати її державою з огляду на суму всіх елементів, вимаганих наукою для понятя держави. Але чи ж задовольняє теорія друге питання, питання про васалітет? Відповідь дає проф. Єллінек в знаменитому своєму „Праві сучасної держави“ (цітую по вид. 1908 р. Пет.). Розбираючи види державних єднань, Єллінек

¹⁾ Про значінне церемонії сього акту див. мою статю в Zeit. f. osteurop. Gesch., V. III., H. 2.

спиняєть ся між иншим й на відношенню сюзеренної держави до васальної. Істнованне васальної залежності проф. Єллінек до-бачає в тому, що васальні держави „в межах установлених до-мінуючою державою правових границь вільно організують ся, мають широку самостійність у внутрішних справах, але з зов-нішнього боку, в силу їх залежності, підлягають значним обме-женням і обов'язані ставити свої війська сюзеренній державі або принаймні нести на неї певні економічні повинности“ (Пр. суч. держ., 554). Додам до сього, що васальна залежність сильно сприяє інкорпорації. Ілюстрацію сьому абстрактному понятю ми маємо в відношеннях України до Москви — тут і широка самостійність в внутрішних справах, і залежність від сюзерена в міжнародних відношеннях, і поставка війська, і повинности, і наклон до повної інкорпорації, що і доведено мною в моїй книзі на стор. 45—58, 183—278 й т. д.

Вважаю правильним й своє означенне форми державної в Україні XVII в. Се — республіка, представительна, демократична, з безпосередно-демократичними інститутами, де нарид проявляє свою діяльність лише голосуванням в найважніших випадках свого життя — в нас ради — республіка, яка в XVII в. зробилась класовою, по термінології Єллінека (ор. с., 539, 529). Являючись республікою вільною внутрі, Україна юридично роз-вивалась в звязку з розвитком економічним або ліпше сказати фінансово-економічним. Хмельницина віддала в руки мас вели-чезні земельні багатства і на де-який час зробила усіх землево-лодільцями, хоч і лишила за центральним українським пра-вительством великий військовий земельний фонд. Обділенне населення землею сприяло демократизації строю, який з кінця XVII ст. став робитись все більш аристократичним, коли зе-мельні багатства стали переходити до рук грошовитих людей. Як доводив в 1893 р. д. Василенко, концентрація земельних дібр йшла між иншим дорогою скуплі (Чт. Нест. Лѣт., 1893 р. т. 9). Нині д. Василенко вважає такі думки неясними (Зап., 112), не ро-зуміючи, як може вільне господарство вирівнювати всю над-еконо-мічну над-будівлю. (Про вплив економіки на надбудівлю див. 3 т. Іст. Рос. проф. Покровского). Другою причиною появи земельних дібр в руках вищих, заможних кругів суспільства було те, що підтвер-джуючі універсали робили можливим надані землі вважати власни-ми й земську давність 10-річну, якої не приймає д. Василенко (Зап., 114). Те, що давність безперечно відгравала свою ролю, дока-

зується тим, що Литовський Статут не був скасований Хмельницькою, як се недавно підкреслив і д. Мякотін (Рус. Бог. 1912, X, 75). А ся давність, признана законом, розуміється ся являлась нормативною, себ-то, як я казав (Полкъ, 272), „захватъ ранговыхъ имѣній произошелъ на основаніи прага, юридической нормы“. А коли так, то не можна мене обвинувачувати в „чистій нісенітниці“, самому говорячи, що „захват як діяльність незаконна не може опиратись на норму“ (Зап., 114). Говорити таке не можна, бо се значить відкидати напр. грабіж в кримінальному праві, усе міжнародне право й т. д. Фінансово-економічні причини лежали в стисненню торгового обороту й правильного росту промисловости на користь російській протекційній системі (Полкъ, 256—277), яка не сиріяла тому, щоб в руках населення були грошеві фонди. Через усі отсі причини демократична надбудівля впала і над новим економічним укладом, котрому присвятив прекрасну працю д. В. Барвінський (Крест. въ Львобер. Укр. X. 1909), народилась нова надбудівля, шляхецька, коріння котрої ми бачимо ще часи Богдана, хоч д. В-ко називає думку таку фантастичною (Зап., 112), думаючи, що суспільних верств після Хмельщини не було, а було „щось инше“ (ib.). Я не можу згодитись з тим, що було „щось инше“, а знаю на підставі документальних даних, що не якихсь три сотні шляхтичів лишилися після 1654 р., а далеко більше. При боці Богдана було 6000 шляхтичів-банітів (А. Ю. і З. Р., III, 404); д-р Ролле в своїх Sylwetkach (т. VIII) налічує до 2500 козацьких старшин з польської шляхти. Volumina legum і А. Ю. і З. Р. передають цілі купи імен старшин, які одержували нобілітацію, себ-то робились шляхтичами. Новіший дослідник соціальної історії України д. Мякотін теж знає се, тільки він думає, що назва „шляхтич“ була побутовою, а не юридичним понятєм (Рус. Бог., 1912, X, 77). Але се не так, бо шляхетство, яко верства, не раз було признане умовами в Московю і ми маємо прохання старшини (напр. Коломацькі статі), щоб гетьман випрохував в царів і подавав списки осіб, гідних шляхетства. Се безперечно мало визначати, що до сього шляхетства мали відноситись відповідні статі Статута, старанно оговорені і в Правах.

Шляхетство й особливо частина — його бунчукове тов., як се установлено було Ол. М. Лазаревським, а потім підтримано й иншими, захопило в свої руки богацтва, а з ними й владу, з чим не може згодитись д. Василенко (Зап., 115), який називає бун-

чукових досить смирними людьми, між у тим, як ті смирні люди, захопивши в свої руки уряди, продиктували напр. самому Мазепі розрив з Москвою, що доказано проф. Грушевським (Зап. Наук. Тов., 1909 р. 3 кн.), продали Многогрішного й Самойловича, видвигнули Полуботка (Рус. Ст., ст. Лазаревського) й т. д., примусивши нарід співати „Ой горе-біда, не гетьманщина“! Шляхетство, особливо верхи його рано зрозуміли своє значінне. Тому вони бажали бути при боку рейментарському і являлись його репрезентантами. Сей бік їх діяльності, яко наперсників ясеневельможного, його alter ego я висовував на перший плян в своїй праці, хоч не замовчував того, що при вільному обібранню старшини полковники могли являться і представниками народними (Полк, 45). В виді гетьманських репрезентантів, полковники від часу до часу робили візди в гетьманську резиденцію, де й розбирали й рішали всілякі справи. Від сих віздів треба відрізнати гетьманські ради або народне представництво в властивому розумінню сього слова (д. В-ко не розріжнює сих явищ — Зап., 115). На раді гетьманській брали участь і полковники, і старшина генеральна, і навіть міщани инколи (А. Ю. і З. Р. VIII, 338; X, 92, 125; IX, 176—7, 753; XIII, 5—6, 23; III, 551—2; XV, 273, 349, 406, 415; XII, 338; XI, 125, 271, 284 й т. д.). До таких же думок про візди полковників й старшини прийшов недавно й д. Мякотін, хоч він і не посилаєть ся на мене (Рус. Б., 1912, X, 94). Більш подрібне обрисованне сього цікавого інституту я невдовзі подам в особливій монографії й через се не обговорюватиму ширше сього питання нині, тим паче, що й д. В-ко нічого дійсного не каже проти моїх думок.

Заговоривши про полковників, мусимо спинитись і на полковій старшині, власне на полковому судії, чому присвятив багато місця й д. В-ко в своїй рецензії, а разом з тим і на полковому суді. На стор. 86—87 моєї монографії я висловив думку, що до 1669 р. полкового судії, яко урядника, ми не бачимо. Переглядаючи ріжні умови, я находжу лише вказівки на військових судіїв, а не на полкових. Умови з Москвою знають уряд війського судії, котрому й виговорюють платню. Не задовольняючись сим, я слідкую за тим інститутом і по судовим справам по збірнику д. Лазаревського № 41, що переходуєть ся в київськїм університеті. З ріжних справ я бачу, що в богатях судових процесах або не бачимо судії полкового, або бачимо все инших та инших судіїв на протязі невеликого часу.

В не що давно виданих „Акт. книгах Полт. город. уряда“ (Черн., 1912) бачу теж саме: В справі Nr. 3 є судія полковий, в Nr. 4 немає, в Nr. 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 17 теж немає, в Nr. 18, 19 — є, в Nr. 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 й т. д. знову не бачимо судії, в Nr. 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 97 і т. д. знову бачимо судію. Таким чином, то являєть ся судія, то його знову немає, то він тут, то там. При таких умовах не можна говорити, що інститутом обов'язковим судія був і в часи Богдана. Чим ближше до Многогрішного, тим судія робить ся все більш необхідним елементом полкової старшини, що доказують і дані Акт. Полт. книг. Сам д. В-ко, який бачить в моїх висновках „страшенну плутанину“ (Зап., 108), вказує на судію „полка вѣжинского и всего Сѣвера“ (ib.). Що-ж се полк такий був „весь Сѣвер“? Чи се помилка, яку готов припускати чомусь д. Василенко (ib., 109)? Зв'язуючи появу судіїв, як постійного обов'язкового інституту, з епохсю Многогрішного (моєю періодизацією д. В-ко теж незадоволений, хоч не виставляє своєї ліпшої, Зап., 109), я вказував на акт 1669 р. і навіть на ще більш пізний акт 1715 р. або 1722 р., „когда должность судьи окончательно окрѣпла“ (Полкъ, 79). Акт 1669 р. — царська грамота. Признання полкових судіїв урядом вперше ми бачимо тут, де цар звертаєть ся і до судіїв, як урядників. Д. В-ко ставить мені в вину, що я написав: „признаніє полкового судейства урядомъ послѣдовало со стороны московскихъ властей“ (Зап., 108) і запевняє, що „як уряд, судія полковий був ранійш 1669 р.“ (ib. 109) і що таким чином діло обходить ся без всякого „признанія московських властей“. Д. В-ко просто не бачить різниці між фактичним і юридичним станом річий, що чудово вияснено напр. в „Опытѣ теорій права и нравственности“ проф. Петражіцкого. Як се знає і д. В-ко, хоч мовчить про се, я не відкидаю (повторюю) судіїв до Многогрішного (в мене сказано: „до 1669 г. особаго полкового судьи... какъ чиновника, не встрѣчается, хотя... въ договорѣ подѣ Б. Церковью... есть подпись судьи черкасского, а на пунктахъ 1654 г. подписалось даже нѣсколько судей“), але чи міг не відбутись суд без судії? Міг. Коли був в полку судія, ішли до нього, як не було, ішли до полковника, що предписувалось і статями, або до атамана гордогого. Се зветь ся фактичним станом річий, а коли, по термінології Бергзона, зпроєктувавсь постійний судія, то хоч були й полковник і атаман, ішли до судії — се зветь ся юридичним станом річий.

Не переконув мене критика д. В ка й іншої моєї думки. Я стверджую, що присутність громади на суді частенько бувала лише на папері (Зап., 106). Не повторюючи того, що мною сказано в моїй книзі, приведу дані нові, з Акт. кн. Полт. гор. ур. справа № 50: „Пред нами урядом городовим Полтавськимъ Ив. Брабломъ, атаманомъ городовимъ, при бытности Сем. Федоровича, войта“. Про громаду ні слова. Справа № 72: Вел. Гос. нашего Є. Ц. П. В. предо мною Ів. Бабкинимъ, рахмистромъ рейтарскимъ, и при бытности Сем. Федоровича войта, В. Кошляка, бурмистра“ — про громаду ні слова. Справа № 83: „На вряде Є. Ц. П. В. гор. полтав. приказе пред В. Семеновычемъ и пред Сем. Федоровычемъ, войтомъ и пред В. Кошлякомъ, бурмистромъ“ — і знову не має вказівки на присутність громади. Справа № 84: „Пред Хв. Семеновычемъ, войтомъ и при Ал. Никифоровичу“ — громади знову не бачимо. До сього я додавав, що вказівка на товариство — „только старинная формула“, що „судъ могъ вестись и безъ присутствія народа, духовенства, шляхетства“ (Полкъ, 306) і від того не переставав бути „судомъ правильнымъ и полнымъ“ (ib.). Цікаво, в одній справі в Акт. Полт. кн. ми бачимо модифікацію формули „во есимъ товариствомъ“ в такому виді „над товариствомъ (№ 93). Та чи й можливо було в судовню зібрати „усе товариство чи посполство“? Коли ми бачимо „товариство“, то в актах говорить ся, що вони тільки були при розбиранню справи, судив оден в присутности других, при таких то особах. І тільки. Одначе не можучи доказати протинного, д. В-ко правильно одмічає в мене невірну цитату, яку я висше виправив.

І так судії появились не відразу. Судили з початку полковники або їх делегати. Неустанні війни завжди не давали можливости полковникам судити і вимушували довірити виконанне судових функцій своїм помічникам, тим більш, що з розбором судових справ звязувались великі заробітки. „Въ такомъ разрѣшеніи затрудненія полковники очевидно подражали своимъ административнымъ предшественникамъ — польскимъ старостамъ“ (Полкъ, 295), себ то змушені були прийти до думки мати по полках постійних полкових судіїв. До сього неминуче вів хід життя, як висше вказано. Д. В-ко, назвавши сю думку не науковою, переходить просто до критики положеня, що полк яко адміністративна одиниця мав свого попередника в старостві, при чому оговорюєть ся, що не дивлячись на необірунтованність, думка моя не нова (Зап. 110). В прим. 2 на стор.

30 своєї книги я кажу, що ця думка була висловлена проф. Будановим (моєю нотку повторяє д. В-ко, замовчуючи се) і я її приймаю. Додаю до положення проф. Буданова лише те, що староства являли ся пеperedниками полків не тільки на правому, але й на лівому березі Дніпра, і те, що козаки жили в староствах, а спеціально були розкладені не тільки в 1638 р., але й багато разів пізнійше (Д. В-ко завважує: „ні, тут щось инше, і початку поділу на полки треба шукати ранійше 1654 р.“ Зап., 111). Розуміть ся, д. В-ко прав, коли говорить, що полки появились не відразу в межах староств (Зап., 110). Але він просто повторює сказане мною: „Никакого дїлення, да еще правильно организованного, писал я, Хмельницькій не производилъ да и не могъ производить“ (Полкъ, 34). „Границы (де-яких полків) то суживались, то нѣсколько расширялись“ (ib.). Доказом сього служать представлені мною хронологічні дати полків (Полкъ, 35—37). В тім-же, признавши, що факти говорять „щось зовсім инше“, д. В-ко несподівано приходить до виводу, „що поділ території на староства міг мати значіне при поділі на полки“ (Зап., 112) і значить признає те, що установлювало ся мною. Власне кажучи, д. В-ко нічого не міг би поставити мені в вину, коли б я не говорив про лівобічні староства. Я зі свого боку вважаю потрібним відтїнити, що д. В-ко відкидає існування староств на лівому березі Дніпра без усяких підвалин, бо вони йому відомі, в чому він і посидать ся напр. на Лазаревського (Зап., 111, 112). Скільки їх було на лівому березі, дійсно невідомо, але беручи на увагу, що в інших випадках полки осаджували ся в межах староств, не буде помилкою прийти до виводу, що осіли лівобічні полки теж в межах староств. Фізіономія лівобічних староств не зовсім ясна дослідникам історії і права XVII ст. Засновуючись на *Źródłach dziejowych* і розвідках Раковского (Wewn. dz. Polski) я приходжу до виводу, що вони мали характер неіродових пограничних староств, які прекрасно обрисовані проф. М. Грушевським в Барському Старостві й 5 т. Історії України, на котрі не раз і посилаю ся в моїй монографії. В охарактеризуванню неіродових староств я користував ся выводами, які до мене були зроблені дослідниками і через те, думаю, докори д. В-ка в необігрунтованости й фантастичности сказанного мною, повинні бути направлені по адресі таких вчених, як... Грушевський чи Яблоновський, на авторитет котрих я покладав ся. Актів від XVII ст. лишилось мало і через се досліди до історії XVII в., як се знає і д.

В-ко, виходять не повними. Але де можливо по тим чи іншим признакам заповнити прогалини, се робити і можна, і треба. Де ж ми бачимо повний брак матеріялів, там заповнення не можливе. Отже при студіюванні питання про компетенцію полковників дослідувач часів до Богдана завше бачить в руках полковників лише одну функцію — военну і через се може сказати, що в руках полковників тільки й була ся функція. Д. В-ко каже, що се буде фантастично (Зап., 112), але ні він ні хто инший не може доказати, що за полковниками визнавались ще й інші функції.

Зі всього, що досі було розібрано, признаю лише, що д. Василенко правильно вказав на одну неточну цитату в мене. Правильний у його й той закид, що я не користувався виданими д. В-ком „Генеральними слѣдствіями“ (Зап., 114), котрі мною використувані для иншої роботи. Справедливим до де-якого ступня являють ся й критикування мого опредѣлення сотні. Мое опредѣлення сотні було таке: „каждая сотня состояла изъ нѣсколькихъ мѣстечекъ и массы сель, пользовавшихся независимымъ отъ сотни (в розумінні інституції, розуміється, а не території, що визнає і д. В-ко Зап., 105) правліннямъ“ (Полкъ, 119). Під селами я розумів загалом усі поселення крім місточок, тим більш, що ріжницю між ними не можна провести, як не можна провести певної демаркаційної лінії між містом а селом (проба провести ріжницю буда зроблена д. Семеновимъ Тявѣ-Шанскимъ див. Зап. И. Р. Г. О. по отд. стат., т. X, в. 2, Пет. 1910). Нині я так опредѣлив би сотню: „кожда сотня складала ся з одного або кілька місточок й богатыхъ сел, які були незалежні від сотенного уряду“. Незалежність ся буда насамперед організаційна і по друге — господарсько фінансова, так само як і нині, скажемо, незалежність міст від губернаторської влади. В яких відносинах з сотенними урядами були місточка й села до сотників й полковників, уже вяснено мною (Полкъ, 128—156). Тепер ще раз особливо підкреслю, що населенне сіл і міст користувалось самоуправою не все, козацька частина його усе ж підлягала безпосередно сотенним урядам. Д. Василенко каже, що така думка не має доказу в історичних матеріялах (Зап., 106) і приводить акти 1678 й 1709 р., в котрих видно, що полковники й гетмани при виборах сотників наказували, аби все населенне сотні „во всем до чинення порядку... сотнику... отдавали послушенство и звиклю ему чинили повинность“ і аби сотник „порядковал в городе все“ (Зап. 106—107). Тут перш

за все треба вказати на те, що д. В-ко не бачить різниці між публичною і приватною юрисдикцією (Зап., 107). Далі цитування д. В-ком актів не тільки нічого не суперечить моїм поглядам, а навпаки підкреслює їх, при чому в мене указані й факти противні тим, які дає д. В-ко. На стор. 130—131 моєї книги я писав: „полковники стремились вводити магистратовое управление и помагать городамъ.. гетманы... требовали, чтобы привилегіи городовъ не нарушались полковниками... съ другой стороны замѣчается кое-гдѣ, впрочемъ, стремление ограничивать города... Въ XVIII в. магистраты попадаютъ подъ сильвѣйшее давленіе полковыхъ властей... Ратуши очевидно не иную имѣють судьбу“... і далі (стор. 139): „будь ратушныя власти энергичнѣй и стойче, полковники никогда бы не получили широкаго доступа въ городскія, а сотники въ сельскія самоуправленія“... ще далі (стор. 142): „разсматривая изданныя г. А. Стороженкомъ „Акты мѣйс. борисп. ур.“ легко замѣтить, что... только съ 1669 г. сотникъ становится на челѣ ратушнаго правленія, а мѣщанскія старшины занимають мѣсто, бывшее раньше за сотникомъ“. Всі ці думки засновують ся на актах зібраних проф. Д. Багалієм в Чт. Нест. Лѣт., IV, в Тр. Чер. Предв. Ком., П. С. З., XI, т., Л. З. А. К., т. 17, на „екстрактѣ изъ указовъ и учрежденій“ і т. д. і через се заслуговують на увагу більшу, ніж їм надає д. В-ко, що ставить мені в вину навіть друкарські помилки, напр. пропуск слова „судебный“ на 297 стор. „Малор. полка“ (Зап., 113). Завважу ще, що в прим. до стор. 21—22 я признаю „Записку о недостатках, которых в Коллегіи трактовати должно“ написанною в 1765 р. і думаю, що ся записка саме й призначалась для Колетії, а не для Комісії по составленію проєкта Нового Уложенія, як думає проф. Буданов. Д. В-ко пише: „касается одну догадку д. Слабченка. Мова йде про записку... Д. Слабченко дивується, що в титулі стоїть в М. Колетії, а не Комісії“ (Зап., 115), — так і повинно бути, каже він.

Кінчачи мої замітки, я хочу спитати д. Василенка з приводу двох питань. Мені удало ся установити воєнне ділення сотні на курені, які д. Василенкови невідомі, бо він за сим терміном ставить знак запитаня (Зап., 105). Тому що до сього ділення я дійшов на підставі актового матеріалу, то в інтересах науки треба було б активим же матеріалом доказати, що ніяких куренів в гетьманщині не було. Д. В-ко сього не робить ба й не може зробити за браком даних, які говорилиб за нього. Друге — д. В-ко упевняє читачів, що „обокъ съ гетманами“ ніколи не

„функціонувала знаменитая Малоросійская Коллегія (Зап., 104). Свої гадки д. В-ко докзати нічим не може, бо відомо, що Коллегія була заведена при Скоропадському і існувала при Полуботку, котрого й звалила. Посилаюсь в сьому на П. С. З. VI, Нр. 4010, Ефименко — 12 пунктово Веляминова в II т. Южної Руси й на яку небудь історію України.

Свою отсею відповідь я хотів би присвятити пам'яті А. Лазаревського, котрого лічу представником юридичного напрямку в українській історії, з чим д. В-ко не може згодитись (Зап., 104). Думаю, що д. В-ко не захоче не згадати праць д. Лазаревського про селян, суди (рецензія на книжку д. Мілера), статей й заміток про гетьманську івардію, скарб військовий, сотенний лад (в Рус. Архиві) і т. д. без кінця. Усі праці д. Л. примушують його назвати основачем юридичного напрямку в історіографії: д. Василенко змішує її з історією права. Та не дивлячись на усю безвідставність докорів д. Василенка, я приношу йому щирю подяку за те, що він захотів зайнятись питаннями, які не перший рік захоплюють мене і повинні притягти до розгляду й інших дослідників молоді ще науки історії українського права.

Михайло Слабченко.

II.

З приводу заміток д. М. Є. Слабченка.

З приводу заміток д. Слабченка мушу зробити де які пояснення.

Моєю метою, коли я писав свої замітки, було показати що перша робота талановитого автора повна, з наукового боку, хиб і помилок, і їй бракує потрібної обережності в висногах і ширшого знайомства з матеріалами. Мені зовсім не було діла до того, що шан. проф. І. О. Линниченко дав дуже прихильну відозву з приводу наукової праці д. Слабченка. Єдин Бог без гриха. Мені здасть ся, що д. Линниченко помилив ся.

Більшість того, що д. Слабченко каже в відповідь мені се — теоретизуване, а не дослід і перевірка моїх заміток, і через те не можу змінити своїх думок.

Зачну по черзі. Я підкреслював в „юридичній“ праці д. Слабченка нехтування термінології. Я казав і тепер кажу, що не можна підводити устрій України після Хмельницького під яку небудь категорію сучасного державного права, бо устрій України зовсім ще не досліджений для сього. Коли д. Слаб-

ченко каже, що Україна се була демократична республіка, то я мушу спитати, на якій підставі він се так говорить? В відповіді мені д. Слабченко починає доказувати свою думку. Але хіба те, що каже д. Слабченко не прості „разсужденія“, хіба не треба ще кожде його положення доказати і підвести під него підвалини на ґрунті наукового матеріалу? Я розумію наукову працю так, що не можна кидати на вітер слова, а треба що кажеш, то ствердити. Коли д. Слабченко каже, що Україна се „республіка представительна, демократична в безпосередно демократичними інститутами“ і т. д., то я мушу тільки дивувати ся, бо я тільки знаю, що в історичній науці ще про се нічого незвісно. Може було так, як каже д. Слабченко, а може й інакше. В усякому разі я не можу думати, що для науки користно, коли в наукових працях будуть висловлювати ся, може й дуже ефектні, але зовсім безґрунтовні думки. Проти сього я виступив в своїй рецензії, виступаю й тепер.

Не зовсім для мене ясним зявляеть ся і те, що д. Слабченко каже про вплив економіки. Хто-ж з нас коли казав против того, що економіка має завсїгди величезний вплив на жите народу? Мала вона величезний вплив і на жите України після 1654 р. Д. Слабченко посилаєть ся на 3 т. Іст. Росії Покровского. Праця д. Покровского дуже цінна що до Великоросії. Але, грішний чоловік, я не дуже високо ставлю відділи в праці Покровского, котрі торкають ся України, бо в них дуже багато „теорії“, предвзятої схеми, під котру підводить ся те, що не досліджено ще як треба з наукового боку.

Для мене се доказаний факт, що норми цивільного права Статута ніколи не тратили своєї сили на Лівобережній Україні після 1654 р. Але тільки з цивільного права, ніяк не норми державні, котрі регулювали державний устрій, суспільні веретви і т. д. Сі останні не мали сили, або мали її дуже мало після 1654 р. Коли ми з д. Слабченком ведемо річ про давність, то не повинні забувати, що у нас з ним іде річ не про давність ввагалі, а про силу давности для рангових маєтностей і тих, що давали ся старшині за службу. Д. Слабченко каже, що 10-літня давність відіграла велику роль в історії перетворення сих маєтностей в старшинську власність. Я кажу, що ся думка д. Слабченка не має під собою ніякої підстави, і він би не висловив її, коли б трохи глибше простудіював те, про що говорить, і познайомив ся з „Генеральними слідствами о маєтностях“. Не тому я говорю про „слідства“, що я видав де-які з них, а тому, що без них неможливо рішати питання про роль давности.

Хоч д. Слабченко і працює над юридичними темами, але юрист він необережний. Я казав в своїй рецензії, що „захват, як діяльність неправомірна, не може опирати ся на норму“. Що-ж мені відповідає на се д. Слабченко? Він каже, що говорити таке не можна, бо се значило б відкидати напр. грабіж в карному праві. Та діло в тім, що д. Слабченко забуває, що грабіж се не норма, а нарушенне норми. За се й карають грабітелів, бо діяльність їх незаконна.

Де-кілька слів з приводу суспільних клас. Д. Слабченко наче б то хоче висміяти мій вираз „щось инше“. В науковій полеміці, та і не тільки в ній, а у всякій треба робити цитати, як слід. У мене сказано: „давнійшого селянства теж не було, а було щось инше“, і далі іде цитата в статі В. О. Мякотіна. Цитата та каже, що ранійш була різка границя між рабством і свободою, тепер же (після 1654 р.) вона була знищена. Отсе і єсть те „щось инше“ що так здивувало д. Слабченка в моїй рецензії.

„Щось инше“ відносилось до селянства. Д. Слабченко хоче віднести його до шляхетства і хоче доказати, що шляхетство існувало після Богдана Хмельницького, і його було досить багато. Він посилаєть ся на Роле, на *Volumina legum*, на Акти Ю. і З. Р. Але треба перш усього пам'ятати, про що ми говоримо. Ми балакаємо з д. Слабченком про лівобічну Україну, а не про Україну взагалі, бо ті відомости (Роле і т. и.), на котрі посилаєть ся д. Слабченко, мають на увазі і правобережну Україну. Дослідники кажуть, що в гетьманщині було дуже мало шляхти. Коли д. Слабченко не згоджуєть ся з сим, то нехай докаже фактами: 1) що на лівім березі Дніпра після Хмельницького було багато шляхти; 2) що шляхта ся мала політичне значінє, а не була тільки побутовою назвою, як се каже Мякотін і др.; 3) що ся шляхта мала всі інституції, котрі єсть в Статуті. Я певен, що д. Слабченко сього ні в якім разі не докаже. Все те, що він каже про се в відповіді мені, се фантазія, а не наукові висновки. Проти таких фантазій у д. Слабченка я і виступаю. Посилка д. Слабченка на коломацькі статі, або на „Права“ дуже характеристична для його методу: він зовсім не рахуєть ся з хронологією. Аби попав ся під руку підхожий факт, д. Слабченко зараз користуєть ся їм, не дивлячись на те, що між коломацькими статями і 1654 р. пройшло більш 65 літ, і ті економічні впливи, на які так правдиво д. Слабченко втирає, зробили своє діло. Що до „Прав“, то д.

Слабченку не слід би забувати, що „Права“ були кодифіковані в середині XVIII ст., коли як раз шляхетські течії набирали все більш і більш сили. Висші верстви шляхетства дуже домогались в XVIII ст. щоб Статут ввійшов в силу. Але се то нам і свідчить, що ті частини Статута, котрі мали відносини до шляхетства, як кляси, на лівім березі не мали значіння.

З приводу бунчукового товариства скажу, що коли д. Слабченко говорить про нього, то мішає з старшиною взагалі. В „юридичній“ праці треба держатись строго термінології. Д. Слабченко пише, що бунчукове товариство звалося й Самойловича й Многогрішного. Для мене з сього ясно, що д. Слабченко про бунчукових говорить не на підставі фактів. Найраннійший універсал, що торкається бунчукових, поданий Лазаревським в статі про Левенців належить до часів Самойловича (1685 р.)¹⁾. Коли-ж бунчукові існували і ранійш, при Многогрішнім (на се натякає універсал Самойловича 1685 р.), то ніяких вказівок на те, щоб вони мали якийсь політичний вплив, нема. Се теж фантазія д. Слабченка, а не науковий висновок. Коли б бунчукові товариші мали силу і були б численні в XVII століті, універсали про них не були б так випадкові.

Не знаю, звідкіль д. Слабченко взяв, що я не розрізняю віздів полковників від ради старшини. Я нічого такого не кавав і на тій сторінці моєї рецензії, на яку посилаєть ся д. Слабченко, нічого подібного нема. Коли д. Слабченко випустить окрему працю про се, тоді з ним ми і поговоримо. Де-що і в мене про се єсть.

Що до судіїв полкових, то д. Слабченко робить мені уступку. Ранійш він кавав, що до 1669 р. полкового судії, як урядника, не було. Тепер він вже згоджуєть ся, що був, але він не бачить судіїв в де-яких процесуальних протоколах. Та се вже річ зовсім друга. Ми зовсім ще не знаємо українського процесу на лівім березі після 1654: чому судя то був присутній на засіданню, то ні? Було б дуже помилково, як би хто небудь, слідкуючи за протоколами сучасних нам російських судів і не бачучи в засіданнях прокуратора, або председателя, а бачучи тільки їх товаришів, кавав, що їх зовсім не було. Д. Слабченко як раз так і робить, коли каже про суди після 1654 р.

Д. Слабченко дивуєть ся, що я вказую на судю „полка нѣжинскаго и всего Сѣвера“ і питає, що се за полк такий був

¹⁾ Київ. Стар. т. XV, ст. 447.

„весь Сѣвер“? Д. Слабченко думає, що се помилка. Я теж думаю, що дослідник „Малоруссакаго полка“ не знає про те, як виникали полки на Лівім березі. З початку був тільки ніжинський полк, в котрий входила і Стародубщина („Сѣвер“), а потім в ніжинського був відокремлений стародубський полк¹⁾.

Д. Слабченко дорікає мені, що я не роблю різниці між „фактичним і юридичним станом річей“ і посилаєть ся, як він се любить, на авторитет проф. Петражицького. Ні, я різницю роблю. Але коли сим „юридичним“ і „фактичним станом“ так розпоряджають ся, що в „юридичної праці“ не зрозумієш, де норма, а де її порушення, то такого методу я не можу признати науковим. Коли для існування полкового суді, як урядника, треба було признання „со стороны московских властей, то треба доказати ще, що таке признання було „нормою“, а не надужитєм власти в часах Брюховецького. Що єсть де-кілька указів воеводів теж в часах Брюховецького на роздачу маєтностей, не значить, що се було нормою, що воеводи роздавали землі. Ні, се було як раз порушенням норми. Так мусіло бути і в „признанем судіів“, коли тільки воно було. Що до царської грамоти 1669 р., то хіба ж се признане? Рядом з іншими урядниками вгадують ся і полкові суді. Але се не признання їх на уряді, а тільки факт, що вони існують. А що полкові судії існували і ранійш 1669 р., й існували офіціально, окрім приведених мною ранійш фактів, ще ось докази. Під Батуринськими статями гетьмана Брюховецького (1663 р.) єсть підпис судії полкового миргородського Гавриїла Алексеїєва (Бантышъ-Каменскій, Источники малор. исторіи, вип. I, ст. 138 § 17). В тім же 1663 р. в акті приїзду Брюховецького до Москви єсть підпис полку лубенського суді Кирила Гулаченка (ibid. 152 § 25).

Що до участі громади в суді, то се річ дуже темна. Певно, не вся громада приймала участь, але були представники її так, як вони були й на суді магістратським. На організацію ратушевого суду великий вплив мав суд магістратський. Ратуша, коли мені буде дозволено зробити се порівнянз, була упрощеним магістратом, як і тепер єсть „упрощенное городовое устройство“ в де-яких російських громадах. З точки погляду процесу дуже важно прослідити участь громади в процесі. По одним протокольним записам не можна ще судити про се. Статистика тут теж не допоможе. Ми маємо багато протоколів, де про громаду

¹⁾ А. Л. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи т. I, ст. 11—12.

іде річ. Я не можу признати науковим, що д. Слабченко так рішучо висловлюється з приводу участі громади. Не можу признати, бо д. Слабченко має дуже мало на се матеріялу і, на мій погляд, відносить ся до нього дуже поверховно: він передічує в своїй одповіді мені ті справи в Полтавських книгах, де не говорить ся про громаду. Але як же він пояснить мені ті престоколи, де говорить ся про неї? Може були процеси, для котрих потрібна була громада, а для других ні? Ми сього ще не знаємо, бо не знаємо українського процесу. Д. Слабченко про все говорить так, наче б то все уже звісне, всі питання вже вирішені. Ні, се далеко не так.

Що до староств, то я не буду говорити більш того, що казав в рецензії. Д. Слабченко забуває, що річ у нас з ним йшла про ділене на полки, а не про староства взагалі. Він даремно приплутує до нашого спору проф. Грушевського і А. Ябдоновського. Не треба також забувати, що у нас іде річ про Україну головню Лівобережну. Проф. Буданов, на котрого посилаєть ся д. Слабченко каже, що на правім березі полки тільки „отчасти соотвѣтствуютъ прежним староствамъ“ і то не всі. Я не відкидаю і не можу відкидати існування староств на Лівім березі (див. мою рецензію), але я не можу згодитись з думкою д. Слабченка, що „осілі лівобічні полки теж в межах староств“. Се питання не можна рішити міркуванням, а потрібні факти, де були межі староств і чи годять ся вони з межами пізнійших полків? Я в своїй рецензії показав, що вони не годять ся на лівім березі Дніпра, і д. Слабченко не захитав приведених мною фактів.

Д. Слабченко каже, що для XVII в. бракує матеріялу. Вірно. „Заповняти прогалини... можна і треба“ — каже д. Слабченко. Се-б то ставити гіпотези. Але гіпотеза не повинна бути безпідставною, треба і її ставити на якихось то підвалинах.

В своїй рецензії я не торкав ся власти полковників, не буду торкати ся і тут, хоч з приводу сього теж можна де-що сказати.

Д. Слабченко закидає мені, що я не бачу різниці між публичною і приватною юрисдикцією, коли кажу про сотню і сотників. На жаль, д. Слабченко не каже, в чім се проявилось? Я приводив факти. Треба було б і д. Слабченку фактами вести зі мною полеміку. Він же тільки посилаєть ся на те, що він, д. Слабченко, говорить в своїй книзі, на свої міркування. Се не доказ, бо проти висновків д. Слабченка я і суперечу. Що

сотники стають на чолі ратуш з 1669 р., ся думка д. Слабченка рівно нічим не potwierджена, та і не може бути potwierджена, бо вплив воєнної організації на різві інституції після 1654 р. явище побутове і не можна сказати в яким році мав вплив воєнний устрій на ту чи другу інституцію. В полтавськїм полку, можливо, сотники стали на чолі ратуш ранїйш, нїж в чернигівськїм, може було навпаки і т. д. Що і ранїйше 1669 р. ми зустрічаємо сотників на чолі ратушних судів, ось доказ: „Року 1662 місяца новебра дня 22 на врадѣ мѣском в ратуши Баришпольскою передѣ нами Григорієм Горкушею сотникомъ Баришпольским, Данилом Куликомъ, атаманомъ городовымъ, паномъ Григоріємъ Малишемъ войтомъ, Феску Бездѣйку, Василемъ Радошевскимъ, Федоромъ Сенявскимъ бурмистрами, ставшы очевисто панъ Максимъ Таратута бурмистръ ускаржался на Тишка козака з Березны (Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда, стор. 65 № 94).

Де-кілька слів pro domo sua.

Д. Слабченко дорікає мині, що я ставлю йому в вину друкарські помилки. Я не можу читати в думках д. Слабченка, що він хотів сказати. Але коди „помилка“ змінє думку і не зазначена в реєстрі помилок, то я маю право казати, що автор помилково і думає. Д. Слабченко вказує на те, що я нїбито невірнo вказую на його помилку з приводу „Записки о недостатках, о которых въ Коллегіи трактовать должно“. На жаль д. Слабченко не привів в відповіді своєї примітки до стор. 21—22. Тоді б ясно було, хто з нас прав: я чи д. Слабченко? Ось що пише д. Слабченко: „Можеть быть, записка потомъ и передана была депутату въ Комиссію Составленія Новаго уложенія, но странно (sic), что озаглавлена „Записка о ...недостаткахъ, которыхъ въ М. Коллегіи трактовать должно, а не въ Комиссіи“.

Д. Слабченко пишасть ся тим, що він „установив воєнне ділення сотні на курені“. Се, по його словам, мені було не відоме. Не знаю, звідки взяв д. Слабченко, що се мені було не відоме. Про се я не мав приводу говорити. Але я думаю, всякий, кому доводилось читати гетьманські і полковничі універсали і переглядати козацькі компути, той знає і без д. Слабченка і про „куренних“ атаманів і про курені. (Див. Опись конотопской сотни 1711 года, видан. О. Лазаревським в Чернигові 1892 і силу гетьманських універсалів, наприклад, універсал Многогрішного 1669 р. 10 ноября (Акты Зап. Рос. т. V, ст. 122,

№ 77), де ми між иншим читаємо: „...сотникомъ, атаманнѣ куренной и всему войску Запорозскому“...).

Гадка моя, що Колегія не існувала „обокъ съ гетманами“ потверджуєть ся ось якими фактами: 1) Велямінов приїхав до Глухова, коли Скоропадський вже помер; 2) нового гетьмана після Скоропадського не було вибрано; 3) Полуботок не був гетьманом і його власть не рівнялась гетьманській і 4) коли на гетьманство був знов вибраний Апостол, Колегія була закрита. Друга Колегія була заснована після скасування гетьманства. Президентом сеї Колегії був призначений гр. Румянцев в 1765 р.

Про те, чи був, небіжчик Лазаревський представником юридичного напрямку в українській історії чи ні, я не буду говорити, бо я зовсім не розумію того ґрунту, на яким стоїть д. Слабченко, не можу зрозуміти, що він розуміє під „юридичним напрямком в українській історії“: чи те, що розглядають ся юридичні теми, чи особні методи, котрими користують ся дослідники?

Прочитавши відповідь д. Слабченка, я не маю ніякої причини для зміни того, що я висловив в своїй рецензії. Праця д. Слабченка про полк — се праця не наукова, повна помилок, скороспілих, необґрунтованих висновків. З наукового боку вона заслугує негативного відношення і великої обережності при користуванні нею. Д. Слабченко талановитий автор. Коли він більш поучить ся, більш начитаєть ся актового матеріялу, він сам, надіюсь, побачить свої помилки. Тоді він переробить свою працю ґрунтовно. Тепер же за-для добра науки бажаю йому не спішити з працями, котрих він уже дуже багато наобіцяв, а розробляти їх глибше, з більшим матеріялом і більшою обережністю, ніж він робить се досі.

Микола Василенко.



Азбучна війна в Галичині 1859 р.

Подає Іван Франко.

IV.

У початку мая 1859 р. появилася в Відні брошура п. з. „Ueber den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht verfasst von Joseph Jiresek. Wien. Aus der kaiserlich königlichen Hof- und Staatsdruckerei 1859, формату великої вісімки стор. 5—60. Тільки зі слів „im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht“, та з того, що брошура вийшла з урядової друкарні, можна догадувати ся про її урядовий характер. У самім тексті нема ані слова про причини, які спонукали її автора зайняти ся справою переїняти руської азбуки в Галичині, ані тим менше про причини, які спонукали ц. к. міністерство віроісповідань та наук поручати се діло чоловікові чеської народности, без означеного урядового характеру. Що такі причини мусіли бути, можемо на разі догадувати ся; що імпульси до сего кроку міністерства йшли з Галичини від краевого правительства, на се в змісті брошури натякає лиш одна нотка на ст. 139, у якій автор покликаєть ся на цісарське рішене з дня 20 жовтня 1852, яких постановлено, що всі подання до галицьких судів вношені руською мовою, мусять бути писані латинськими буквами. Се була незвичайна навіть у тих часах аномалія, бо від самого 1848 р. дуже численні урядові розпорядження та оповіщення, починаючи від цісарських конституційних дипломів у Відні та у Львові були друковані також руською мовою, виключно кирилицею, лише титули гражданкою, і ніхто з урядових осіб не противив ся тому.

Брошура Йосифа Іречка розпадаєть ся на чотири часті: 1. Gründe, welche dafür sprechen, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben (ст. 6—18). 2. Uebersicht der Versuche, das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben, und Würdigung derselben (ст. 19—36). 3. Entwurf einer ruthenischen Orthographie mit Anwendung lateinischer Schriftzeichen (ст. 37—48). 4. Proben der beantragten Orthographie (ст. 49—60). З огляду на її урядовий характер годить ся придивити ся ближше поперед усього першій часті, себ-то мотивам, які склонили австрійське міністерство при помочи одного відпоручника без означеного урядового характеру підіймати в однім короннім краю бучу, що грозила дуже поважними наслідками, далеко не азбучної, але високо політичної натури. Іречек розпочинає свій виклад короткими афористичними тезами, які подаю тут у дословнім перекладі.

1. „Про відносини руської мови до інших славянських панували аж до найновішого часу найріжніші погляди. Від хибного розуміння не свободні були навіть Русини.

2. „Церковно-славянський язик, а власне парість старославянського, вироблена під впливом російського та руського, якою написані церковні книги, вважала ся довгий час також авторами руських граматик за властиву руську мову, до якої людвий діалект відносить ся лиш як вульгарний, для літератури непридатний говір.

3. „Під впливом церковно-славянської виробила ся знов російська письменна мова. Тому що вона легко зрозуміла Русинам освоєним із церковно-славянською мовою, вони привикли в руській мові бачити тільки наріче російської.

4. „Нарешті й Поляки иноді вважали руську мову, близько жосвячену з їх мовою, нарічем своєї.

5. „Ті різні погляди впливали, розумієть ся, на писаня Русинів. Одні писали по церковно-славянськи, другі по російськи, треті по польськи. Руська мова була занедбана і виявляла ся лише в тім, що Русини пишучи по церковно-славянськи, по російськи або по польськи, примішували більш або менше рутенізмів.

6. „Тільки білоруський язик, у многому змодіфикований руським, здобув собі в XIV, XV і XVI вв. самостійне значінє, зробивши ся урядовою мовою в литовській державі.

7. „Властиву руську мову почали аж у початку сего (XIX в.) вводити до літератури деякі письменники в (російській) Ма-

лоросії, а за їх прикладом пішли пізнійше також австрійські Русини.

8. „Між славянськими лінгвістами був першим Міклошіч, що признав руський (малоруський) язык самостійною мовою і в своїй порівняній граматиці (славянських языків) указав їй рівнорядне місце між славянськими язяками (ст. 5).

Ті тези австрійського урядника про цілий ряд важних і дуже складних наукових питань викликають деякі поважні сумніви. Лишаю на боці таку суперечність, як тверджене в точці 2, що церковно-славянський язык виробив ся під впливом російського та руського, і сказане в точці 3, що російська книжна мова виробила ся під впливом церковно-славянської. Лишаю на боці також неясне тверджене точки 6 про білоруський язык, вироблений під впливом руського, а також не менше неясне тверджене точки 4, на якій основі могли Поляки вважати руську мову наріччєм свого языка. Важне те, що автор підхопив справді деякі аномальні явища галицько-руського письменства 50-их рр., що виринули переважно під впливом політичних подій та бажань, а не були органічним впливом розвою языка. Важне також те, що автор зазначаючи ті аномальні явища як щось нормальне, вменшує значіне явищ нормального літературного розвою галицьких Русинів, а навіть говорить так, що можна би й зовсім не бачити їх істнованя.

Далі на ст. 5—8 автор подає фільольогічний доказ самостійности руського языка в порівнаню до церковно-славянського та інших славянських языків. Пропускаю сей доказ, і подаю тут у перекладі тільки загальні висновки автора.

„Руська мова цілою своєю звуковою будовою стоїть у середині між чеською та польською з одного, старославянською та новою словінською й південно-славянськими з другого боку. До всіх тих языків у руськім стрічаємо анальоїї, але вони ніде не переходять ту міру, яку можна вказати також у інших славянських язяках, про яких самостійність ніхто ніколи не сумнівав ся.

„Се особливе становище надає руському языкови незвичайний інтерес для лінгвіста. В нім криєть ся не одно, що може причинити ся і причинить ся до розвязки проблемів у інших славянських язяках, коли його суть пізнаємо з писань, незасло-нену чужими примішками, що доси було майже неможливе.

„Де причина, що доси не пізнано значіне руського языка, языка великого племені? Значна часть вини паде без сумніву

на політичні відносини, серед яких Русини жили століття, і які не допускали до самостійного розвитку народної освіти при допомозі народнього язика. Але властивої, глибокої причини треба шукати не де-інде, як лиш у впливі церковно-славянського язика. Польський язик без сумніву розширив ся на руській території разом із польським панованєм, і не одно слово, відома тепер руському селянинови, доходить безперечно з польської мови. Але на звучню та форми руської мови польська мова не мала значнішого впливу. Почуте різниці між польською й руською мовою не щезало в народі ніколи, і се свідомо та несвідомо зробило язикову асиміляцію неможливою.

„Інакше було з церковно-славянським язиком. Навернене Русинів на християнство стало ся в часі, коли переклади церковних книг на старославянську мову були вже готові. Разом із християнством одержав новонавернений народ також церковні книги, а з ними язик вироблений до літературного вжитку, а в тих давніх часах іще не так далекий від народнього язика, аби було оособливо трудно розуміти його та послугувати ся ним навіть для писання творів. Се обставина мусіла конечно збільшувати природну перевагу церковного язика над народнім і сприяти його розвій до ступня книжкової мови. Бачимо також на заході, що латина, хоч для тих часів не виявляла ніякого посявчєня з германськими та славянськими язиками, з заведєнєм християнства закорінила ся так сильно, що людські мови обік неї тільки з трудом виростили. Та старославянський язик, де тільки був заведений у славянських народів як церковний язик, підлягав незабаром впливам покровних йому людських язиків; з впливом часу ті впливи кріпшали тим більше, що не було майже ніяких способів навчити ся граматики тої мови, якою були писані церковні книги. Також серед Русинів писці старославянських книг підпускали чим раз більше людських висловів, а автори самостійних писань іще менше могли противити ся впливови матірнього язика. Дійшло до того, що походжене церковних книг забуто, і загал привик їх язик уважати старшою формою руського язика, яка по старому звичаю має одинокє право бути книжним язиком. Коли-ж дослїди славїстики прояснили походжене церковних книг, і стало відомо, що між язиком церковно-славянським і руським заходить глибока різниця, і коли явили ся почини вводити людську мову до руського письменства, то деякі письменники не могли виломати ся зовсім із під довголітньої привички, та вертали раз по разу більш або

менше до церковно-славянських форм, чужих або суперечних із звуковими та флексійними правилами руської мови.

„Не можна заперечити, що те хитане, так шкідливе для ровною руської книжної мови, требає й доси головно тому, що нема граматики, якій би признано загальну повагу і в якій би наука про звуки, відміни та словотвір була виложена по зможі докладно в дуєї руської людвої мови, а надто були вказані похибки, допущені проти тих правил через примішуване чужих форм. Така наукова грамика руської мови не буде правдоподібно написана доти, доки не закинеть ся дотеперішній принцип руської ортографії. Руський язик пишуть ортографією не виведеною з природи його звуків, але позиченою від церковно-славянської, а зближеною до російської. В письмі означають звуки не так, як їх чуєть ся в поправній людвоїй вимові, але буквами вживаними у відповідних випадках у церковно-славянським письмі. Наслідком сего принципа стало неможливо, не вважаючи на всякі приписи та поясненя, представити руську мову грама-тично так, як сего вимагає її внутрішня вдача.

„Що з сего випливають великі недогоди, легко зрозуміти. Піднесемо лиш один факт. Хоч доси видано немало руських грамастик, про те доси неможливо навчити ся з них чогось певного. Одна представляє руську мову з примішками російських, а друга церковно-славянських форм. Від сеї остатньої хибі не свобідна також грамика Головацкого, хоч найліпша з дотеперішніх. Як між грамастиками виступають ріжницї, так само й між руськими книжками. Та всі ті ріжницї прикривають ся правописом. Чи напишуть яке слово по церковно-славянськи, чи по російськи, являєть ся правило, що в руським воно вимовляєть ся так і так. Се застережене доводить до чим раз більших язикових вибриків. Не тільки звуки в руських словах означають чужими буквами, але беруть на поміч також чужі слова й форми, і спускають ся на те, що руський читач буде вимовляти їх по свому. Оттак письменний язик помалу та несвідомо відчу-жуєть ся від народа, і люди привикають уважати се зовсім природним, коли пишеть ся переважно по церковно-славянськи або по російськи. Чи-ж може така література піднести освіту народа, до якого власне тому, що йому не стає ще початків освіти, треба одиноко говорити та писати його власною мовою.

„Для не - Русинів по просту неможливо навчити ся по руськи з дотеперішніх грамастик, не набираючи ся при тім богатьох помилок. Від них не міг устерегти ся навіть Мікльошіч,

про якого чей-же треба допустити, що совісно визискав доступний йому матеріал. Вина за такі помилки спадає тільки на нерациональність руського правопису.

„Тій біді можна зарадити тільки тим, щоб або кирильську азбуку спеціально приноровити до руської мови, або прийняти латинський альфабет із відповідними змінами.

„Кирильська азбука була первісно уложена для старославянського язика, і для того язика не можна було винайти відповіднішого альфабету. Всі звуки старославянської мови мають для себе відповідні букви. Та хоч як знаменитою треба назвати азбуку з сего погляду, для живих славянських язиків вона не вистарчає. Вона має букви для всіх старославянських звуків, але живі славянські язики мають деякі звуки, яких не можна передати первісним числом кирильських букв. І коли тільки писано живі славянські мови кирилицею, без додатків та змін у тій азбуді, писане виходило таке, що людові звуки радше масковано, ніж передавано виразно“.

Далі автор показує трудність із кирильською буквою г, для якої в руській мові потрібно двох букв г і і, і завважує далі: „Звукова система російської мови ще й тепер тяжка до зрозуміння, а то тому, що російський письменний язик сильно підмішаний церковно-славянськими елементами, а кирилиця не вистарчає для передачі всіх звуків тої мови, для якої усталено цілий ряд правил читана“.

Згадавши далі Вукову реформу сербського правопису автор відкидає думку про можливість аналогічної реформи кирилиці для руської мови, і рішає справу коротко: „Далеко простіше буде покинути кирилицю і свробувати латинки. Латинку при помочи діакритичних знаків можна буде добре приноровити до славянських язиків, не видумуючи нових букв. Найкрасший доказ бачимо на правописах Чехів, Хорватів, Словінців, а по часті також Поляків. Приймаючи елементи чеського, хорватського, словінського та польського способу писання можна для руської мови зложити правопис у повні відповідній усім науковим та практичним вимогам“.

Що до наукових вимогів автор задовольаєть ся наведеним поглядом Мікльошіча, який у своїй „Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen“ (т. I, ст. X) написав: „Ich habe die Ueberzeugung gewonnen, dass das entsprechend vermehrte

lateinische Alphabet zur Bezeichnung der Laute des Bulgari-schen und Ruthenischen angemessener ist, als das cyrillische“.

Справу практичності сеї реформи автор представляє ось як: „Здоровий розвій руської літератури знайде в ужитю латинського письма найсильнійшу підпору. Доки Русини пишуть і друкують кирилицею, буде в них усе виявляти ся нахил до церковно-славянщини, а посередно також до російщини, і само істноване руської літератури буде по prostu питанням. Огляньте тільки розвій руського письменства в рр. 1840—1852—54! Твори тодішньої літератури по мові та ідеям переважно людюві. Та ледво минуло кілька літ, бачимо вже поворот на иншу дорогу. Церковно-славянські та російські впливи виступають так сильно, що грозять зовсім витиснути людюву мову та людюве письменство“. На думку автора „доки основна різниця між руською та церковно-славянською мовою не віде в загальне почуте, доти даремні будуть усі зусилля підняти руську мову на відповідний для неї ступінь. Спільна ортографія викликає помилки та мішанину і в руській і в церковно-славянській мові. Усунувши причину тих помилок запевнено розвій студій обох язиків. Закине дехто, що вводячи латинку відлучимо будуще письменство від минулого. Як би у Русинів було старше людюве письменство, сей доказ у всякім разі був би важний. Але дотеперішні проби сотвореня руської літератури чи-ж не були тільки пробами перериваними впливами то церковно-славянщини то російщини?“

Переходячи до потреб практичного жита автор підносить, що в Галичині тільки мале число людий уміє читати кирилицю; ще недавно се знане обмежало ся майже лише на духовенство та письменників. „Руський люд у цілости треба ще вчити читати й писати. Сю науку, яку очевидно мусить одержати в рідній мові, треба йому вдекшити, а не утрудняти. Для потреб публичного жита кождий Русин мусить знати польську, а по змозі також німецьку мову. В сільських школах, навіть у руських, діти одержують початки науки обох тих язиків. Даючи їм у руки книжки друкювані тільки латинкою, скоротимо значно час початкового обученя. Навчивши ся латинського письма при руській мові дитина тим лекше навчить ся польської та німецької мови, а се для кождого чоловіка в Галичині дуже важна річ.“

Одна увага поцсувала льогічну конструкцію віденського реформатора. Кирилиця — письмо вживане в церковних книгах, а руський люд має інтерес знати її як одну з головних прина-

лежностей своїй церкві. Д. Їречек не важив ся відкинути сего інтересу. „Людова школа не повинна бути вирвана зі свого тісного звязку з церквою; навпаки, вона мусить дати своїм учням можливість ліпше зрозуміти молитви та службу божу“. Автор зупиняєть ся над сею дразливою точкою досить довго (ст. 15—16), та в кінці мусить допустити, що в людовій школі таки треба полишити науку кирилиці, значить, усе те, що говорено про влєкшене науки в руській школі через усунєне кирилиці, линаєть ся майже безпредметовим.

Нарешті доходить автор (ст. 16—18) до найважнішої точки. „Кирилиця — каже дехто — се налядіюм руської літератури. Вона стоїть на ній, а усунєне кирилиці гровить небезпекою, що руське письменство втопить ся в польськїм“. На сей дуже важний закид автор відповідає дуже делікатним питанням: „Чи Русини можуть повірити, що австрійський уряд допустить, аби руський народ був утисканьї на користь польського, що було би рієнозначне в загладою руської літератури? За чією підмогою і під чією охороною підіймаєть ся так гарно розцвітаюче руське людове шкільництво? Хто піддержує плеканє руської мови в гімназіях та на університетї в Галичинї? Від коли почав ся зріст руського письменства?“ На всі ті питання автор уважає зайвим давати відповідь, хоч на всі ті питання безсторонній історик мусить відповісти, що австрійське правительство в першій половинї XIX в. у всіх тих проявах немало ніякої заслуги, ніякої ініціативи, і де тільки могло, ставило найріжніші перешкоди розвоєви руської мови та народности. Дуже наївно виглядає те, що говорить автор зараз далі: „А Поляки зі своєю богатою літературою, якій відносини заєвняють широкий круг читачів також між Русинами, якої користи можуть вони ждати від того, аби Русини покинули розвивати свою рідну мову? Часи, коли були причини бояти ся таких змагань, очевидно минули і не вернуть більше ніколи“. Очевидно автор тих слів не мав понятя про те, що робило ся в тім часї в Галичинї для пригнобленя русини і піднесеня польщини.

Не зупиняю ся тут довше над дальшими розділами праці д. Їречка; зазначу тільки, що в своїм огляді проб писати руські тексти латинськими буквами він наводить виданє літопису Нестора докзнанє Шлецером у р. 1802, далі бібліографію Бакмайстера, який латинкою передавав титули руських книжок; далі проєкт Чеха Пуркине з р. 1851 про розширенє латинки в об-

сягу славянського письменства, *Latopisiec Litwy i kronika rumska wyd. staraniem Ign. Daniłowicza, Wilno 1827, Zbiór praw litewskich wyd. A. T. hr. Działyńskiego. Poznań 1821. Pomniki do dziejów litewskich, Wilno 1846*, та деякі переклади частин Короледворського рукопису, dokonані М. Шашкевичем та І. Вагилевичем і поміщені в *Casopise Českého Museum 1838*. Повнийший реєстр галицько-руських друків, опублікованих латинкою від р. 1822—1859 подаю у вступі до Архива т. VIII, ст. IV-XIV. Не завадить зазначити, що між пробами писання руських слів латинкою автор зазначив також на ст. 23 руську пісню про Стефана воеводу, поміщену коло р. 1550 чеським ученим Яном Благославом у його граматиці, хоч руський текст писано так не латинкою, а німецьким скорописом¹). Там-же (ст. 22) подає д. Їречек пробу руських вкладів проф. Гриневецького, що викладав на львівській університеті догматичну теологію язиком близьким до церковно-славянського. З тих вкладів, доси недрукованих, яких рукопис має містити ся в бібліотеці львівського василіянського монастиря, він подає ось яку виписку: „Wydichom doseli, jako Isus Nazarey biasze ystynny Xt Messyia ; wydichom, jako On po proroczeniu Prorokow biasze ystynny Boh ; wydichom, jako takozde biasze ystynny y sowerszeny po tymze proroczeniam czelowik Ottudu uze jawi posliduiet, jako wo Xti biachu dwa nesmiszenyia Jestestwa, Bozkoie y czelowiczekoie, Syia Tayna iest welyia kaftolyczeskaia, jaże Judeom iest Soblaznyiu, Jelynom buystwom, a nynisznym Socynianom weszczeiu newozmozhnoiu ymat sia byty, etc.“. Як купіоз зазначу ще, що на ст. 36 сеї брошури передруковано першу строфу Енеїди Котляревського з видання 1808 р. кирилицею, хоч те видане було друковане гражданкою.

Отглядаючи сей матеріял зібраний у брошурі віденьського урядника, маєть ся вражінє, що зібрав його чоловік досить факховий і при тім такий, що бував у Львові і займав ся там науковими дослідями навіть у таких не легко доступних місцях, як бібліотека василіянського монастиря. Так само наукове мотивованє проєкту переміни кирилиці на латинку, хоч і не стояє на висоті тодішньої науки, все таки свідчить про досить глибоку знайомість славянських язиків, а особливо галицько-руських та польсько-руських відносин. Усе те насуває думку, що не за

¹) Текст сеї пісні латинськими буквами передруковано на ст. 32 з друкованого видання Благославової граматики з р. 1857.

фірмою Йосиф Іречек криється якась таємна та значна сила, що вважала потрібним не виступати явно.

Властиво найважнійша в брошурі часть третя, проба руського правопису з ужитем латинки. Автор просторо мотивує свій проєкт лінгвістичними доказами та порівняннями, але остаточно основує його не на польськїм, тільки на чеськїм правописі. Сей правопис, якого творцем можна назвати Яна Гуса, справді має високі прикмети науковости і вживається тепер загально європейськими лінгвістами та иншими вченими для транскрипції славянських слів. Яке значіне міг мати сей проєкт для Галичини і спеціально для Русинів у ту пору, побачимо далі.

V.

Все те, що може нам видавати ся неясним і загадковим у брошурі д. Іречка, вясняється досить незвичайним способом, коли заглянемо троха глубше в те, що робило ся в Галичині протягом 50-их рр. мин. в. Поможє нам у тім окрім того, що наведено висше в розд. III, книжка польського письменника Броніслава Лозинського п. з. Dr. Bronisław Łoziński, Agenor hrabia Gołuchowski w pierwszym okresie rządów swoich (1846—1849). We Lwowie 1901. Важна для нас особливо друга половина сеї книжки (ст. 158—194), де подано не мало цікавих подробиць про часи між рр. 1849—59, хоч, розуміється, не вичерпано ані в приближеню навіть того актового та документального матеріялу, який був доступний авторови, а діяльність А. Голуховського та його поплечника Е. Черкавського представлено зовсім сторонничо в польськїм патріотичнім дусі без проби якої будь критики. Наведу з сеї книжки важнійші дані для зрозуміння тої урядової акції, що знайшла свій найвисший вираз у азбучній війні 1859 р.

Ще від початку 1849 р. існувала на львівськїм університеті катедра руської мови та літератури, яку тоді обняв визначний галицько-руськїй учений, священник Яков Головацькїй, що в своїх „Трех вступительних преподаваніях“ виявив себе не аби яким знавцем руського письменства та руської мови і міг подавати надію на успішне веденє університетської науки.

Австрійське міністерство просвіти рескриптом із 29 вересня 1848 і 8 січня 1848 р. постановило полишити заведене руського язика як викладового в школах східної Галичини в заві-

меню аж до поділу краю, а тим часом викладовою мовою мала бути німецька (ст. 159—160). Постановою того-ж міністерства в дня 12 вересня 1850 усталено, що в гімназіях у Бохні, Тарнові, Санчи та Ряшеві польська мова має бути викладовою, але деяких предметів мають учити по німецьки. Наука польської мови та літератури мала бути обов'язковою так само як німецької, а наука руської мови мала бути допущена як свобідний предмет тільки там, де того зажадають родичі дітей. У східній Галичині в гімназіях у Самборі, Станіславові, Бучачі, Тернополі, Бережанах та в Академічній у Львові викладовою мовою на разі полишено німецьку, яка мала бути заступлена руською в міру того, як наростуть учительські сили та руські учебники. Польська мова в тих гімназіях мала бути так само свобідним предметом, як руська в західно-галицьких, натомість руська мала бути так само обов'язковим, як німецька. На виємковім становищі полишено другу гімназію у Львові та гімназію в Перемишлі, які мали на завсігди задержати німецький характер (ст. 169—170). Рескриптом із дня 21 липня 1856 р. міністерство освіти знесло в східно-галицьких гімназіях для учеників польської народности примус учити ся руської мови (ст. 171).

Ще в р. 1848 у часі засідань Ради державної в Відні повстала між Русинами думка домагати ся поділу Галичини на дві часті, польську й руську. Сю думку поперла в тім році одна часть руської суспільности петиціями до Ради державної, на які зібрано коло 20.000 підписів. Сю думку підняла також головна політична репрезентація руського народа в Галичині, „Руська Рада Головна“ у Львові, доважючи в своїх поданнях до правительства окремішність руського народа від польського і потребу правительственної помочи для Русинів супроти геґемонії Поляків.

Ставши губернатором Галичини гр. Атенор Іолуховський звернув усі свої зусилля головно на зорганізоване польської бюрократії та скріплене польської інтелігентної верстви в Галичині, і тому сепаратистичні вжгання Русинів були йому справжньою сілю в оці. Не диво, що він старав ся дусити їх но вжові, виставляючи перед правительством руський елемент як ворога Австрії і навіть як ворога суспільного порядку, а натомість польський елемент як одиноку підпору того порядку, не вважаючи на те, що в р. 1848 найбільша часть галицьких Поляків проявила аж надто виразно сепаратистичні, протіавстрійські, а по часті навіть соціалістичні та анархістичні вжгання,

що довели навіть до кровавих репресій. Доброю нагодою для Ір. Голуховського були обяви русофільства серед галицьких Русинів, що зачали виявляти себе незабаром по р. 1849, коли російська армія для ратованя австрійської династії в Угорщині перейшла Галичину туди й назад. У р. 1854 появилася грізна кара кримської війни, сполучена з мобілізацією австрійської армії проти Росії на території Галичини. Ця грізна кара разом із тягарями, які накладала на край мобілізація армії, збільшила еміграції Русинів, особливо руської інтелігенції до Росії, та оживила серед неї надію, що Росія при найближшій нагоді забере Галичину, бодай східню її половину, і прилучить до своїх провінцій. Не диво, що се змагане відбило ся також у руській письменстві, хоч те письменство в 50-их рр. мин. в. було дуже вбоге та мало впливове. Ір. Голуховський властивим йому інстинктом пронюхав русофільські змаганя серед галицьких Русинів дуже вчасно і не щадив заходів слідити та переслідувати їх на кождім кроці. „Уже в р. 1855 він звернув увагу на те, що проф. руської мови та літератури на львівському університеті, о. Яков Головацький, у своїх книжках, видаваних для шкільного вжитку, чим раз виразніше проявляє змагане заводити російські вислови, звороти та форми, в загалі російську мову замість руської. Рівночасно з краю почали чим раз частійше доходити доноси, що руські священники заводять подібні мовні зміни, незрозумілі для простого люду. Др. Евзобій Черкавський при візитації східно-галицьких гімназій завважав також обяви язикового русофільства серед молодіжи. Ір. Голуховський представив усе те тодішньому міністрови освіти Ір. Тунови, який згідно з опінією губернатора признав те змагане шкідливим для інтересів держави. Здобувши таким способом точку опори для дальшої акції, розпочав її Ір. Гол. разом із дром Е. Черк. як шкільним іспектором енергічно та з ясно визначеною метою. Поперед усього Головацькому уділено остре упімненє. Та сей, перед Голуховським покірний, льояльний та повільний, у дальшій діяльності ані на волос не змінив свогог поступуваня, але навпаки, в новонаписанім підручнику для висших гімназій знов дав попуст своїм русофільським симпатіям у обсязі язика.

„В дразливу стадію ввійшла справа Головацького в р. 1857. Ір. Гол. представив Ір. Тунови потребу виступити з явною урядовою інтервенцією, бо можна бояти ся, що Головацький вціпляючи свої погляди та змаганя в душі слухачів, кандидатів учительського стану, через них мати-ме згубний вплив на всі

східно-галицькій гімназії. Ір. Тун згодився на таку інтервенцію, озвначаючи при тім як задачу руської катедри на львівській університеті „розвій руського язика до ступня письменної мови“. Ір. Іол. зажадав тепер від Головацького формального оправдання, а коли воно задля своєї нерішучості будило ще більші сумніви, зажадав пропозиції скриптів, із яких відбувають ся виклади про руську мову та письменство. Ті скрипти та писемне оправданє Головацького ір. Іол. вручив Черкавському для перегляду. В мандаті в д. 27 січня 1858 р., який при тім одержав др. Черк., ір. Іол. поручив йому як найточніше розглянути се діло в огляду на факт, що після візитаційних реляцій про стан гімназій у східній Галичині „не тільки руське нарічє, якого молодіж учить ся в школах, відмінне від уживаного в краю, але декуди також ширять ся думки зовсім далекі від консерватизму“. На рефераті того мандату дописав іще ір. Іол. немов для підчеркнення важности справи, власноручно ось який додаток: „Від довірених осіб одержав я донеєне, що багато гр. к. катехетів по гімназіях уживає в своїх викладах нарічя незрозумілого для гімназіальної молодіжи, і тому наука релігії не може мати успіха, потрібного для убагороднення серця та скріплення релігійного духа молодіжи. Коли би ви завважили той дуже небезпечний обяв, то прошу вказати мені поіменно тих катехетів, що вибрали такий непожаданий напрям і вперто поступають у нім“.

„Місяць по одержаню сего мандату др. Черк. предложив просторий, поновний та з урядовою точністю оброблений меморіал, у яким закиди русофільської діяльности Головацького на поші язиковім зовсім стверджено і вияснено понад усякий сумнів. Др. Черк. підніє і мотивував історично-літвістичними доказами закид, що підмішуванє людowego нарічя висловами та зворотами церковно-славянськими, як се чинить руське духовенство у проповідях до люду, веде помалу, але нехибно до повної ассимиляції того нарічя з російським язиком, що вже явно пропагують руські часописи „Зоря Галицка“ та „Семейна Библиотека“, а також о. Головацький із катедри. На основі сего меморіалу відійшла д. 12 марта 1858 до міністра ір. Туна реляція, яку можна назвати політичним актом оскарження, виміреном проти продовжателів діяльности „Руської Ради“. Закинено їм тут не тільки запропашченє даних урядом умов нормального розвою руської народности в душі питомих потреб та історичних традицій, але надто змаганя до звернення цілого руху на шлях не-

безпечний для держави до праці pour l' empereur de Russie! В тій реляції, написаній дром Черк., міститься також ось яка характеристика дописки, написана власноручно ір. Гол-им: „Свої побоювання що до руських проповідників висловив я без викрутків єпископови-суфраганови Литвиновичу, і звернув його увагу передівсім на о. Кульчицького та о. Малиновського, що в остатніх часах були іменовані ірреміяльними каноніками. При тим я звернув увагу згаданого єпископа, що небезпечно позволяти на те, аби семінарійна молодіж ходила на виклади проф. Головацького про руську мову та літературу, бо поки він не зійде зі своєї дороги, молодіж, що готується до духовного стану, буде присвоювати собі форми та вислови недоступні для люду, який від неї має одержати науку. В таких разі образоване семінарської молодіжи пішло би в напрямі, що не міг би принести добрих плодів ані для церкви ані для держави. Литвинович привнав правду моїх остережень і запевнив мене, що вже подав відповідні вказівки і проповідникам і проф. Головацькому, але я не бачу доси ані зміни, ані поправи в жаднім напрямі“. Далі губернатор досадно остерігає центральне правительство перед толерованем русофільської пропаганди, яка з язикового поля перекидається на політичне і витворює з великою небезпечкою для держави елемент сепаристичний, що тягне до Росії. „Серед славянських народів — так кінчить ся сей уступ — польський елемент доси одинокий заір проти панславїзму, от-же сама собою накладається ся думка, що сей елемент також у Галичині треба висунути на перед проти замахів панславїзму“¹⁾.

Отсе коротке оповіданє польського історика вводить нас у ту урядову кузню, в якій виковувала ся система польонізації Галичини ad usum — не російського царя і не австрійської династії, а історичної Польщі. Висновки з меморіялу Е. Черкавського від разу відслонили цілий план галицького губернатора. Сей план складав ся ось із яких точок:

„I. Катедра руського язика та руської літератури на львівським університеті, як невідповідна в теперішнім стані надіям висловленим у міністерським декреті з д. 31 серпня 1848, має бути опорожнена і не скорше знов обсаджена, аж найдеть ся кандидат здібний надати викладам тих предметів напрям кориснійший (для кого?).“

¹⁾ Dr. Bronisław Łoziński, Agenor hr. Gołuchowski, str. 180—182.

II. Заведене латинської азбуки в руській мові поручаєть ся як важний спосіб заповоги супроти поступів русифікації того язика. Латинкою треба друкувати шкільні книжки та днівник законів.

III. Поки руський язик не розвинеть ся, в низших гімназіях мають учити тільки польської мови, а Русинів по руськи тільки в висших гімназіях. Се відповідає дїпше системі духа едукційного (гесте польонізаційного), аби ученик приймав перші понятя в мові приступнійшій для нього, а се факт, що доси в краю польська мова має ту прикмету також і для руських дїтий.

IV. Треба всіми способами ставляти сильні завори пропаганді панславїзму в Галичині. В тій ціли уряд повинен змагати до зрівняня календарів, пожаданого також і з практичних оглядів. Хибний і зовсім не так нерозривно злучений із обрядом юліянський календар спричинює роздвоєне між Поляками й Русинами, а рівночасно має силу притягання між галицько-руськими панелявістами та Росією. Pro furo interno дописано на акті замітку, що в разі усуненя Головацкого з катедри руського язика треба би на те становище задалегідь приготувати иншого кандидата. В тій хвили Черк. і гр. Іол. мали вже готового, хоч не приготованого кандидата Зиґмунта Савчинського¹⁾, родовитого Поляка, що пізнійше зробив ся досить видним діячем у напрямі польонізації наших шкіл.

Отсей плян, опублікований майже ців столїтя по його уложеню, являєть ся неоціненим документом традиційної польської політики супроти Руси, і повторяє ті самі точки та ту саму мету в поборюваню руського елемента, якої держала ся Польща в часі свого довгозікового панованя, і якої не повбула ся й доси.

Для поясненя одного з поступатів галицького намісника про друкованє урядового днівника законів латинськими буквами треба сказати, що від р. 1848 вїйшло в практику друкувати дуже велику часть державних законів та урядових розпоряджень крім німецької та польської також руською мовою, при чім треба завважити, що акти друковані в Відні крім кирилиці уживали в титулах також гражданки, коли натомісь акти друковані в Галичині під боком губернії уживали тільки кирилиці. Побачимо далі, як горячо бажав гр. Іол. бачити ті акти друковані латин-

¹⁾ op. cit. 182—3.

кою, і зарядив таке друковане ще перед осягненням дозволу від центрального правительства.

Дальші події, що підготовили азбучну війну 1859 р., оповідає Бр. Лозинський ось як: „Міністер просвіти гр. Лев Тун у відповіді на внески гр. Іол. заявив д. 18 липня 1858, що в повні годить ся на його погляди що до наданя руській мові фальшивого та при тім згубного напрямку розвитку. Підніс одначе потребу вести се діло обережно, бо при вразливості Русинів на справи обрядові та народні „австрійський уряд не хотів би по-пасти в блуди, які сповнювано в Польщі в трактованю унітів“. Треба числити ся з тим, що Русини привикли вважати питання чисто язикові нерозривно злученими з ділами церкви, і в тім лежить жерело всякого недовіря. Особливо треба бояти ся того недовіря в разі злуки календарів, не вважаючи на велику практичну користь такої реформи. При тім гр. Тун покликав ся на свіжий факт, що в Палестині греко-унітський патріарх Мельхітів запровадив григоріянський календар, і за те зараз відступили від нього його суфратани та всі дієцезани. Факт був правдивий, але гр. Тун поминув або не добачив тої важної обставини, що в проєкті гр. Іол. ходило тільки о таке зрівнане або спростоване календаря, аби сходили ся з собою дати в кождім місяці, а тим самим і всі (автор каже „niektóre“, очевидно не розуміючи гаразд властивостей календаря) недвижні свята (прим. Різдво), не затираючи ріжниць що до подвижних свят (Великодня). Власне що до сего остатнього патріарх Мельхітів у свій реформі календаря посунув ся занадто далеко аж до повного зрівнаня свят подвижних і сим стягнув на себе закид відступства від обрядової окремішности.

„В тій хиткості гр. Туна що до реформи календаря та в її мотивах видно вплив о. Шашкевича, що тоді був радником у міністерстві освіти, і очевидно мав голос поперед усього в галицьких справах обрядових. Натомісь більшу над сподіване рішучість оказав гр. Тун у справі заведеня латинки до руського письменства. Без сумніву й тут о. Шашкевич не занедбав настрювати гр. Туна проти проєкту гр. Іол., але мабуть міністер принципіально згоджував ся зовсім на саму думку, а її здійсненя не бояв ся тому, бо з меморіялу дра Черк. дізнав ся, що подібна думка вже давно перед тим вийшла була з руських кругів, а власне від о. Йосифа Лозинського, який пропагував її в окремих статях (властиво тільки в одній) і практично виконав у своїй книжці „Russkoje wesile“. Тому в своїй відповіді

(губернаторови) гр. Тун заявив рішучо, що в тій справі уряд може взяти почин, і що реформа повинна розпочати ся від шкільних книжок, а тільки по тім прийшла би черга на „Дневник законів“. На проєкт занехання науки руської мови в нижших гімназіях і заведеня її аж у висших класах гр. Тун не згодив ся з причин дідактичних, заявляючи при тім готовість прихилити ся до такої реформи, аби науку руського язика уділяли в гімназіях порівняним способом разом із наукою польського язика, при чім піднесено би відповідно свояцтво обох язиків як запору проти русифікаційних змагань, а надто задоволено би також практичні потреби життя. Що до русифікаційних змагань на язиковім полі рескрипт гр. Туна був дуже рішучий. О. Головацкий одержав просто з міністерства острє упімненє, а гр. Гол. одержав уповаженє вишукати відповідного кандидата до руської катедри в разі, як би Головацкий навіть не вважаючи на міністеріальне упімненє не полишив на будуще русофільської пронатанди язикової ex cathedra. Також руські єпископи Литвинович у Львові і Яхимович у Перемишлі одержали просто з міністерства візванє, аби закобїгали примішкам висловів, форм та зворотів церковно-славянського язика до проповідий руського духовенства та в загалі в його зносинах із сільським людом“. (Вг. Łoziński op. cit. st. 183—5).

Се оповіданє поясняє нам появу таких урядових актів, як пастирське письмо єп. Литвиновича до руського духовенства. Сей пастирський лист, опублікований німецькою мовою, а по тім перекладений на польську і в тім перекладі разом із увагами Е. Черкавского (непідписаними) передрукований у часописі „Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej“ 1859, ч. 21, виданім д. 28 мая 1859 р. і відси передрукований мною в „Архиві“ т. VIII, ст. 96—105, передаю тут лиш у головних точках нашою мовою.

„Зроблено сумне спостереженє, що в остатніх роках у галицько-руським письменстві виявило ся змаганє ввести нарічє незрозуміле для люду. Се новаторство не обмежило ся на самі плоди преси, яких число маліє тепер чим раз більше, але знайшло відголос також у многих руських проповідників та катехетів, що одурені початим у непрактичних головах зовсім хибним понятєм про відносини богослужбеного язика до людого, в проповідях, екзортах та шкільних викладах уживають церковно-славянських форм, занедбуючи людові. Таке поступуванє, як би розширило ся загално, грозило би не тільки дуже роз-

воєви руського язика, якому високий цісарський уряд у найновіших часах дав великодушну допомогу, але зробило би навіть неможливим його розвій, залежний тепер майже самотньо від старань клиру, а надто принесло би велику шкоду образованню люду в церкві та в школі і потягло би за собою ще й інші немалі небезпеки.

„Тутешній ординаріат метрополітальний не занедбав пильно остерігати перед тим надужитом і напоминав особливо найближше себе поставлені орґани, від яких виходять безпосередні впливи дідактичні та літературні, до точного захованя галицько-руських форм язикових. З задоволенем побачили ми, що здоровий погляд на природу нашого людогово язика та його права на полі освіти здобув давню перевагу“. Се остатне речене не попере неїкими фактами, треба вважати невеличкою Schönfärberei для закриття сумного та невідрадного стану язикових та інших поглядів, що панував власне в лоні ординаріату.

Навівши деякі цитати з письма св. та церковних установ про потребу вживаня людогово язика при обученю простого люду, лист пастирський заявляє: „Звідси можна пізнати, як сильно виступають проти основ католицького званія всі ті проповідники та катехети, що свої церковні виклади до люду та молодіжи старають ся влягати в церковно-славянські форми. Ся мова ніяк не може серед тутешньої малоруської людности вважати ся за lingua vulgaris et vernacula, і ніхто ніколи не вважав її такою, ані не називав таким іменем“.

Важне те, що говорить лист пастирський про церковно-славянський язик (Архив VIII ст. 101—102): „Сей язик безперечно належить до пережитих язиків; відживлений насильно як основа галицько-руської народньої літератури і накинений духовому життю народа, мусів би гальмувати лише всякий рух і духовий роввій, а по тім під впливом неминучого розкладу духового життя народа мусів би або випасти з нього зовсім, або вдержуваний силою на полі літератури довести до істнующего вже в дійсности і тим самим шляхом розвиненого плоду — до рорійського наріччя. Сей наслідок супроти переконаня, яке завсїгди так рішучо держить ся у Русинів, про окремішність їх народа, був би повною їх загладою, а рівночасно грозив би також утратою спасенія їх душ та віри цісарському домови, вводячи галицько-руський народ у безпосередню духову спільність із народом явно ворожим католицькій релігії та чужим від усяких звязків нашої великої вітчизни. Ті, що підносять спільність

язика кількох племен Австрії з іншими поза межами католицької релігії та нашої вітчизни, мусять опирати ся таким тяжким закидам, що заходить безмежна різниця між спільністю, яка була від найдавніших часів, і тою спільністю, яку треба би тільки тепер творити неприродним способом і очевидно користаючи з духових плодів чужого нам племені, і неминуче стикаючи ся з елементами ворожими церкві та державі“.

Таким не дуже ясним і навіть історично не дуже правдивим способом остерігає митрополичий ординаріат руське духовенство перед русофільством. Осторога була не зовсім ясна і не зовсім щира, і тому не диво, що на духовенство та на ширшу публіку не могла мати більшого впливу. Далеко яснійше поставив ординаріат права та значіне церковно-славянського язика. „Жадаєть ся рішучо, аби слуги церкви знали докладно язик, яким відправляєть ся богослужене, і аби язикові форми, якими за дозволом найвисшої церковної власти править ся літургія та всяка служба божа, без відома й затвердження апостольської столиці не дізнавали. ні в чім анї найменшої зміни, а загалом аби оберігати церковно-славянський язик від усяких змінних впливів живої людвої мови. Натомісь церков кладе обовязок священникам вясняти всі обряди та інші части служби божої в легко зрозумілій формі людвою мовою (*forma facili, lingua vernacula, vulgari*, як каже постанова Трідентського собору), до чого власне треба як найдокладнійшої знайомости церковно-славянського язика. Треба піднести тут і ту важну обставину, що галицько-руський народ у своїх щоденних молитвах уживає молитов церковно-славянських. У тій побожній практиці не повинна зайти ніяка зміна, але власне тому треба пояснити їх докладно та зрозуміло людвою мовою. Тому, що в духовних семінаріях від давна, а завдяки прихильности цісарського уряду від недавна також у висших наукових закладах учать церковно-славянського язика, стоїмо незмінно в церковній установі, що до посвяченя на священника не можна допустити нікого без докладної знайомости церковного язика. Не може й не буде уходити, аби задля невідомости того язика у клиру замкнено для нашого люду невичерпані скарби науки та душевної потіхи, вложені в наших численних та великих церковних книгах, які вібрали святі отці в перших Богом вітхнених віках, і аби найважнійший обяв церковного житя, зверхня служба божа, знизив ся до незрозумілої формальности“.

Як бачимо, духовна власть тільки в части відповіла інтен-

ціям правительства, а особливо бажанням галицького губернатора, який у своїй завзятості обіцявав правительству скоре та успішне переведення своїх плянів, не надіючи ся ніякого опору з боку Русинів, а властиво певний у тім, що всякий опір злусить чи то наговорами, погрозами, обіцянками, чи то брутальною силою та адміністраційними карами. Розуміть ся, що він перечеислив ся в своїх спекуляціях на руську недогадливість та на бюрократичну всевладність.

VI.

Серед галицько-руської інтелігенції в другій половині 50-их рр. мин. в. при загальнім застою літературної продукції та критичної думки не хибло одначе появ, що віщували пробуджене духового життя і виходили з тісних рамок сірої буденщини. Спеціально що до язика та правопису йшли досить завзяті спори, що обертали ся переважно довкола питань: кирилиця чи гражданка, галицько-руський, чи російський язык? Про латинку ніхто з Русинів тоді навіть не думав серіозно. Періодичні публікації руські в Відні та у Львові, приватні та урядові, включно до урядових оповіщень, друковано переважно кирилицею, хіба під гражданськими титулами. Досить несподівану діверсію зробив намісник Галичини гр. Голуховський, який із початком р. 1855, користаючи з фінансових клопотів руського видавництва „Зоря Галицька“, передав його редакцію молодому Русинови Плятонови Костецькому, який провадив її несповна рік нібито в народнім дусі та з тенденцією — не давати ані не пускати нічого противного урядови та нічого противного Польщі й Полякам. До спеціальної студії, яку присвятив я сему часови та письменській діяльності Пл. Костецького в розд. IV і V моєї статі „Стара Русь“ (Літературно-Науковий Вістник 1906, т. XXXII, ст. 66—79 і 236—243) можу додати тут іще те, що редактором „Зорі Галицької“ справді іменував Костецького бгеvі мапу намісник Голуховський, заповнивши йому 25 вр. місячної плати з урядового фонду та полишивши йому весь дохід із пренумерати газети. Ставропігія, фактична властителька газети, не спротивила ся сему, друкарня друкувала число за числом, а Інститут покрив усї кошти. Ся проба галицького намісника, урядовим розпорядженням зробити зворот у розвою руського письменства, не вдала ся, бо вже в р. 1856 видаване „Зорі Галицької“

обняв знов Ставропільський Інститут і провадив її далі кирилицею в церковно-славянським напрямі.

В р. 1858 появилася досить поважна що до свого об'єму проба одного Поляка, Льва Вендлінського, збагатити руське письменство трьома збірками віршів, що мали загальний титул: „Nowyi poezyi małoruskiej t. j. pisny, dumy, dumki, chory, tanci, ballady etc. w czystom jazyci Czerwono-Rusyniw, wedla zytia zwyczaiw ich i obyczaiw narodnych, utworyw Lew Eug. Węgliński. Tom I. II. III. Lwihorod i Peremyszl. Nakładem Autora 1858“. Про Вендлінського маємо не багато біографічних відомостей. Знаю тільки, що він довгі літа жив на удержаню гр. Войтіха Дзедушицького в Єзуполи коло Станіслава; чи жив доси, чи вмер, не знаю. Про час його родження, жите та виховане не знаємо нічого. Свою письменську діяльність він розпочав іще 1848 р. польськими та руськими віршиками, а в р. 1858 розвинув досить велику плідність, випустивши окремими книжками три збірки поезій п. з. „Luszy“ (в 3-ох частях), „Oman“ і „Rusałka“, які всі автор уважав одною цілістю, додавши до них спільний словарець менше вживаних руських слів¹). Значно пізніше, бо аж у р. 1885 той сам автор видав у Кракові своїм власним накладом іще дві збірки своїх поезій, писаних руською мовою та друкованих латинськими буквами, а власне двотомову збірку „Zwuki ód naszych seł i nuw. Pińja Lirnyka Nad-Nistrańskoho“ в двох томах, і „Hórkij śmich, skazki i obrazki z żytia w Hałyczyni. Spysav L. Kość Prawdolubec z Jezuroła“. Перша з тих збірок попереджена досить просторою передмовою автора (ст. I—XXIV), в якій він іще раз, зовсім по невчасі оправдує вживане латинських букв у руським письменстві²). Майже десять літ пізніше, здається в р. 1896 мав я нагоду особисто познайомити ся з тим письменником, який відвідав мене в моїм помешканю і вручив мені примірники обох сих остатніх його збірок. Від нього я довідав ся, що він від давна живе при дворі власителя Єзуполя гр. Войтіха Дзедушицького, не маючи там ніякого особливого занятя і маючи до-

¹) Бібліографічні описи сих збірок диви Иванъ Ем. Левіцкій, Галицко-русская Библиография XIX-го столѣтія, т. I. Львовъ 1886, ст. 104—105, чч. 1063—5. Докладніший опис у моїм вступі до Укр. р. Архива, т. VII, ст. XII, ч. 68—70.

²) Обі ті публікації зазначені також у бібліографії Івана Ем. Левіцького т. II, ст. 513, чч. 2983—4 і ст. 524 ч. 3033. В тих описах не подано віде змісту збірок.

сить вільного часу для літературної праці. На той ласкавий хліб прийняв його ще мабуть у 50-их рр. минулого віку отець ір. Войтіха, а син лишив його на тім становищі до своєї смерті.

Руські поезії Веніліньского видані латинкою 1858 р. не пройшли безслідно в тодішнім руським письменстві. На них звернув увагу незвичайний тоді між галицькими Русинами чоловік, Богдан Дідицький, що в ту пору жив у Відні кінчачи університет, і досить ярко записав своє ім'я в історії тодішнього письменства не тільки віршами, не позбавленими дотеку, але також популяризацією ріжнородних відомостей та здобутків науки в тогочасних часописах. Він присвятив поезіям Веніліньского досить простору критичну розвідку п. з. „Новіи поезіи малоруськіи въ чистомъ языкѣ Червоно-Русинѣвъ“, що була поміщена в ч. 3—8 „Сборника“, додатку до „Вѣстника“ видаваного в Відні В. Зборовським (Вислобоцьким). Із тої розвідки Дідицького виймаю деякі уступи важні для моєї теми, або цікаві з інших оглядів, і подаю їх у перекладі на теперішню нашу літературну мову.

„Хоч не згоджуємо ся з уживанем латинських букв у руським письменстві, як не згоджували ся з тим наші добросовісні предки, то про те ми зважили ся прочитати їх пильно, думаючи, що знайдемо в них щось у роді Тика Падури, який у деякій часті своїх українських думок виявив гарний поетичний дар. Ми зважили ся прочитати ті три томи поезій тим більше тому, то автор утворив їх, як сам каже, „в чистом язиці Червоно-Русинів“, і думали, що від нього навчимо ся чогось чистого, що й він має чисті наміри — чисте чисто зберегти, а нечисте очистити. Та на жаль ми розчарували ся. Прочитавши ті поезії д. В. ми переконали ся, що він навіть не знає добре нашої народньої мови, не має понятя ні про правопис, ні про граматичні правила нашого язика, а на решті в зверхній формі віршів не держить ся ніякого ладу, а у внутрішній грішить часто проти всякого естетичного почутя, яке повинно бути хоч би і в найпростійшій пісеньці“. (Сборникъ ч. 3, ст. 19—20).

Рецензент викладає далі основи провіді та її історичного розвою, а переходячи до руської поезії пише: „Полишаючи собі поговорити колись ширше про зверхню форму староруських поем таких, як „Слово о плъкъ Игоревѣ“, „Мамаєво побоище“ та інші пісенні твори старої Руси, згадаю тут лише, що в тих давніх творах бачимо правильний лад, що полягає в двох го-

ловних ударах або тактах і в постійнім дактилічним закінченю майже кожного вірша". (Сборникъ ч. 3, ст. 22). „В тих старих творах зовсім нема риму, який появил ся у нас аж у XVI в., а ширше розвив ся в XVII. В тім часі розвинула ся також римова народня пісня, що свої рими завдячує без сумніву львівським та київським ученикам (бурсакам), які складали та співали т. зв. тоді вірші. Народ підхопивши приемну для нього новину, приложив її до своєї бесіди, і скоро перевисив своїх учителів. Те, чого не постигли вчені, відповідне приложене прозодичних правил до природи руського язика, зробив собі сам народ, із грудий якого залунали пісні дуже правильно зложені, як ось прим.:

А хоть шаблі заржавіли,
Мушкети без курків,
А ще серце козацькоє
Не боїть ся Турків¹⁾.

„Аж коли серед народа було вже багато пісень правильного складу та правильно римованих, виступив при кінці мин. віку Іван Котляревський, що перший до книжного письменства впровадив стихи зложені на підставі простонародніх, що лучили в собі загально-європейську вервіфікацію з природними правилами руського наголосу“ (там же ст. 23—4). Пропускаючи дальші уваги рецензента про розмір і рими в творах руського письменства переходжу до тих уваг, які він подає спеціально про поезії Венілінського. „Д. В. — читаємо там (ст. 36 і д.) — пише свої малороруські поезії латинськими буквами на взір польського правопису. Не осуджую його за се, бо-ж вільно писати руські слова навіть китайськими буквами, коли хто хоче познайомити з нами Китайців. Та не можу похвалити тої самоволі та непостійности, з якою поступає д. В. Адже кождий письменник дбає про те, аби в своїм правописі держати ся якихось правил, і хоча з часом по троха змінє ті правила, то все таки не допустить ся такої самоволі, аби в одній і тій самій книжці, ба навіть на одній і тій самій стороні писав одно й те саме слово різно. Чи-ж може д. В. причислити себе до совісних письменників, коли він у одній і тій самій книжці пише: bad'ko, bat'ko і batko; bližny, blyžne і blyžny; kuždyj і koždyj; rož,

¹⁾ Сей чотиростих надрукований був первісно як епіграф у книжечці О. Бодяньського „Наські українські казки“. Чи не звідти взяв його Дідицький? Правдоподібно се не народня пісня, а строфка зложена самим Бодяньським.

riż i róż; błyski i blyzkij; charny i harny; fała i chwala; chudko i chutko; miachki, lechki i lehki; szo, czo i szczo; hōd, hid i hód; cnit i cnót: sedyt i sidyt; neni i nyini; myni i meni; Nistr i Dnistr; sercie i serce; morie i more; moij, moje i moi; burie i buri; żytá i żytia; zér i żyr; szczastie, szczes'tie i szczistie; pohlidaje, hliadaje i hledaje; kedaje i ki-daje; tajna i tajnia; lesz i lysz; wyższe i wyssze; mia i m'a; drymyt i dremyt; myr i mir; czeres i czerez — і ще багато інших таких самовільностей, де одно й те саме слово не тільки вимовляєть ся ріжно, але має дві або й три ріжні форми, немов би походило від ріжних коренів. Друга хіба правопису д. В. в тім, що рівновзвучні слова, але ріжні значінем пишуть ся у нього однаково, прим. слово туг значить у нього спокій і світ, а обік того міг має значіне світ, спокій і мірай, як ось у віршу „Mir giletkow mid i roji“. Надто має д. В. трояке му (мені, ми і мої), двояке ма (мя і моя), двояке ніс (ніс, Nase і ніс, er trug), двояке віје (віс вітер і віс, — польське віје — вінок), двояке від (від і вод, gen. plur. від вода), двояке міст (міст і замісь), трояке ти (ти, тобі і навіть ті), також иноді від (від, вів — er führte і повів — er sagte), sztuk (стук і шук) і т. и. (Сборникъ ч. 5, ст. 36—37).

„В загалі з цілого складу правопису д. В. видно, що в словах ближших до польського він сяк так заховує польський правопис, але зі словами, що звучать значно відмінно від польського, він мав не малу біду. Так особливо трудно йому було дібрати букви для нашого ó, і він брав на переміну то і, то ô, то ó, яку букву він читає з польська як у, бо римує слово góź (рож) сі словом муж. Так само ріжниця між и і ы робить йому не мало трудности, бо він пише раз ту, другий раз ті (мені), раз тоhuła, другий раз тоhiła, раз sizuǝ, то знов syzuǝ (сизий). Думаю, що вже з сего переконали ся читачі, що д. В. не має ясного понятя про правопис, і що його самовільний спосіб писаня не відповідає вимогам і природі нашого язика“. (Сборникъ ч. 6, ст. 41).

Пропускаючи дальші уваги критика над язиком та змістом поезій В. наводжу тут кінцеві уступи його статі. „Виказавши многі та великі прогріхи автора що до язика і що до змісту його поезій, мушу признати, що в його піснях знайдець ся декуди дещо добре, хоч і дуже скупе. Се добре містить ся в декотрих строфах т. зв. щebetливих пісень, у яких деколи мов відголос із темної далечини відіветь ся відгук русько-народної

пісні. В тій дрібній частині і вся світліша сторона поезій д. В. Коли-б я хотів оцінити всю його поезію математично, то зі 150 його поезій вибрав би ледво 15 добрих, а з трьох томів вийшла би маленька книжечка, що дала би може підставу для иншого осуду“.

„Друга увага, що впливає з отесї розвідки, ось яка. Нема в світі для спольщеного Русина¹⁾ лекшої роботи, як складати польсько-руські вірші. Кожний здібний школяр, скоро лише навчить ся якого польського віршика, може зложити пісню на лад д. В. Се легка робота, бо тут не треба ані певного ладу, ані певних язикових правил, ані навіть певного естетичного чуття та приличности, а вся робота робить ся без напруження ума, без ніякої науки і без ніякого розбору. Робота йде легко, і я не дивую ся, що д. В. видавши 3 досить великі томи заповідає видати й четвертий. Не здивую ся, коли він протягом одного року напише й 10 томів, а при помочи своїх прихильників навалить із таких діл цілу бібліотеку. Та що скаже на се наш народ та його просвічена часть? Чи в своїй словесній бідности ми Русини вхопимо той багатий літературний дарунок, що сплине на нас із такої легкої роботи? Відповідь на се дає огляд нашої літературної діяльности від часу нашого відродження. Від того часу освіченіші люди нашої вітчизни з признанем і при помочи правительства почали працювати чим раз пильнійше на полі руського письменства, і почувавши своє високе призванє злучили вивченє живого нині народнього язика з глубшими дослідями памяток святої старовини. На основі тих наук доходили ми до пізнання відвічних правил нашого язика та його відносин до инших словянських мов. Десять літ минуло від того часу, і хоч наше письменство в порівнанку з иншими дуже ще вбоге, та ми з чистим сумлінням скажемо всему світу: „Ми вчили ся і навчили ся не мало. Ми пізнали, що всяка наука, всяке правильне знанє вимагає праці й поту в довгих днях і в безсонних ночах. Ми навчили ся розрізняти чистий звук від фальшивого, а здорове зерно від полови, розпізнавати, що витворено доброю волею й основною науковою працею, а що зліплено сак так, без знаня та без добросовісної пильности. При тім ми пізнали й ту правду, що користь і слава літератури не лежить у великім числі, але в доброті творів, і що добрий робітник

¹⁾ Критик очевидно не знав, що д. В. не Русин, а Поляк.

трудить ся на тім полі не лише для нинішнього дня, але також для будущини“ (Сборникъ ч. 8, ст. 63—64).

Не маю потреби додавати нічого більше до тих слів Б. Дідицького, і вазначу ще лише, що вже в ч. 5 Сборника, ст. 36 у нотці він заповів, що в дальших числах того самого часопису подасть просторійші уваги на тему вживаня латинських букв у руськім письменстві п. в. „О неудобности латинской азбѣки въ письменности руской“. Далі буде сказано, чому ся дальша розвідка не могла появили ся на сторінках „Сборника“, а тут скажу лише, що починаючи займати ся сим питанем Б. Дідицький дав доказ незвичайно бистрого прочутя небезпеки, яка грозила руському загалови з боку правительства, хоч дійсно не знав іще тоді, чи справді й відки вона загрожує.

Як критику на поезії В., надруковану аж у початку 1859 р., автор написав у р. 1858, так само розпочав він у тім році свою розвідку про непригідність латинської азбуки до руського письменства¹⁾. Се бачимо з передмови до тої розвідки, де він згадуючи про вихід книжки В. „сега года“, бере її і тільки її за вихідну точку своєї нової розвідки. Ся розвідка складаєть ся з короткої передмови (ст. 3—6) і з трьох частий, із яких перша доказує „Преимущества кириллицы“ (ст. 7—21), друга „Неудобность азбуки латинской“ (ст. 21—37), а третя „Голосы противнии кириллицы“ (ст. 37—46). У передмові автор згадує коротко про пробу „деяких із наших братів перед 1848 р. писати руське слово латинськими буквами“, додаючи, що вони від того року навернули ся до славянської азбуки. В появі руської книжки друкованої латинськими буквами автор бачить „непризнане або заперечене того, що принято та взаконено у нас всесторонно і всенародно, що від давніх часів творить зверхню подобу нашого життя літературного та громадського“ (ст. 6). Він підносить свій голос у обороні нашого законно признаного добра „не дивлячи ся на те, чи зневажене його вийшло для непевної ціми, чи з доброї волі, або з незнаня“ (ст. 5). Автор бажає доказати потребу то відповідність славянської азбуки для руського письменства строго науково, не обмежуючи ся поговіркою: „Ми того не приймаєм ся, бо в нас так не бувало“, хоч та поговірка має своє велике значіне. Автор волисть збити закиди про-

¹⁾ О неудобности латинской азбуки въ письменности русской. Розсужденіе Богдана В. Д. Вѣдень 1859. Въ книгопечатнѣи оо. Мехитаристовъ, 8-ка, ст. 1—46, друковані кирилицею + 2 ст. непагіновані, а на першій із них „Содержаніе“ гражданкою.

тивників кирилиці науковими доказами, аби її заховане не видало ся противникам „закоренілим упором у заховуваню перестарілих форм, і так сказати китайським муром проти всякого поступу“. Відкидаючи таке підозріне автор удасть ся о поміч і під захист науки, „бо храм науки стоить для всіх отвором, а кождей, хто підносить голос у її імени, знайде послух у світа“ (ст. 5—6).

В першім розділі автор на основі свіжих тоді дослідів Шафаріка та Мікльошіча, які він у pp. 1857 і 58 популяризував у „Сборнику“, показує, що первісним славянським письмом, яке винайшов св. Кирил, була глаголиця, з якої пізнійше його ученик Климент виробив письмо лекше для вживаня, прозване кирилицею, уживши для нього 24 букв грецьких і 14 узятих, а властиво перероблених із глаголиці. Не буду вдавати ся ані в зміст, ані в критичний розбір сего розділу, зазначу тільки, що на мій погляд повстане славянського письма виглядало инакше, і завважу також, що автор уважає Остромирове Євангеліє найстаршою памяtkою церковнославянського язика (ст. 13), і вважає найважнішою прикметою кирилиці те, що вона лучить у собі „настоящее словопроизошеніє и оразъ историческое словопроихождение со всевозможною точностію“ (ст. 13). У другім розділі автор коротко оповідає історію повстаня латинської азбуки, що була витворена з грецької з деяким приміненем та з перерібною грецьких букв відповідно до виговору латинської мови. І коли та латинська азбука ще сяк так ви-старчала для старої латинської мови і могла прикладати ся до неї по правилу: „Пиши як говориш, а говори як пишеш“ (ст. 25), то в новійших західно - та південно - європейських язиках, що прийняли ту азбуку, вона викликала правдиву безодню між писаним словом і його виговором. Новочасна Європа має звиш 20 правописів, приладжених для різних язиків, усі з латинськими буквами. „Придивляючи ся тим ріжним правописам найдемо дивне диво. Глядиш на кожду з них і бачиш у кождей ті самі латинські букви. Коли вмієш читати по латині, то тобі здаєть ся, що потрафиш читати також по італійськи, по англійськи і т. и. Та де там! Без попередньої кількомісячної науки читаня, без проводу тамучого вчителя, якому особливо для вивченя англійської мови мусиш прислухувати ся рік або й два, без пильних та трудних вправ не прочитаєш ані 5 слів чистою, природною вимовою. І яка-ж користь із твогого знаня латини, коли для вивченя англійського правопису, зложеного ла-

тинськими буквами, потребуш року або двох літ? А кілько-ж часу треба ще, аби навчити ся читати добре ще й усі інші згадані латинські правописи?“ (ст. 27).

— В дальшій ході сего розділу автор ближше придивляється ся правописам польському, чеському та мадярському і виказує невдільність латинської азбуки для передачі особливо таких букв, як и, ы, ѣ, ѓ, ѡ і кінчить ось якими увагами: „Латинська азбука приложена до руського письменства в яким будь західно-європейським правописі, доведе не тільки до великого замішаня, але також до незгоди та роздвоєня одноплеменних братів. І хоч би ми вибрали найліпший із латинських правописів, яким без сумніву треба вважати чеський, і хоч би ми еклетично добираючи букви з інших азбук доповнило його хиби, то все таки ніяким правописом не заступимо наших питомих ѣ, и, ы, ѓ так докладно, аби вони разом передавали малоруський звук у письмі і не вводили роздвоєня в малоруські говори“ (ст. 36).

У третім розділі автор починає згадкою про Римлян, які підбивши під свою владу Греків і переробивши їх азбуку на свою не подумали навіть силувати їх покинути свою азбуку та переняти латинську, а навпаки „не лінували ся пізнавати ближше грецьку азбуку, а через неї також значіне та користь грецького письменства“ (ст. 37). Певна річ, між грецьким і малоруським письменством величезна різниця, та наші найближші сусіди також не Римляни, і вони „підносять свій голос проти нашого письма скрізь, де лише зійдуть ся зі своїми братами-земляками“ (ст. 38). Лишаючи на боці голоси сусідів і такі явища, як поезії Венгліньського, автор заявляє, що з боку самих Русинів „змагане завести у нас замість славяно-руської латинську азбуку проти народне, бо розриває теперішнє жите нашого народа з минулим, майже 1000-літнім, викликає неминуче роздвоєне та занедбане нашого давнього письменства, що лише на підставі руської азбуки являється спільним та одностайним для Русинів галицьких і угорських (і розуміється також для російських Українців).

Далі наводить автор головні докази ніби-то непрактичності кирилиці і вистопи латинки. „Уживане латинської азбуки буде доказом європейського поступу, бо весь освічений захід Європи пише тільки виключно нею, а навіть Німці, що до недавна друкували свої книжки німецько-латинськими буквами, друкують тепер наукові праці латинськими. Відповідаємо на се: Європейський поступ, так як у загалі поступ усеї люд-

ськості жи не розуміємо як сліпе наслідуване та охоту бігти за медою, але як змагане до ліпшого пізнаня правди. Вчені Німці приймають латинські букви, та вони у них не новість, бож німецько-латинська азбука в своїй сути таки латинська і не міняє німецького правопису, лише зверхню форму букв досить подібних до себе. У нас натомісь зовсім не те. Приймаючи латинську азбуку введемо до себе новість невідому в руськім письменстві доси більше як 900 літ, а надто руйнуємо весь склад правопису зложений та хоронений віками. Се для нашого письменства не поступ, але загибіль“.

„Кажуть нам: зі знанем латинської азбуки відкриваєть ся нам доступ до всіх західно-європейських літератур, що вживають лише латинського письма. Відповідь на се дає порівняна табличка західно-європейських правописів, яка виявить від разу всю безосновність сего твердження. Автор отсих рядків навчив ся читати єврейське письмо, писане зовсім невідомими для нього буквами, протягом одного тижня, а англійські книжки, друковані латинкою, вчив ся читати більше як два роки, і — не гріх признати — не вміє й доси читати добре по англійськи. Кажуть далі ось що: як би Русини прийняли латинське письмо, то була би се велика користь для їх сусідів-соплеменників, що вживають такого письма, бо вони хоч легко розуміють бесіду Русинів, але не знаючи їх азбуки не можуть читати їх писань. Відповісти на се дуже прикро, але треба. З бодем мусимо признати, що коли наші руські письменники в своїх писанях так часто згадують про розвій та успіхи письменства своїх сусідів, ті сусіди майже ніколи ані одним словом не згадують наших заслужених мужів, а про наше письменство заховують уперту, майже згідну мовчанку, так як би його зовсім не було. І чи так трудно присвоїти собі наше письмо? Адже як би вони вчили ся його, ми бачили би в тім доказ тої взаімности, якої вони домагають ся від нас.

„Кажуть іще далі: латинськими буквами писали вже деякі відомі Русини, як Тимко Падура, Вацлав із Олеська, Й. Ловинський, Й. Левицький¹⁾, Вагилевич, а тепер Венгліньский, а до того найвизначнійший тепер славянський язвкослов проф. Мі-

¹⁾ Знаємо лиш один вірш Й. Левицького, друкований п. в. Car du-hōw iz Getoho в польських Rozmaitościach. (Автор на жаль не навів року ані числа того часопису). Докладніше про се див. Арх. т. VIII вступна статя ст. VI—VII.

кльошіч писав недавно в своїй порівняній граматиці малоруські слова латинськими буквами. Подвиги тих мужів повинні служити прикладом для Русинів. Відповідаємо на се: Тимко Падура і В. із Олеська писали одиноко на користь своїх земляків Поляків, а другий із них хотів познайомити їх із народними піснями Русинів. Як ті два, так і два наші заслужені язикові-словни, Й. Левицький і Й. Лозинський писали кілька менших своїх творів латинкою ще перед р. 1848. Від того памятного року оба остатні пишуть лише руською азбукою. І. Вагилевич писав, як відомо, в самім р. 1848 руськими буквами, а тільки передруковував те саме для польських читачів латинським письмом і польським правописом; зрештою його підприємство (Ruskij Dnewnyk) простояло ледви місяць. І він, скільки знаємо, писав пізніше свої руські праці тільки руською азбукою. Що-ж до д. Венгліньского, письменника мало ще відомого, що вже по р. 1848 надрукував свій руський твір латинськими буквами, то можу донести читачам, що він через одного Русина прислав кілька своїх поезій до редакції „Вѣстника“ для поміщення їх у „Сборнику“, що друкується славяно-руськими буквами. Що-ж до проф. Мікльошіча, то друковане малоруських слів латинськими буквами в його граматиці мало би для нас більше значінє, як би ми не знали, в якій цілі се було роблено. Але се цілє відома нам. Се було бажанє познайомити інших Славян, що займають ся славїстикою, з правдивим виголошуванєм малоруських слів, яке значно ріжнить ся від наводжених у тім ділі подібних слів старославянських та російських. У тім дуже розумнім намірі шановний професор мусїв друкувати наші слова латинськими буквами, чеським, а не польським правописом.

„Інші голоси, що хвалять красшу форму латинських букв супроти наших, не гідні навіть уваги, бо нас не чарує зверхня форма на некористь висшої внутрішньої вартости, що містять ся в нашій греко-славянській азбуці та ортографії. Знаємо також, що як латинська азбука, перенята з грецької, через довге вживанє у різних народів набрала красших форм, так само украсить ся колись і наша руська, коли довший час із любовю будемо плекати її у себе. Тепер можна лишити се діло формалістам та друкарям. За те уявім собі, як виглядало би руське письменство, як би Русини покинули свою азбуку і прийняли латинку. На сам серед було би у нас те, що бувало у інших народів при подібних змінах: загальний заколот і безконечна сварня за азбуку. Пригадаємо тільки довголітні спори, що

вели ся у південно-західніх Славян за правопис, і то тільки за зміну правопису, а не азбуки. Що-ж могло би бути у нас, як би ми змінили не лише правопис, але й азбуку? Було би те, що було у інших, а може й ще гірше. А те гірше, то був би сумний розпад нашого письменства (в границях самої лише Австро-Угорщини) на дві окремі половини: русько-галицьку з польським правописом, і русько-угорську з малярським. Чеський правопис, що по троха злучив південно-західніх Славян, не міг би у нас на разі прийняти ся, бо його мало хто знає, а до того він відділений від нас двома іншими, ближшими по сусідству, а своїм складом аж надто відмінними від чеського. А ті два сусідські правописи, з яких один відомий Руси галицькій, а другий закарпатській, оба враз невідомі ні тут, ні там. І коли би ми мусіли знайомити ся з літературними творами одноплемених із нами закарпатських братів і потребували для того вчити ся так трудного та непривичного для нас малярського правопису, то довелось би навіть у низших наших школах учити відразу аж чотирьох правописів: славяно-руського як минулого, польського та малярського як теперішнього, і нарешті чеського як budouчого.

„Крім того сумного роздвоєння нашого письменства грозить нам заведене латинської азбуки ще одною, на мій погляд найтяжшою і найстрашнішою бідою. Маю тут на думці глибокий розрив, який при переміні письма мусів би відірвати теперішнє письменство від письменства минулих звис 9 віків. Розрив духового життя цілого народу, се найтяжше горе, яке було коли на світі. Адже ні один народ не наводив на себе самовільно такого горя, ні один не зривав зі своїм минулим життям. Адже поверхові зміни, які від недавна заводять ся в письмах учених Німців, і які заведено в південно-західніх Славян, не переініли самої сути їх азбуки, не довели їх до тої крайности, аби Німець або південний Славянин не вмів прочитати свою стару німецьку або славянську книжку. Ся неможливість мала би дістати ся тільки нам, австрійським Русинам, які відкинувши греко-славянське письмо одні на всю Европу забули би в часом читати свої старі книги. Чи ті, що радять нам переініти своє стародавнє письмо думають, що лиш ми одні з усіх племен такі вироди, що самовільно вимажемо з пам'яті все, що з волі божої було в нашій минувшині? Чи думають вони, що ми так мало привязані до свого, що кинемо його за першою появою нової моди? Чи думають, що ми одні такі сла-

боумні, що не зуміємо пізнати, що для нас добре, а що недобре? Чи думають на решті, що лиш ми одні такі такі неблагородні, що не встоїмо сильно при тім, що весь наш народ признав добрим для себе?“ (ст. 39—46).

Отсими смілими та справді мужніми й патріотичними словами кінчить Б. Дідицький свою розвідку, що заневняє йому визначне місце в історії нашого духового самопізнання. Вона доказує, що красні одиниці між Русинами вже в тих тяжких та темних роках добре відчували потреби та шляхи розвою нашого народа, потребу ненастанної, смілої та впертої боротьби за поправу його долі, і не цуралися й самі виступати в ряд борців та наражувати себе тим супроти всевладних, як здавалося, суспільних та політичних верховодів.

VII.

У Галичині було тихо. Люди жили, працювали, думали дещо, але ніякого руху не було чути. Аж пастирський лист єпископа Литвиновича з д. 25 падолиста 1858 р. троха розворушив тиху воду, в якій жила тодішня галицько-руська інтелігенція. Д. 9 (21) грудня того-ж р. пише Іван Гушалевиц, що тоді був парохом у селі Княжівськім калуського повіту, до Якова Головацкого — подаю його слова в перекладі на нашу мову: „Здасть ся, Вам відоме окружне посланіє нашого ордінаріату, що відносить ся до нашого простонароднього письменства і вводить берегти ся в проповідях та інших поученях церковного языка. Як грім поразило нас воно, і кождей питає, яке діло церкви вмішувати ся в питання літератури та языка? Думаємо, що як усе, так і тепер ворожа нам польська партія, а може й яка инша підносить голову і змушує духовну власть забрати голос у языковій справі.“¹⁾ Автор листу побоюєть ся за свій твір „Роксоляна“, аби за деякі особливости його языка та правопису не мав клопотів, і просить Головацкого поправити, що йому видасть ся потрібним, або відібрати рукопис із друкарні і прислати йому на його рахунок, „а я предажь огню, ибо не находжу причины, дабы за плохое дѣлце имѣлъ терпѣти нашъ народъ и мы все — лучше най огонь оное пожретъ“ (там-же).

¹⁾ Кореспонденція Якова Головацкого в літах 1850—62, видав Др. Кирило Студинський. У Львові 1905, ст. 420.

Таку саму тривогу справив той лист пастирський і в иншій куті благословенної галицької Руси, бо при кінці грудня ось що писав до Головацкого Й. Сокольський: „Ординаріятській приказъ убилъ насъ. Веѣ пали духомъ, и кажутся можно бы изречи: „Прощай уже на всегда Матица да Народ. Домъ!“ Противниці свою штуку хорошо доказали, и нашия начальникамъ о этой комедіи вѣдомо было, но предъ нами утаено“ (там-же ст. 424).

З початкомъ 1859 р. Дідицький у Відні розпочав друк своєї брошури „О неудобности латинской азбуки“, якого кошти обіцяв покрити М. Качковський із Самбора. В марті писав до Я. Головацкого Іполит Криницький із Відня, що Дідицький друкує свою брошуру; вже прилагодив другий аркуш, але видатки покриває сам, бо д. сов. Качковський не прислав обіцяних грошей (там же ст. 434). Д. 18 марта сам Дідицький обертаєть ся до Я. Гол. просторим листом, у яким між иншим читаємо: „Намучивши ся всю зиму над грекою та латиною я задумав їхати на Великодні ферії до рідні, аби спочити хоч один місяць та набрати сил до дальшої праці. Привезу з собою статью „О неудобности лат. азбуки“, над якою тепер час від часу працюю, і що до друкування її хотів би порадити ся з Вами. Я обіцяв її вже в „Сборнику“, та рад би не поміщати там, бо уривкове друковане потягнеть ся 2—3 місяці, а се дуже нудно. Я вважаю се питане дуже важним, і з причини появи поезій Венгліньского на часі, тож ліпше було би видати окрему книжечку. Д. М. Качковський писав мені вчора через д. І. Криницького, що готов друкувати мої твори своїм коштом. Може він прийняв би на себе й отсю статью, та я не згодив би ся посилати її аж до нього, бо діло протягло би ся занадто. Радше нехай візьме се на себе „Русская Матица“ або фонд вдів і сиріт по свяц. у Перемишлі — чей не стратять ся. Думаю, що не буде більше, як 3—4 аркуші.

„Перед кількома місяцями я познайомив ся з д. Іречком, конціпістом при міністерстві просвіти, що має дуже великий вплив на справу руських шкіл. Від кількох місяців учу його руської мови з Вашої граматики. Тут найбільше маю нагоди вказувати на Ваші великі заслуги для науки нашого язика. Він тепер має про Вас ліпше понятє, а по части й про сам руський язик. З д. Мікльошічем розмовляю деколи про деякі неприємности в справі нашого письменства; він усе говорить, аби писати про нього до якої славнійшої газети, або в окремих брошурах. Та на жаль у нас тепер літературний застій, якого від р. 1848 не було ніколи. Ах, як би я лише добив ся до якого

постійного становища! Та се ще від мене дуже далеко. Грека, а особливо латина, се мої перешкоди, що не дозволяють мені робити для Руси більше, як невеличкий віршик протягом цілого тижня. Говорять тут чим раз голоснійше, що метрополітом буде Григорій Шашкевич, і се дуже правдоподібне. Тоді корrekтою наших учебних книжок займеть ся може д. Їречек, який має вже їх корrekту в інших славянських язиках. Моя „Читанка“ вже друкується. Свою статю „О неудоб. лат. азб.“ пишу по змові строго науково, не допускаючи особливих уваг на всякі закиди з противного боку. Склад популярний, то може й лекше знайдець ся який видавець, що дав би початок здійсненя того плану, який подає нам Мікльошіч“ (ст. 435—6).

У цвітні брошура Дідицького була вже готова, і він писав до Я. Головацкого: „Посилаю Вам 100 примірників моєї розвідки і прошу уклінно, розпродайте їх як найскорше між знайомими, а що гроший зберете за тиждень, пришліть на імя д. І. Криницького¹⁾ сюди до Відня, бо за друк брошури ще не все заплачено. Хоч друкуючи сю книжечку я два рази писав до д. М. Качковського, який сам недавно переказував до мене через крил. Гинилевича, що готов усі мої писаня друкувати власним коштом, аби позичив мені на друк тої праці 160 р., та на жаль і не знати з якої причини я не одержав від нього й до нині ані відповіді, ані гроший. Я ледво заспокоїв тут троха друкарню, а більша часть кошту лишаєть ся на розпродаж.

„Що правда, в попереднім письмі я писав Вам, що згадану працю буду друкувати у Львові, і Ви, ласкавий Добродію, донесли мені навіть, що знайдете там гроші на друк, та я занехавши плян їхати до Львова змінив також плян що до друку. Вже для відомих буквальных потреб а мусїв друкувати 2000 примірників лиш у Мехитаристів, а инших причин легко догадаєть ся. Половину доходу призначаю на фонд удовиць і надію ся, що брошура через те скорше розійдець ся. Що до змісту знаю, що будуть у ній деякі недогляди та деякі думки не зовсім розвиті, та я спішив із сим ділом, як іще ні з одним иншим тим більше, що в часі писаня я дізнав ся, що один наш визначний письменник²⁾ приготувив уже простору статю доказуючи потребу заведеня у нас латинської азбуки. На щасте реда-

¹⁾ Він був завідателем руської части друкарні о. о. Мехитаристів у Відні.

²⁾ Н. У. (Микола Устіянович).

ктор „Вѣстника“ не захотів помістити її, а для моїх праць у противнім напрямі радо відкриває сторінки свого часопису“ (ст. 440—441).

А ось ще кілька слів із листу Івана Головацкого з Відня до брата Якова з д. 8 (20) цвітня: „Тому що Богдан Андреевич (Дідицький) надумав ся на Великдень лишити ся в Відні, розпочав друкувати свою статю окремою брошурою. Що то твоєї руської граматики Дідицький був із запитом у Шашкевича, та сей вимовив ся, що не знає, чи буде вона друкована, чи ні. На його думку рукопис невідповідний уже програмі предложеній тепер для подібних праць. Із усього видно, що він противний сему виданю.“ (ст. 443).

Із сих листів видно, що ще в цвітні 1859 р. навіть віденьські Русини не знали нічого про замах на руське письмо, який приготовляло правительство. Найцікавіше те, що Дідицький познайомив ся і навіть заприятнив ся з Їречком і давав йому устно деякі відомости про руську мову та літературу, не підозриваючи навіть, що він приготовляє грізний удар на саму основу руського духового життя. Аж у перших днях мая все відкрило ся з появою підписаної Їречком брошури про реформу руського правопису. Д. 3 (15) мая Іван Головацкий писав до свого брата Якова після виших політичних новин іще ось яку, що доторкала нашого предмету: „На наш народ приготовлено важкий удар. У міністерстві просвіти се діло, здаєть ся, вже порішено, бо Шашкевич одержав той акт *post expeditionem ad videndum*. Чехи відбирають у нас кирилицю, а накидають нам свій правопис. Винен усему секретар Їречек, що написав брошуру „Über den Vorschlag das Ruthenische mit lateinischer Schrift zu schreiben“, але її ніде дістати не можна, а роздають її лише приватним довіреним особам. З кінцем сего, або в початку будучого місяця Їречек іде до Львова, де під його проводом збереть ся комісія для сего питання, і діло скінчить ся тим, що в жовтні наші руські діти почнуть учити ся вже з чеських букварів, а кирилиця піде до коша. Шашкевич і Вислобозкий (редактор урядового тоді „Вѣстника“) ходять мов опарені, бо все те зроблено без їх відома, по за їх плечима. Шашкевича ніколи не бачили таким лютим. Він предложив міністрови своє про memoria, в яким висловив усю гірку правду і навіть загрозив, що покине своє тутешнє становище. *Risum teneatis amici!* Чи-ж буде він потрібний тут, коли перестануть видавати кирильські учебники? Самі Чехи вишлють його на від-

пуск як чоловіка, що сповнив свою задачу, т. є. копав яму під иншими, а на решті впав у неї. Ось яку штуку показав Чех! І Полякам дулю і нам дулю, а собі все.“ (ст. 445).

Розуміть ся, Іван Головацький не тратив надії і зараз подумав про ту реакцію, яка повинна почати ся серед Русинів проти плану правительства. „Головна річ, що скажуть наші єпископи, наш новий митрополіт Тома Полянський, наше священство і наша освічена верства? Чи їх уже нема на світі? Чи будуть допитувати одних лише Черкавських, Устіяновичів, Лозинських, а духа нашого народа і нашу віру признають нічим? Я певний, що д. Їречек почує такий страшний шум при тій комісії, що не буде й знати, куди тікати. А в тім може я й помиляю ся, і тоді можна буде справді сказати: Finis Rutheniæ! Вислобоцький надієть ся, що ся буря тепер іще прошумить над нами тому, що міністри Бах та Кемпен іще по нашій стороні. Мала надія. Слава Богу, що наш Дідицький завдалегідь із вітхненя св. Духа встиг своєю брошурою випередити замах Їречка. Не підозріваючи нічого він передав йому свою брошуру в ту пору, коли той уже друкував свій Bericht. Їречек страшенно обурив ся і почав нарікати, чому Богдан не сказав йому нічого. Ось який хитрець! Він докінчив друк свого памфлету, але здаєть ся, що за для конфлікту з Богданом не пускає його в продаж“ (ст. 446).

Із сего листу дізнаємо ся, що брошура Їречка вийшла з друку в перших днях мая 1859 р. і не пішла в книжкову продаж, а була трактована як довірена урядова публікація. Розуміть ся, правительство подбало про те, аби в пресі не було про се ніяких згадок. Д. 18 (30) мая пише Б. Дідицький до Якова Гол. ось що: „Минулого тижня передав я д. Вислободському залучене тут „Освѣдченіє рускои азбуки дотычащое“ для поміщення в його „Сборнику“; та на жаль д. В. не міг помістити сеї статі в своїй газеті мимо своєї найліпшої волі, бо д. Їр. візвав його листовно ніби то іменем самого міністра, аби в своїй газеті ані одним словом не згадував про мою брошуру, поки се діло не буде рішене в офіційальній дорозі. Тому й многоважна заява проф. Мікльошіча залежала ся в теї редакції, і коли я тепер посилаю Вам її, може буде вже за пізно. Та про те покористуйте ся хоч рукописом і оголосіть усім, кому на тім буде залежати¹⁾. Шановний професор розмовляв зо мною

¹⁾ Заяву Мікльошіча, наведену в тім листі, подаю у вступі до „Архива“ т. VIII, ст. XVI—XX.

зі справедливим огірченням у голосі і заявив рішучо, що вже більше як 4 роки міністерство не покликає його ні на які наради, і йому здасться, що він від того часу стратив там ласку й довіру. На жаль воно справді так, і я знаю про се. З другого боку донесу Вам іще, що й сам Й. П. Шафарік, тесть д. Ір., дуже незадоволений зі свого зятя, що той за далеко пішов на не своє поле. Про се писав недавно молодий Шафарік син одному з моїх професорів (А. Людвігови), а той знаючи наше діло повідомив мене про се приватно. От так два мужі, первостепенні авторитети, протестують проти робленого нам насильства, а нам хіба не протестувати? Ми тут Русини у Відні що до сего всі одного духа, дивимося на вас, львівських Русинів, з великим зацікавленням, бажаючи знати, як там собі поступите і що зробите далі? Адже мусять бути й висші інстанції, де можна бодай пожалувати ся, яке зло творять нам бідним. Завтра д. Висл. піде до міністра Баха просити інструкції, як має поступити собі супроти тої незгоди, яка виявила ся в двох офіційальних органах *Gazecie Lwowskiej* і Вѣстнику про один і той сам предмет (руську азбуку). Ми раді знати, що скаже йому міністер. Та все таки все залежить від вас, галицьких Русинів, бо остаточно лиш на Вас покличуться. Мою брошуру, коли її мало купують, роздавайте, кому можете навіть дармо. Перекладати свою розвідку на польське та на німецьке не маю наміру, раз тому, що не маю ані часу ані грошей, а по друге тому, що й руський оригінал при летарії Русинів не знаходить покупу“ (ст. 447—449).

Коли й як відгукнула ся відомість про те, що робило ся в Відні, в ріжних кутах Галичини, маємо деякі свідоцтва в листах до Я. Головацкого. Ось що писав до нього д. 3 червня 1859 р. І. Гушалевиц: „Ужасна вѣсть обь неслыханомъ, даже вѣ варварски времена насилію на наши священныя писмена молнією пронеслась помежь наше духовенство и народъ еще 6 (8) мая. Всѣхъ сердце запеклося кровью“. Наводжу далі нашою мовою: „По кількох днях повторила ся та сама вість із додатками, що наші радо гнуть свої плечі під чуже ярмо. Сьогодні почувши (писав д. міністеріяльний радник до Станіславава), що проект заведеня чужих букв походить від Чехів, ми почули полекшу: що буде, най буде, аби лиш наші не брали участи в тім святотатстві. Ми в своїх відлюдних кутах толкуємо як можемо сей нечестивий наїзд від духа злоби так, що вороги Австрії та бунтівники бажають на користь своїх

бунтівничих мрій під маскою австрійського патріотизму сим насиллем відіпхнути серця вірних Русинів від Австрії, або думають відвернути нашу увагу від подій у південній Славянщині на иншу, дразливішу для нас точку, аби розширити свою літературу коштом нашої. В такий їх рахунок входять і Поляки, на яких вони навівають надію відзискати страчене. Ми не можемо ні в яким разі байдужно придивляти ся сему насилленю, і то в хвили, коли наші земляки ллють свою кров за Австрію в Італії. Тому кождий із нас готов, коли не втихне ся еретича завірюха, запротестувати до самого цісаря. Мушу завважити, що наші священники полюбили єпископа Спірідона за те, що він відїхавши д. 30 мая на село дав пізнати Їречкови та його заходам, що руський архіерей осуджує сей гріх брата Славянина проти братів Славян. Додаю отсей галицько-руський вірш, що ходить між нами:

Най швець держить ся свого копита,
 Аби підшва гладонько пришита;
 Коваль най держить крішко за кліщі,
 А кравець сидить при своїй иглі!
 Кождий най буде майстром на своїм!
 Як кого зловлять на ділі чужім,
 Скажуть всі люди: „Дивіть ся, дурак,
 Замість веліза верг в огонь ходак;
 Замість кліщами брав огонь шилом!“
 Така то біда во свинським рилом.
 Най-же Їречек в своє чеське пиво,
 А не в наш медок пхав своє рило;
 Бо його рило приберем в ходак;
 Скажуть Славяни: „Їречек дурак!“ (ст. 450—51).

Із сего листу мимоходом довідуємо ся, що Їречек при кінці мая прибув уже до Львова, і що його з боку єпископа Литвиновича зустріла немила несподіванка, що той відїхав на село, не принявши його у себе.

Про події з кінця мая 1859 р., що попередили вибір та вібране комісії для азбучної справи у Львові, не зайвим буде тут додати ще те, що оповідає про них Бр. Лозинський на основі актів львівського намісництва, на жаль не подаючи докладних дат. „Настали тепер часи дуже оживленої акції урядової та позаурядової, а обі сторони брали ся до неї зі свідомістю, що остаточний вихід тої акції може мати епохальне значіне для бу-

дущого розвою руської справи на найважнішійшій для неї полі язиковім. В урядовій кореспонденції між гр. Толуховским і гр. Туном заникає сухий бюрократичний тон, а цробиваєть ся майже науково-полемічний. Др. Черкавский у основнім меморіалі розвиває просторо проект подрібної інструкції про науку та розвиване руського язика на основі латинського альфавету, при чім повстають пляни нових шкільних книжок та руського словаря, який мала-б обробити окрема комісія і т. и. На реляцію гр. Тол. оперту на тім меморіалі приходить відповідь гр. Туна, основана, здаєть ся, на меморіалі Й. Іречка. Піднесено тут питанє, яку дорогу треба вибрати при заведеню латинського альфавету: чи кирильські букви по просту заступити латинськими, чи окремо латинською графікою означити руські звуки без огляду на кирилицю? Гр. Тун висловив погляд, що поперед усього треба уникати всего, що могло би серед Русинів збудити нагле підозрінє, що ходить тут по просту о витисненє руського язика на користь польського. Значить, перша дорога, не порадна вже з лінгвістичних оглядів, гірша також із політичного становища. У відповіді на се др. Черк. обробив просторий лінгвістичний трактат, у якім лишаючи на боці політичні мотиви обговорює річ предметово і доходить до висновків на користь фонетичного правопису, отже в основі згідних із поглядами гр. Туна, хоч і відмінних у подробицях виконання. Стало на тім, що все те буде обговорене на окремій комісії, яка збереть ся в намісництві при участі міністеріяльного делєтата Іречка, і за підклад для своїх нарад візьме так само виріб дра Черк., як і проект міністеріяльний“ (Br. Łoziński op. cit. ст. 185).

Згадані тут урядові акти переписки між галицьким намісником та міністерством освіти у Відні недоступні для нас, та се мало впливає на представлене дальшого ходу сеї справи, бо свої лінгвістичні докази та політичні міркуваня др. Черк. виложив досить просторо в своїх увагах до пастирського листу еп. Литвиновича (*Lemberger Zeitung* 1859, ч. 21 і по польськи в „*Dodatku tygodniowym przy Gazecie Lwowskiej*“ также ч. 21, що вийшло д. 20 мая) та в своїх полемічних увагах на брошуру Б. Дідицького, що німецьким і польським язиками були опубліковані у Львові на сторінках урядових часописів „*Lemberger Zeitung*“ і „*Gazeta Lwowska*“ із д. 21 мая до 10 червня в числах 120—122 1859 р. Обі публікації, першу польською, а другу німецькою мовою, передрукував я в т. VIII. Укр. р. Архива в додатку до недрукованих доси матеріялів, ст. 83—105 і 106—129.

Варіанти мелодій українських народніх дум, їх характеристика і групуванє.

Студія *Філярета Колесси.*

I.

Музичну форму кобзарських рецитацій обговорили ми докладно у вступній студії, долученій до першого тому „Мелодій українських народніх дум“¹⁾. Колиж згадана розвідка оперта на думках, зібраних в Полтавщині головно від співців з Миргородського округа, в яких центрі стоїть Мих. Кравченко, тепер остаєть ся нам доповнити наші висновки поміченнями, зібраними на основі нового матеріялу, заміщеного у другому томі „Мелодій укр. народ. дум“²⁾, що обіймає не лише полтавських,

¹⁾ Матеріяли до української етнології т. XIII. Львів, 1910 р. I.—LXXI. До сього тому увійшли списані по фонографу рецитації сімох співців дум з Полтавщини: 1. Михайла Кравченка, кобзаря з Великих Сорочинць, 2. Опанаса Баря, кобзаря з Черевків, 3. Плятона Кравченка з Шахворостівки, 4. Остапа Калного з Великих Сорочинць (усі чотири з Миргородського пов.); 5. Явдохи Пилипенко з Орликівщини і 6. Антона Скоби, лірника з Богачки (обое з Хорольського пов.); врешті 7. Олександра Гришка з Лютецьки, Гадяцького пов.

²⁾ Матеріяли до укр. етн. т. XIV. Львів, 1913 р. містять рецитації, які наспівали до фонографа чотири співці з Полтавщини: 1. Іван Скубій, лірник з Лелюхівки, Кобеляцького пов., 2. Микола Дубина, з Решетилівки, Полтавського пов., 3. Опанас Юр. Сластіон, що перейняв 2 рецитації від кобзаря з Ковалів, Лохвицького пов., 4. Семен Говтвань, лірник з Зінькова — і чотири співці з Харківщини: 1. Гнат Гончаренко, кобзар з Губаєнкового хутора біля Харкова, 2. Степан Пасюга, кобзар з Богодухівського пов., 3. Іван Кучеренко з Мурафи, Богодухівського пов., 4. Петро Древиченко з Камінного біля Харкова. Оба томи „Мелодій укр. нар. дум“ будемо цитувати у скороченю: М. д. I., М. д. II.

але й харківських співців дум, серед яких найстаршим і найвизначнішим є Гнат Гончаренко.

Мельодії дум, в яких переважає музична деклямація, не зв'язані тактовим укладом: вони визначаються своєю формою, якою відрізняються від строфових пісень. Стих, що разом із відповідною фразою мельодії творить одноцільне коліно, се найменша синтактична одиниця, відмічувана правильно в рецитації. Та коли пісенні стихи визначаються правильним розміром і поділом на групи силабічні, то стихи дум не виявляють якоїнебудь консеквентно перерахованої ритмічної схеми: їх довжина і форма бувають дуже різноманітні; через те і фрази музичні, нагинаючи ся до ритму підходячих слів, не виказують постійних мотивів ритмічних, що надавалиб мельодії якусь скристалізовану форму.

Хоча з поглядом на об'єм (ambitus) і окінчення фраз можна звести отсе їх різноманітність у кожному варіанті до 3—5. категорій, то при різноманітнім підкладі ритмічній кожна фраза являє ся варіантом в обсягу згаданих категорій; в одній думі тяжко знайти дві фрази, які малиб у мельодії й ритмі ідентичну форму.

Стихи дум лучать ся найчастіше на основі паралелізму у групи і періоди, неначе різноманітні строфи, яким відповідає також у мельодії аналогічне групування фраз. Та хоча поодинокі періоди визначаються симетричною будовою, то кожен період виявляє инчий уклад частий, инчу комбінацію фраз, яких число в періоді буває дуже не однакове: від 2 до кільканайцятьох. Одним словом — кобзар імпровізує мельодію о стільки, що у всіх рецитаціях свого репертоару змінює свободно на різні лади одну основну тему мельодії, зложену з кількох характеристичних фраз. Та в наслідок отсеї змінчивости фраз і періодів народній співак не може перейняти ані другому передати рецитацію у якійсь постійній, скристалізованій формі, а співаючи одну думу кілька разів за кождим поворотом подає инчу відміну мельодії.

Для доказу подаємо отсе схематичне зіставлення перших п'яти уступів із думи про Олексія Поповича, яку Гончаренко два рази в одному дні проспівав до фонографу: ¹⁾

Вар. а. 1: Т. S. S. 2: Т. 3: S. S. 4: S. S. 5: S. S.
S. S. S. S. S. S. T. D. S. D. S. S.

¹⁾ Т означає закінчення на тоніці.

S " " " другім степені скалі (субмедіанті).

D " " " доміанті.

Вар. б. 1: Т. S. 2: Т. 3: D. S. 4: D. 5: S. S.
 D. S. S. S. S. S. S. S. S. S. S. S. S.
 S. S.

Порівнюючи оба варіанти переконаємося, що 1) періоди виказують незвичайну різнородність у своїй будові, 2) що кобзар при повтореню думи подає инчий уклад фраз у ґрупах і періодах; навіть в тих дуже рідких випадках, де варіанти заховають однаковий уклад фраз (як нпр. в 2. періоді обох порівнюваних фрагментів) форма тих фраз виказує значні різниці.

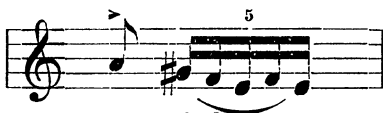
Замітна річ, що в обох варіантах текст думи остаєть ся майже не змінений; однакож годить ся зауважити, що рецитації повторювані в довших відступах часу виказують також у текстах значні різниці, як се показали ми у розвідці „про музичну форму дум“ (М. д. I. ст. XXVIII).

Так отже не може бути бесіди о буквальній схожості різних варіантів кобзарських рецитацій. Співак переймаючи від свого учителя основну тему мелодії і загальний стиль рецитації та підлягаючи ріжним, постороннім впливам, створить на тій основі щось нового, — свій окремих варіант, так тісно зв'язаний з індивідуальністю співця, так надиханий його суб'єктивним почуванем, що у даний момент не може бути у одного кобзаря більше варіантів рецитації, як лиш один; під сей один варіант рецитаційної мелодії виконує він усі думи свого репертоару, без огляду на різнородність їх змісту.

Завданем отсеї розвідки є вказати на тії признаки кобзарських рецитацій, які серед змінчивости їх форми та ріжновидности фраз і періодів заводять єдність стилю, що проявляє ся не тільки в рецитаціях одного варіанта: рецитаційний стиль у ширшому розуміню того слова зводить у ґрупи ріжні варіанти та обєднює усі кобзарські рецитації. Найстаршим і найвизначнішим представником давного рецитаційного стилю серед живучих кобзарів є Гнат Гончаренко.

Думи записані від Гончаренка своєю ритмічною стороною найблизше підходять до рецитацій М. Кравченка. Вони держать ся в темпі живої деклямації з дуже виразним визначуванем чергових наголосів та старанним відмічуванем віддихів і павз при льогічним відграничуваню речень і їх частий. Чергові наголоси ідуть по собі у приблизно ознакових відступах а місцями сходять ся зовсім докладно із тактованем метронома. Відступ межи вершками сканзії у Гончаренковій рецитації звичайно вміщає одну чвертку такої довжини, що на мінуту при-

падає пересічно 63 до 72 таких чверток. Отже одиницею міри (Zählzeit) для Гончаренкових рецитацій можна прийняти чвертку $\downarrow = 63$ до 72. М. М. (по метрономови Mälzl-a). Таке темпо для пісенної мелодії булоб доволі повільним; та Гончаренкова рецитація виповнена переважно дрібними вартостями нотовими, найчастійше шіснацятками і вісімковими тріолями, томуж робить вражінє бистрого речітатива; всеж таки темпо дум у Гончаренка виходить трохи повільнійше, як у М. Кравченка. Притім у М. Кравченка фрази в середині періоду кінчать ся уривчасто, найчастійше вісімкою, між тим Гончаренко навіть середні фрази закінчує звичайно кольоратуровою фігурою:



Для потвердження наших помічень зіставляємо отсе ритмічні схеми аналогічних уступів із думи „про удову“ у виконаню Гончаренка і М. Кравченка¹⁾:

Гончаренко, Мелодії дум II. ст. 66:

Ой, не ді-бро-ва за-шу-мі-ла, Як у-до-ва ста-ра-я

З сво-ї-ми діт-ка-ми ма-лень-ки-ми

У сво-є-му до-му го-мо-ні-ла.

М. Кравченко, Мел. дум I. (ст. 51):

А не в бо-рі со-сна за-шу-мі-ла, Як та бід-на вдо-ва

А в сво-є-му до-мо-ві го... го-мо-ні-ла.

Отсе зіставленє виказує наглядно велику схожість у ритміці рецитацій двох найстарших співців дум, що найчистійше

¹⁾ Порівн думу „про удову“ у Гончар. уст. 20, у М. Кравч. уст. 30.
 „ „ „ 21, „ „ „ 31.

задержали давню традицію; колиж сеї схожости не можна зводити до якогось припадку то бистрий речитатів із виразним визначуванем сканзії та дроблений ритм, що впливе переважно піснацятками і вісімковими тріолями, треба уважати архаїчною признакою кобзарських рецитацій давнішого типу, у яких музична деклямація бере перевагу над мелодичним елментом, що вповні приходить до значіння лише при окінченнях періодів.

Колиж у нашій збірці рецитації д. Сластіона і Пасюги підходять своєю ритмікою до давнішого типу, то у новіших кобзарів, як Кучеренко, по части й Дривченко рецитаційний стиль не виступав уже в повній чистоті; натомість буйно розвинена мелодія місцями укладає ся в музичні такти, неначе у піснях, як показує перший уступ думи „про удову“, записаної від Кучеренка (Мел. д. II. ст. 168)¹⁾.

Гей, як на сла- ні- і У- кра- ї- ні

То не ді- бро- ва за- шу- мі- ла.

Думи, співані лірниками виявляють у мелодиці а особливо у ритміці признаки лірницької манєри: всі лірники²⁾ співають думи у значно повільнішій темпі, як кобзарі; помітна у них тенденція, надавати усім нотам рецитації менче більше однакою протяжність (як се помічаємо у співаних просьбах лірників та жебраків о милостиню); через те вражає в рецитаціях лірників якась скучна монотонність, нема такого дробленого ритму і такої живости, як у рецитаціях кобзарів, частійше стрічають ся протяжні ноти в середині фраз, що подекуди пригадують протяжні лірницькі пісні. Отсе відемні сторони найяскрітше

¹⁾ Порівн. початок думи „про Олексія Поповича“, записаної від Дривченка II. ст. 177.

²⁾ Скоба I. ст. 122—146, Скубій II. ст. 1—20, Говтвань II. ст. 62—65, по части Гришко I. ст. 147—156, Калний I. ст. 108—111 і Явд. Пилипенко I. ст. 112—121, що співають думи без супроводу.

виступають в рецитаціях лірника Говтваня (М. д. II. ст. 62—65), у якого при помітнім убожестві мелодії навіть закінчення періодів позбавлені усяких прикрас. Та бувають і межі лірниками не будденні співці дум, яких рецитації викликають високо-артистичне вражінє як пр. Скубій (II. ст. 1—20) і Скоба (I. ст. 122—144).

В кобзарських рецитаціях, схоплених при допомозі фонографа, помітне ґрупованє пісенних колін у періоди, закінчені маркантними фразами (сеґо ґрупованя не відмічувано у давнійших текстах, списаних мабуть за диктатом кобзарів).

Замітна річ, що майже у всіх співців дум з Полтавщини сей поділ на періоди переведений дуже консеквентно так, що не лишає ніяких сумнівів. Взірцевими у сьому напрямі є особливо рецитації Михайла і Платона Кравченків¹⁾.

Натомість з поміж Харківських кобзарів лише один Гончаренко виказує таку взірцеву правильність²⁾, через що стає він під пару Кравченкови. Ся згідність найвизначнійших кобзарів показує, що поділ рецитації на періоди треба уважати за архаїчну, типову признаку укр. народ. дум. Колиж рецитації декотрих лірників та кобзарів новішого типу, як Кучеренко, Дрєвченко, не виявляють такого маркантного визначуваня періодів, то се безперечно признака занепаду давного рецитаційного стилю.

Кождий період, замикаючи закінчену думку, порівнанє або образ, подібно як пісенна строфа, сам про себе виявляє доволі симетричний уклад стихів, що по два, три й чотири лучать ся в ґрупи, обєднані найчастійше дієсловним римом. Наслідком аналогічного укладу слів у паралельних рядках стихи вирівнують ся що до свого розміру і складу, та виявляють аналогічний поділ на силябічні ґрупи так, що періоди дум симетричним укладом частий нагадують подекуди правильну будову пісенних строф.

Так отже наслідком паралелізму, а може й не без впливу народніх пісень думи виказують подекуди складочислові

¹⁾ Деякі відхиленя від сього правила подибаємо у лірників Скоби і Скубія, у яких каденційна фраза має кілька варіантів і зв'язує ся місцями також в середині періоду; се лучає ся часами також в рецитаціях Дубини, що співає думи без акомпаніменту.

²⁾ Поминаємо деяку неясність в „Удові“ уст. 7—9, де являють ся дві форми каденційних фраз.

схеми у групах стихів і періодах, як показують наведеві при-
міри із рецитацій Гончаренка¹⁾.

1. З думи „про Ол. Поповича“ :

...Перву часть ухопило,	3+4
В турецьку землю занесло.	5+3
Другу часть ухопило,	3+4
В дунайське гирло забило.	5+3
...Старшого брата за брата не мав,	5+5
Старшую сестру збарзе поважав.	5+5
У купецтві і в реместві,	4+4
І на полі і на морі.	4+4
...Словами промовляли,	3+4
Сльозами обливали.	3+4.
2. З думи „про удову“ :

...Хлібом-сіллю дорікати,	4+4
Із домівки ізсилати.	4+4
...Ідиж ти, нене, пріч від мене!	5+4
І будуть, нене, гості в мене.	5+4
...Будем тебе хлібом-сіллю годувати,	4+4+4
Будеш ти наших маленьких діток доглядати	5+5+4
А вдова те зачуває, ²	4+4
У чужій дом уходяє,	4+4
Живе, проживає,	2+4
Хатку помітає,	2+4
Лавки помиває.	2+4
...Братіки милі,	3+2
Голубоньки сиві!	4+2
...Чи ви її завдали,	4+3
Чи ви її запродали?	4+4
3. З думи „про сестру і брата“ :

...Як сестра до брата	3+3
З чужої сторони	3+3
В далекій городи	4+3
Листи писала,	2+3
Поклон посидала,	2+4
Братіка рідненького,	3+4
Голубонька сивенького	4+4
У гості прохала.	3+3

¹⁾ У звичайних піснях поділ стихів на силлябічні групи являє ся результатом строфової будови мелодії, що незалежно від паралельного укладу слів у стихах приводить за собою правильні цезури в усіх стихах пісні.

... Через високі ліси	2+4+2
Ясним соколом перелини,	2+3+4
Через бистрі ріки	2+3+2
Білим лебедоньком перепливи,	2+4+4
Через великі міста	2+4+3
Сивим голубоньком перелети.	2+4+4

Як бачимо, думи записані від Гончаренка виказують у значній частині короткі 7—10 складові стихи із двома групами силабічними у кожному стихови: 4+3, 3+4, 4+5, 5+4, 4+6, 6+4, 5+5, 5+3, 3+5. Рідше подібають ся одноцільні 4-, 5- і 6- складові стихи, та довші стихи, що мають у своїй складі по 3 групи силабічні, н. пр.: 4+4+4. Із сего короткого огляду ритмічних особливостей кобзарських рецитацій виходить ясно, що думи записані при помочі фонографа виказують більшу привальність віршової форми, як давніші записі.

II.

Порівнюючи кобзарські рецитації в усіх 15 варіантах, замінених у нашому виданні та втягаючи до сего порівняння ще й два варіанти записані Лисенком від Ост. Вересає (з Полтавс. губер.) і П. Братиї (з Чернігівс. губер.) переконуємо ся, що мелодії дум в усіх знахих до тепер варіантах опирають ся на т. зв. церковній дорійській скалі (dorische Kirchentonart), з тою модифікацією, що четвертий ступень сеї скалі підлягає найчастіше хроматичному підвищенню о пів тону в гору так, що чиста дорійська скаля являє ся в кобзарських рецитаціях доволі рідко. Се підвищене четвертого ступеня скалі (що мабуть і зявило ся в українських піснях під орієнтальними впливами), дуже характеристичне для українських, південно словянських і турецьких мелодій; воно спричинює надмірну секунду межі третім а четвертим ступенем скалі та надає четвертому ступеневі подекуди характер тону уведячого в доміанту, яка побіч тоніки стає другим осередком мелодії:



¹⁾ Арабськими цифрами означуємо ступені скалі, що йдуть у гору, а римськими ступені, що йдуть у низ від тоніки.

Церковна дорійська скаля зложена із двох частий, долішної квінти ($d'-a'$) і горішної кварта ($a'-d''$), які лучать ся на спільному тоні (a'), причім обі складові части скалі вносять у мелодію свої основні тони (d' , a'). Се зложеноє скалі проявляє ся в мелодії квартовим і квінтовым ґрупованєм тонів: то в долішній квінті з основним тоном d' , то в горішній кварті з основним тоном a' . Колиж у сучаснім мажорі й мінорі один основний тон, т. зв. тоніка стає осередком мелодії, то в мелодіях, постробних на старинних церковних ладах, що виявляють зложеноє із кварта й квінти, звичайно два тони по черзі приходять до значіння тоніки; таке роздвоєнє і неначе борба двох тонів о панованє над мелодією держить нас у постійній непевности що до тоніки і надає думам особливий середньовічний характер, бо брак розвиненого почуття тональності характеризує середньовічну музику європейських народів, якої останки і доси переходили ся в народних піснях Українців і інших словянських народів а також Шведів, Фіннів, Греків і пр.

Таким способом сей факт, що всі звісні доси варіанти кобзарських рецитацій з усіх трьох ґуберній, де іще співають ся думи, основують ся на церковній дорійській скалі, треба уважати їх характеристичною признакою, яка дає нам заразом дуже цінну вказівку на час повстаня українських народних дум, та споріднює їх з українськими народніми піснями давньої формації, н. пр.:

За-ро-сли сте-жень-ки по-над бе-ре-жень-ки,
Ку-да я хо-ди-ла до сво-ї ма-тін-ки.

(Др. Ів. Колесса, Галицько-руські нар. пісні, Етногр. Збірник XI, ст. 247).

По обемі тонів (ambitus) можемо усі знані нам варіанти дум поділити на ось які три ґрупи: 1. Варіанти, що обертають ся на семи степенях церковної дорійської скалі (1—7), займаючи в ряди-гори октаву тоніки як осьмий тон, виявляють найбільше архаїчних признак. Тут належать рецитації М. Кравченка, схоплені в 1909 р., Гончаренка, Баря, Дубини, Калного і Явд. Пилипенко. До сеї ґрупи можна зачислити також рецитації Пля-

тона Кравченка, у якого лише в декотрих варіантах думи про піхотинця (а, б, г) з'являє ся перед тонікою уводячий тон *gis*, головню в прикрасах і завсїгди без наголосу:



...про-мов-ля-

б.

З тої самої причини зачисляємо до сеї групи також скоплені 1908 р. рецитації Мих. Кравченка, що виявляють уводячий тон як неакцентований і то завсїгди лише в одному означеному місці — в каденціях періодів¹⁾. У двох думках М. Кравченко виїмково уживає ще долішню домінанту (V), на якій рецитую цілі стихи в одному тоні; монотонне рецитованє на долішній домінанті являєсь правильно також у Ост. Вересая. Однакож у обох кобзарів кварта межи долішню домінантою а тонікою (V—I) не заповнена тонами мелїодії, через те долішна домінанта являє ся інтервалом неначе відірваним від мелїодії, яка обертає ся на семи-осьми тонах церковної дорийської скалі (1—8). От тим то усї рецитації Мих. Кравченка й Ост. Вересая можемо причислити до першої групи.

2. Друга група обіймає варіанти, що обертають ся на осьми тонах дорийської скалі (1—8), а крім того втягають до мелїодії ще й нижню домінанту (V) та уводячий тон (VII), на якому з'являють ся й наголоси рецитації. Тут належать рецитації кобзаря Братигі та усїх лірників: Скоби, Гришка і Скубія. (До лірників, що співають думи, належить також Говтвань, та його рецитації обертають ся у вузких рамцях квінти 1—5).

Супроти того, що в найкращих варіантах дум, записаних від Ост. Вересая, М. Кравченка, Гончаренка, Баря, Дубини, Калного — мелїодія обертаєть ся лише на осьми тонах церковної дорийської скалі (1—8) не займаючи акцентами уводячого тону і що в усїх варіантах дум без виїмка семий степеень сеї скалі являє ся постійно непідвисшений, як мала септіма, мусимо до пізнійшої фази віднести розширенє обєму мелїодії долішнім то-

¹⁾ Від каденцій і почало ся перетворюванє середньовічних церковних ладів у новітнє $\text{d}^{\flat}\text{e}^{\flat}$ і моль.

ном уводячим VII, що в одній же мелодії ставить у близьке сусідство *c'* та *cis*. Взагаліж появу хроматизму, а з тим і уводячого тону в українських народніх піснях відносять наші дослідники Сокальський і Лисенко до новітших часів.

3. Третю групу творять варіанти дум, записані від кобзарів Кучеренка, Дрезченка і Пасюги з Харківщини та від д. Сластіона з Полтавщини, яких рецитації крім горішних тонів церк. дорійської скали від 1 до 8 (не у всіх кобзарів *ambitus* є однаковий) виповнюють мелодією ще й приставлену з долини квінту I—IV:



Вониж впроваджують дві нові точки опори для мелодії: долішню домінанту (V) і долішню субдомінанту (IV). Зворот мелодії на долішню субдомінанту, хоча відповідає духови української народної музики і подібає ся в народніх піснях, всеж таки пересу-ненем *h* на *b* робить вражінє модуляції, що уважає ся признаком новітшої формації пісенної.

Для наглядности порівняння подаємо отсе зіставленє усіх варіантів дум по обмови мелодії:

I. група	{	Гончаренко	} 1—8
		Барь	
		Дубина	
		Калний	1—7 (8) ¹⁾
		Явд. Пилипенко	(VII) ²⁾ , 1—7
		Пл. Кравченко	(VII), 1—8
		Ост. Вересай	(V), 1—8
Мих. Кравченко	(V, VII), 1—7 (8) ²⁾		

¹⁾ Скобками зазначаємо рідко уживані і переходячі інтервали.

²⁾ Усього раз.

II. група	}	Скоба	♯ VII, 1—8
		Братиця	} V, VII, 1—7
		Гришко	
		Скубій	V, VII, 1—7 (8)
		[Говтвань	1—5]
III. група	}	Пасюга	IV—1—6 (7)
		Древченко	IV—1—5 (6) ¹⁾
		Кучеренко	IV—1—7
		Сластїон	IV—1—8

Так отже усі звісні до тепер варіанти дум з огляду на об'єм мелодії можна звести до трьох основних форм; колиж друга форма, розширена головню межю лірниками, відрізняється від першої лише двома приставленими з долини тонами

(V і VII) так, що тії дві форми можна назвати варіантами одного типу, то третя форма дуже значно відрізняється від обох перших зворотом в долішню субдомінанту і впровадженням двох нових точок опори для мелодії (IV і V) так, що сама про себе виявляє окремий тип.

III.

Коли розходить ся о характеристику кобзарських рецитацій, то побіч скалі й об'єму тонів, на яких обертають ся мелодії дум, першорядне значіне має також внутрішня конструція мелодії: будова періодів та форма й уклад музичних фраз, що відповідають стихам думи. Порівнюючі досліди проф. Ільмарі Крона²⁾ показують, що уклад каденцій дає трівку основу для класифікації пісенних мелодій; ще більше значіне мають каденції фраз у рецитаціях, бо дуже часто однаково закінчені фрази обертають ся в однаковім об'ємі тонів так, що можна їх поде-

¹⁾ Велика секста вчувається виразно в акомпаніменті кобзи.

²⁾ Ilmari Krohn: Welche ist die beste Methode, um Volks- und Volksmäßige Lieder nach ihrer melodischen Beschaffenheit lexikalisch zu ordnen? (Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft IV. Jahrg. 1902—1903. S. 643—660).

куди назвати варіантами одного мотиву. На основі каденцій і об'єму (ambitus) фраз із углядженням наголошених тонів найлегше можна перевести їх класифікацію і порівнянє. Найбільш характерною частиною рецитації є наконечна фраза періоду, у якій експресія музикальної деклямації доходить до найбільшої сили.

Замикаючи симетричну будову періоду наконечна фраза дає відповідну протизагу попереднім частям, (як се впрочім буває і в піснях із правильною строфвою будовою) і тому співак розвиває у ній усе багатство мелодії та мелізматичних прикрас, помітно звільняє темпо, та закінчує період протяжним тоном або ферматою, по якій слідує „перегра“ на бандурі.

Порівнююче зіставленє фраз уживаних в закінченнях періодів (М. д. I. ст. LIII) показує найкраще, у якому близькому спорідненю з собою стоять співці з Полтавщини, яких рецитації увійшли до першого тому. Періоди в усіх тих рецитаціях кінчать ся правильно протяжною нотою на тоніці.

До того самого типу належать рецитації Дубини, Скубія і Говтваня, заміщені у другому томі.

На особливу увагу заслуговують рецитації, записані від сліпця Дубини; вони виказують у своєму складі: а) фрази, що обертають ся в долішній квінті (1—5) і кінчать ся тонікою; б) фрази, що обертають ся в горішній кварті 5—8 (займаючи також підвищений четвертий степєнь скалі) і опирають ся на домінанті; в) фрази, що починаючи з горішних тонів обіймають усю скалю і сходять на тоніку; — але рідко бувають се одноцільні фрази; звичайно виказують вони полученє двох менчих фраз б+а і являють ся в окінченнях періодів, спадаючи каскадою багатих прикрас на тоніку. Для ілюстрації наводимо один період із думи „Про Озівських братів“ (II. ст. 21):

(♩ = приблизно 60 М. М.)



А не си-ві-ї ту-ма-ни на-сту-па-ли, —



То три бра-ти з го-ро-да з А-зо-ва,

p *più mosso*

Із ту-рець-ко-ї, з бу- сур-мен-сько-ї не-во-лі

riten.

а вті-ка- ли...

Нагромаджене однородних фраз, закінчених домінантою, на початку і в середині періоду робить місцями вражінє монотонности, яку Дубина лагодить багатством мелізмів і кольоритурових фігур. Характеристичні для сего варіанта є протяжні, дуже довго видержані ноти в закінченнях фраз, особливо в каденціях періодів; формою тих каденційних фраз рецитації Дубини дуже близько підходять до варіанту Плятона Кравченка.

Рецитації лірника Скубія виказують кілька відмін у формі каденційної фрази; притім і фрази в середині періоду мають часами закінчення подібні, як в наконечних фразах, що потягає за собою деяку неясність в розмежовуваню періодів. Всеж таки зіставленє тих варіантів, як також прекрасних закінчень з рецитацій Дубини показує їх близьке спорідненє з варіантами інших співців із Полтавщини.

Рецитація лірника Говтваня структурою й формою фраз живо нагадує полтавські варіанти, однакож відбиває від них простотою й убожеством мелодії, що обертаєть ся всего на п'яти тонах та монотонностию фраз, які дуже часто не переходять об'єму трьох тонів. Окінчення періодів зовсім позбавлені прикрас, о стільки лише підходять до полтавського типу, що падають ферматою на тоніку. Се прикмета спільна усім знаним варіантам з Полтавщини (М. Кравченко, Барь, Пл. Кравченко, Калний, Я. Пилипенко, Дубина, Гришко, Скоба, Скубій, Говтвань), з виїмкою рецитацій Ост. Вересая, що підходять до инчого типу.

Укладом фраз в середині періоду, особливож закінченням наконечної фрази на другому степені скалі Гончаренко дуже сильно відрізняють ся від полтавських співців: ся ріжниця така замітна, що надає особливий характер його рецитації.

Отсе типовий зразок періоду в рецитаціях Гончаренка: (З думи „про Олексія Поповича“ М. д. II. ст. 115)¹⁾.

¹⁾ Дописка 8-ва bassa означає, що дотичні ноти треба читати октавою низше аж до місця означеного поперечною крискою | .

(♩ = приблизно 63 М. М.)

1. 2. ³

Ой, по Чор-но-му мо-рю, Ой, на

8-va bassa

³ ⁵ 3. ³

ка-мі-ні бі-лень-ко-му, Там си-дів

8-va b.

³ ^{4.}

со-кіл ясенський, Жа-ліб-нень-ко

8-va b.

³ ^{5.}

квилить, прокви-ля-є, І на Чор-но-є

8-va b.

6. *rit.* мо-ре спильна по-гля-да-є, *a tempo* Що на

8-va b.

7. Чор-но-му мо-рі Все не до-бре по-чи-на-є.

Відповідно до закінчення розрізняємо в рецитації Гончаренка три головні відміни фраз:

а) Фрази закінчені на тоніці з наконечним наголосом на четвертім ступені (4—1), (який звичайно буває підвисшений о пів тону), рідше на другім ступені (2—1), подібують ся на початку періодів.

б) Найчастійше приходять в рецитаціях Гончаренка фрази закінчені на другім ступені скалі з наконечним наголосом на четвертім або пятім, рідше на третім ступені (4—2, 5—2, 3—2); дуже рідко буває наконечний тон наголошений (2).

в) Фрази закінчені домінантою з наконечним наголосом звичайно на попередній септімій (7—5), рідше на секстї (6—5) або навіть на секундї (2—5); ся категорія фраз менше уживана, як дві попередні. Виймово зявляють ся у Гончаренка фрази з иншим закінченням (Самарські брати п. 15, Олексій Попович п. 15).

В обсягу кожної із наведених категорій виказують фрази велике багатство варіантів з огляду на об'єм тонів і розміщене наголосів; показує се зіставлене фраз другої категорії, найбагатше заступленої в рецитаціях Гончаренка¹⁾.

1. Фрази закінчені на секунді з наконечним наголосом
на кварті: $\overset{v}{4}-2$.

Ambitus: 1—4



ОП: 1, 3, 5, 6, 7, 9, 12, 13, 15, 16, 17, 19, 24, 26.

ОПо: 5, 7, 10, 12, 14, 15.

Сб: 1, 2, 5, 8, 13, 14, 16.

Ambitus: 2—5



ОП: 4, 23. ОП: 7, 8, 10, 12, ОП: 11, 13. ОП: 5, 21, 22.

14, 23, 27.

ОПо: 12. ОПо: 10, 11.

Сб: 1.

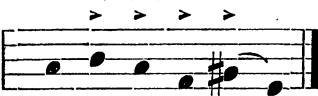
Ambitus: 2—6



ОП: 17. ОП: 13. ОП: 10, 27. ОП: 16, 19, 21.

ОПо: 1, 2, 5, 10. ОПо: 12. ОПо: 1, 6. ОПо: 7, 15.

Сб: 2, 5, 8, 14, 16. Сб: 10. Сб: 10. Сб: 10, 11, 16.



ОП: 1, 18.

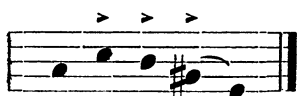
ОПо: 1.

¹⁾ Фрази наведені тут у схематичнім скороченню: се т. зв. Stichmetive, що визначають лише початковий і наконечний тон та всі нагошені тони в середині фрази. Степені скалі називаємо по їх відношенню до тоніки. Каблучка над двома послідними нотами означає, що тони в окінченню ідуть по собі секундами. Цифри вказують на періоди дум, яких заголовки подано в скороченню: ОП = Олексій Попович, перший варіант, ОПо = Ол. Попович, другий варіант, Сб. = Сестра і брат. В першій і другій групі поминено фрази, подібні лише один раз.

Ambitus: 2—7

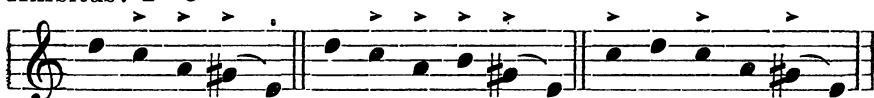


ОП: 13, 25. ОП: 22. ОП: 23, 27. ОП: 14, 23, 24.
 ОПо: 1. Сб: 2, 6, 8, 15. ОПо: 4, 9, 10, 11. ОПо: 2, 3, 5.
 Сб: 5. Сб: 1, 4. Сб: 1, 12.



ОП: 1.
 Сб: 3.

Ambitus: 2—8



ОП: 4. ОП: 16, 17, 21. ОП: 19.
 Сб: 2. Сб: 10.

2. Фрази закінчені на секундї з наконечним наголосом
 на квінті: 5—2.

Ambitus: 2—5, 1—5



ОП: 9, 21, 25. ОПо: 1, 5. ОП: 10, 22, 25. ОП: 8.
 ОПо: 6, 7, 12. Сб: 9. ОПо: 4, 6, 10. Сб: 10.
 Сб: 6, 10, 13. Сб: 2, 6, 7, 11.

Ambitus: 2—6



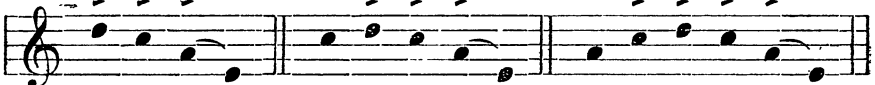
ОПо: 7, 10, 12. ОП: 1, 3, 12.
 ОПо: 3, 11.
 Сб: 2.

Ambitus: 2—7



ОП: 7, 10, 13. ОП: 15, 25.
 ОПо: 8. ОПо: 8, 11.
 Сб: 1, 2, 13, 14.

Ambitus: 2—8



ОП: 7, 8, 9, 10, 27. ОП: 24, 26.

ОП: 11.

ОПо: 24.

Сб: 3, 10.

Сб: 14.



ОПо: 10.

Сб: 7.

3. Фрази закінчені на секунді з **наконечним** наголосом
на терції: 3—2.

Ambitus: 1—3, 1—4



ОП: 27.

ОП: 9.

Сб: 11.

Ambitus: 2—6



ОП: 16, 17.

ОП: 4, 19.

ОПо: 9.

Ambitus: 2—7

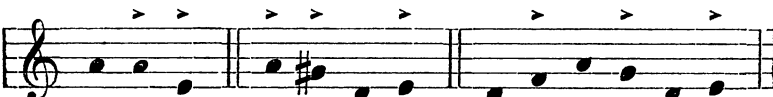


ОП: 8.

Сб: 11.

ОПо: 8.

4. Фрази закінчені на секунді з **наконечним** наголосом
на секунді: 2.



ОПо: 12.

ОП: 17.

ОП: 16.



ОП: 13.

ОП: 24.

Коли у М. Кравченка на початку і в середині періоду стоять звичайно фрази, оперті на доміантї і закінчені на секундї, а завершує період фраза, спадаюча на тонїку, то у Гончаренка фрази, закінчені тонїкою стоять на початку або в середині періоду, каденційна ж фраза має характеристичне закінченє на другім степені скалі.

Таке саме закінченє подибає ся в церковних мелодїях а також в українських, сербських і болгарських народніх піснях, що в порівнаню з піснями, закінченими на тонїці, виявляють зовсім инший, більше архаїчний тип н. пр.:



І-шло дів-ча, і- шло дів-ча по- під го- ро-



дец, Гей, гей! по- під го- ро- дец.

Та вирвала (2) руту на вінец,
Та виплела (2) рутяний вінец,
Тай пустила (2) в тихий Дунаец¹⁾.

Порівн. закінченє періоду в сербській юнацькій пісні про царя Лазаря:

¹⁾ Др. Ів. Колесса, Етногр. Збірник XI. ст. 276. Се старинна пісня, в якій стрічасмо порівнанє смерті новобранця із весілем. Також закінченя на другім степені скалі: Артемовський: „Народ. українські пісні з голосами“. Київ 1868, ч. 2. Бр. Кућа: „Južno-slovjens. narod. porječke IV. Zagr. 1881 № 1263, 1303. Д. Куба: „Тоналноститѣ въ българскитѣ нагѣви.“ Сборн. за народ. умотвор. XIV, 1897 ст. 655 ч. 24. XIII, „Народ. пѣсни съ мелодии“ ст. 135, ч. 17.

Ты по-ло-зіш сју-тра у Ко-со-во,
 Со-бом во-діш слу-гі і вој-во-де.
 (Кућаџ Јуж. слов. народ. појевке IV, ч. 1493).

Закінчене мелодії на другім степені скалі (Halbschluß) є в народніх піснях безсумнівнo признакою тої фази в розвою європейської музики, коли мелодія не замикала ся октавним ладом, як у новійших піснях і коли тоніка в мелодії не мала ще такого домінуючого значіння, як у сучасній музиці. Через те й рецитації Гончаренка в порівнаню з рецитаціями миргородської ґрупи виявляють більше первісну форму.

До того самого типу треба причислити також рецитації О. Вересая, о скільки можна про них судити із записи М. Лисенка. Вправді Лисенко не зазначив поділу на періоди, та із його записи усюди ясно проглядає симетричне ґрупованє фраз, причім окінчення на тоніці подібають ся на початку або в середині ґрупи, яку завершує звичайно характеристична каденція на другому степені скалі; по ній іде „перегра“. Взагалі рецитації Вересая виповнюють по більшій часті фрази, закінчені на другому степені церк. дорійської скалі. Сама форма тих закінчень і ґрупованє фраз дуже живо нагадують Гончаренкові рецитації, як показує отсе зіставленє:

Вересай: дума „про Хведора Безродного“ (Записки Юго-Зап. От. И. Р. Г. Общ. I. Ноты ст. 1):

Тіль-ки по-між-до тим тру-пом Хве-дор без-доль-ний ,
 По-сі-че-ний да по-ру-ба-ний Дай на ра-ни смер-тель-



ни- і не- зма- га- 6.

Гончаренко: дума „про сестру і брата“ п. 3:



Ой, чи я жи- ву, чи я про- жи- ва- ю,



Я на чу- жій чу- жи- ні Біль- ше- в го- рю-



ва- ни- я со- бі при- ні- ма- ю.

(М. д. II. ст. 85).

Кожду думу кінчить Гончаренко на горішній домінітї фразою, якої ніколи не подібаємо в середині рецитації:



Мно- га- я лі- та!

Супроти тоніки *d*, постійно маркованої акомпаніментом, ся модуляція в домінанту не ожидаєна в закінченю думи, і так само не заспокоює почутя тональності, як закінченє думи про Хведора Безродного в рецитації Вересая, що спадає на нижню домінанту:



До кон- ця ві- ка, до кон- ця ві- ка.

Колиж в рецитаціях Гончаренка і Вересая почутє тональності проглядає ще менче виразно. як у всіх инчих співців дум, то се безперечно признака ста-

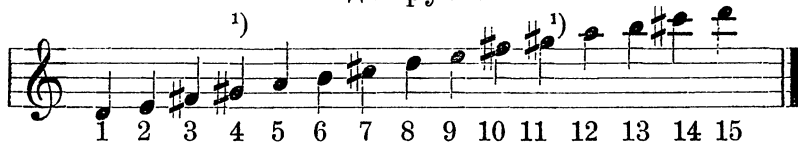
ринности сих двох варіантів, що можуть уважати ся взірцями кобзарських рецитацій найстаршого типу.

Особливої типовості надає рецитаціям Гончаренка бандурний супровід. Подаємо стрій Гончаренкової бандури по опису д. Клим. Квітки, що разом із своєю дружиною, пок. Ларіссою (Лесею Українкою) зайняв ся схопленням Гончаренкових рецитацій на валки фонографа:

Струни (баски).



Підструнки.



Наведений звукоряд служив до супроводу думи „про Олексія Поповича“ та „про сестру і брата“, а також для мажорних козачків. При виконанню думи „про удову“ Гончаренко підніс увесь стрій струн і підструнків на один тон вище¹⁾.

Для виконання мінорних козачків Гончаренко перестроював підструнки ось яким ладом:



¹⁾ У своїй описі д. Квітка нотує на сьому місці чисте *g'* дослухуючи ся у строю бандури D-dur; між тим в акомпаніменті Гончаренка вчуваєть ся усюди дуже виразне *gis'* а в танкових мьелодіях *gis'* і *gis''*, про що можна переконатися із валків, зложених в Музею Н. Т. ім. Ш. у Львові.

²⁾ „З того вийшов стрій E dur“, — замічає д. Квітка; та на основі фонограмів мусимо зноваж сиростувати його похибку: цілий стрій, піднесений на один тон вище мусів дати ось який звукоряд: *e' fis' gis' ais' h' cis' dis' e''*.

³⁾ Д. Квітка зауважує, що Гончаренко знижував о пів тону лише 3-тій і пятий підструнок, „з чого вийшов стрій гама d-moll“. Та з попередного виходить ясно, що кобзар мусів знижувати о пів тону також 4-тій і 11-тій підструнок, як се над усякий сумнів доказують фонограми. При схоплюванню дум „про удову“ та „про сестру і брата“ труба фонографа

Граючи на бандурі Гончаренко зрідка натискає пальцями лівої руки довгі струни, натягнені поздовж ручки (ґрифа), як то буває при грі на гітарі; через те кожда довга струна може видавати ріжні звуки, натомість кожен із підструнків має тільки один тон. У техніці бандурної гри виявляє Гончаренко справжнє мистецтво. Тони з під його пальців виходять чисті і звучні, рівно мов перлини пересипають ся у швидких пасажах, зростають і набирають сили в переходах від *p* до *f*, гучать сильними акордами у закінченнях періодів і дискретно при тихають серед співу, даючи гармонічний підклад рецитації, або перетикаючи її золотим мереживом тонких фіоритур і пасажів.

Се не шабльонове вибиване двох трох акордів, а самостійний акомпанімент з наслідуванем мотивів рецитації, імпровізований так само, як спів, притім незвичайно оживлений: надає рецитації багато кольоритности і руху та підносить експресію музикальної деклямації. В акомпаніменті Гончаренка мішають ся постійно дві форми: 1) повторюване дрібними нотами, найчастійше піснацятками, одного тону або двох тонів на переміну або й трех тонів в акорді, 2) бистрі пасажі, імітуючі фігури і фіоритури. Дроблене вибиване одного-двох тонів, що звичайно стрічає ся на початку фраз і виповнює павзи межі фразами, се неначе наслідуване дробленого речитативного ритму, який переважає у співі кобзаря. Пасажі, що біжать діятонічними низками з гори (найчастійше від *a'* або *h'*) в долину, імітують спадаючий рух співаної мелодії і являють ся звичайно при кінці фраз, які характеристичною фігурою спадають з домінанти на другий ступень скалі або й на тоніку.

Співаючи думу Гончаренко увесь час грає на бандурі так, що його супровід дає гармонічне тло рецитації, що особливо ясно виступає при закінченнях періодів і на тих місцях, де кобзар дрібними нотами на одному-двох або й трох тонах виповнює дві-три чвертки або й цілу ноту; тони бандури в полученю із співом кобзаря дають місцями доволі повну гармонію¹⁾. Однакож скаля,

була наставлена на голос співця: через те супровід кобзи виїшов ледки чутно і то лише в павзах межі уступами співу. Лише при другім варіанті думи про Олексія Поповича схоплено зовсім докладно супровід кобзи, що разом із танками, які виконує Гончаренко, послужив основою для наших помічень про йогож бандурну гру.

¹⁾ Пояснене гармонічного підкладу до архаїчних мелодій дум вимагає як найбільшої обережности; та не можна тут обійти ся без термінів і понять, звязаних із новочасною музикою. Нігде правди діти, що ми лише

на якій обертають ся Гончаренкові рецитації виказує малі терції межі першим і третім та п'ятим і септим степенем; через те мелодія тих рецитацій має визначно мольовий характер і то в обох своїх складових частях: долішній квінті і горішній кварті. Міжтим созвучна скаля у строю підструнків з основним тоном *d'* виказує великі терції межі апальогічними степенями *d'—fis', a'—cis''*, що надають їй дуровий характер так, що *fis', cis''* акомпаніменту сходять ся місцями або стоїть у близькім сусідстві з *f, c'* у співі кобзаря; очевидно, що в таких місцях вчуваєть ся якийсь змішаний тон або диссонанс. (Найяскравіше виступає ся незгідність мольової мелодії із дуровим акомпаніментом в пісні „Попадя“ Додаток ст. 16). Та у кобзаря бачимо тенденцію оминати такі диссонанси; в думках вони справді доволі рідкі, притім не вражають так дуже через те, що диссонуючі тони стрічають ся звичайно лише у дуже дрібних нотках пасажів; так н. пр. *fis'* акомпаніменту приходить правильно як шіснацятка або трийцятьдвійка в тих місцях, де сходять ся із *f* у співі. Тут годить ся ще зауважити, що у співі кобзарів, як взагалі у народних співаків подибуєть ся часто т. зв. неутральна терція: сей інтервал, посередній межі великою і малою терцією ділить чисту квінту на дві рівні часті;¹⁾ в кождім разі неутральна терція близька вже до великої і часами навіть робить вражінє великої: отже і ся обставина причинає ся до злагодження диссонансів.

Притім стрій підструнків Гончаренкової кобзи починаючи від основного тону *d'* не дає чистої дурової скалі, а церковний лідийський лад із трема цілими тонами (tritonus) межі першими чотирма степенями: *d' e' fis' gis' a' h' cis'' d''*²⁾; характеристичним підвисшенєм на четвертій степені та великою секстою сей звукоряд сходить ся із співом кобзаря. Замітна річ, що й підструнки Вересаєвої кобзи — їх усього 6 — по опису Лисенка вика-

через призму новочасної гармонії можемо розуміти старинні мелодії тим більше, що з усякою мелодією звязане потенціально понятє гармонії. Колиж рецитації Гончаренка разом із супроводом бандури дають зразок народньої гармонізації, то уже той сам факт показує ясно, що вони ближші до гармонічної, чим до гомофонної музики.

¹⁾ „Характерныя колебанія между мажоромъ и минорномъ“, які констатує І. Тезавровскій в декотрих мелодіях до Арханг. білія і истор. пісень (А. Д. Григорьевъ: Архангельскія былины и историч. пѣсни, съ напѣвами зап. поср. фонографа. III. Петербургъ 1910 ст. 652) — се безперечно неутральні терції.

²⁾ Так само настроював підструнки Братиця по свідоцтву Лисенка.

зують точнісінько такий сам порядок інтервалів у звуковяді: *g' a' h' cis' d'' e''*, достроєному до співу кобзаря, що обертаєть ся переважно на скалі; *g a b cis' d' e' f' g'*. Таким способом різниця межі строем підструнків і скалею Вересаєвої рецитації зводить дить ся лише до одного тону: *h* в акомпаніменті, *b* у співі¹⁾. Однакож у співі Вересаєя по записі Лисенка являє ся на переміну тон *b* із тоном *h*: се доказує безсумнівно, що Вересаєй так само, як М. Кравченко й інші кобзарі уживав побіч малої також нейтральної терції, яка Лисенкови могла вчувати ся як велика тим легше, що велику терцію чув він в акомпаніменті²⁾.

Та в переважній частині супровід кобзи у Гончаренка зовсім добре достроюєть ся до мольового характеру рецитаційної мелодії. Найчастійше уживає Гончаренко ось яких засобів гармонізації: 1) Вибиване дрібними нотами (піснацятками) тоніки і її квінти *d—a*, що являє ся неначе доповненєм фраз, спадаючих кудрявою фігурою на секунду, або скріпленєм протяжного закінчення фрази на тоніці. (Висше наведений період з думи про Ол. Поповича: закінчення 1-шої, 2-гої і 4-тої фрази). Неповний тризвук тонічний без терції (як у середньовічних гармонізаціях) при визначуваню малої терції у співі скріпляє вражінє мольової тонації.

В рідких випадках являє ся на тоніці повний дуровий тризвук, по яким наступає неповний тризвук домінантовий:

Тіл-ко о-бі-зветь ся

¹⁾ Так само й у Гончаренка скаля рецитації *d e f gis a h* різнить ся лише одним тоном від созвучного строю перших шести підструнків кобзи: *d' e' fis' gis' a h*.

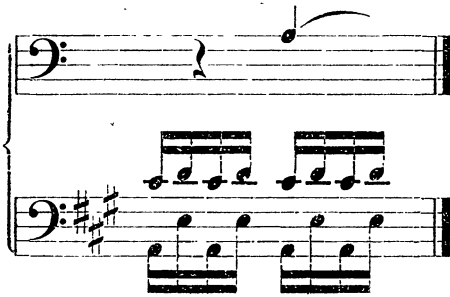
²⁾ Тут годить ся пригадати, що на нейтральні інтервали (терції й сексти) в народній музиці звернено увагу аж у найновіших часах. R. Wallaschek: *Anfänge der Tonkunst*, Leipzig 1903. E. Hornbostel: *Die Probleme der vergleichenden Musikwissenschaft*. (Zeitschr. d. Internationalen Musikgesellschaft 1905).

2) По замаркованю тоніки слідує звичайно домінанта, що в дрібних нотах чергує ся із своєю квінтою: А—е, (рідше октавою: А—а): се зноваж неповний домінантовий тризвук (без терції); однакож сей акорд часто знаходить собі доповненє у співі кобзаря, що додає до квінти малу терцію¹⁾ (надаючи визначно мольовий характер гармонії) або септіму. (Висше наведений період думи про Ол. Поповича 6. фразы).

3) Протяжні окінчення періодів на секунді супроводить правильно вибраний дрібними нотами дуровий тризвук, побудований на другім степені скалі: *e-h-gis*²⁾; сей акорд впроваджує в домінанту, якою звичайно починаєть ся новий період.

4) Колиж на домінанті являє ся у Гончаренка звичайно неповний або мольовий тризвук, то гарний пасаж, що перебігає по строю підструнків, зачіпаючи усі складові тони домінантового дурового акорду сповняє ролю гармонічного переходу до тонічного тризвука. Розложенє мельодії рецитації межі долішну квінту і горішну кварту спричинює, що пасажі, перебігаючі ріжні части скалі A-dur, у якій построєні підструнки, не лише, що не вражають незгідністю із мольовим співом кобзаря, але навпаки дуже часто творять потрібні і гарні переходи, що ведуть із домінанти у тоніку, та з домінанти на другий степєнь скалі.

Дуже гарною партією супроводу є чергованє неповного домінантового акорду із неповним септімовим на другім степені скалі, що виповнює перерву у співі на початку періодів 13, 14, 15 і сходить ся із протяжним тоном на домінанті, яким кобзар починає новий період 13 і 15³⁾.



¹⁾ У домінантовім тризвуді, побудованім на гармонійній мольовій скалі, буває на сьому місці велика терція.

²⁾ У дуровій скалі на другім степені спочиває мольовий тризвук, у мольовій зменчений.

³⁾ Показує ся, що кобзар в середині рецитації впроваджує до аком-

Аналіза Гончаренкових рецитацій допоможе нам бодай в частині розгадати „тую непостижиму загадку“, — як висловила ся пок. Леся Українка, „а саме, що при співанні дум, настроєних на мінорному звукоряді акомпанімент провадить ся на мажорному звукоряді, що про те якимсь чудом не ріже вуха.“ (Лист з д. 4. XII. 1908). Се мистецьке годжене і переплітане двох звукорядів, які на перший погляд виключають себе взаємно, поминувши деякі менче помітні діссонанси, дає в результаті дуже оригінальний дострій та гарні а навіть ефектовні переходи у гармонізації.

Хоча ж акомпанімент Гончаренка дає гармонічне тло рецитації то не остає із нею у ритмічній конґруенції. Виразна ритміка акомпаніменту виступає лише в тих місцях, де павзи переривають спів кобзаря, звичайно в окінченнях періодів. Особливо в пасажах тяжко було дослухати ся якоїсь означеної ритміки; в тих бистро слідуєчих по собі нотах нам ніяк не удавало ся уловити ритмічної звязи із рецитацією. Отже в нотуванню такого ритмічно незалежного, по причині бистої зміни тонів часто неуповненого акомпаніменту стрічалось стільки труднощів, що їх можна було лише в частині поклати і лише приблизно означити синхроністичну звязь акомпаніменту із рецитацією, ледви можна було приблизно вимірити, кільки то дрібних нот акомпаніменту припадає на одну вісімку, чвертку або й півноту співу. Одначе дуже часто тони акомпаніменту впадають у ритмічні відступи поміж тони співу так, що списане такого свобідного акомпаніменту ніяк не може бути докладне¹⁾. Колиж із нашої нотації можна що вичитати, то хіба лише загальний стиль акомпаніменту, який треба вповні опанувати, щоби відтак при репродукції можна було ним вдатно орудувати.

Стилем своїх рецитацій Гончаренко найблизше підходить до Ост. Вересає. Гончаренкові рецитації ураз із су-

паніменту ненадійно нові засоби і зврати, яких не уживав із початку думи і тому треба нам жалувати, що не схоплено в цілости супроводу бодай до сеї одної думи.

¹⁾ Хоч кому й удалоб ся осягнути таку докладність то се малоб чисто теоретичне значінє, бо ледво, чи хто був би в змові відограти аритмічний акомпанімент зовсім вірно. До тогож при кобзарській рецитації лишаєсь так багато простору для суб'єктивного почутя, що приблизно вірно відданє Гончаренкових дум по нашій записі булоб можливе хіба лише в такому разі, коли сам співак, присвоївши собі стиль рецитації, буде собі акомпаніювати, як се робить Гончаренко.

проводом кобзи, як цілість, попри спільні усім кобзарям стилеві признаки виявляють стільки оригінальності, носять на собі так сильне відбите артистичної індивідуальности співця, що ледво, чи й дуже талановитий кобзар потрафив би їх зовсім перейняти або бодай вірно наслідувати. Се найкраще потверджує наш висказ, що кождий кобзар у рецитаційнім стилу виявляє свою окрему фізіономію, дає окремий варіант, яких є стілько, скілько й співців дум.

Для характеристики давного рецитаційного стилю велике значінє має факт, що два найвизначнійші із знаних дотепер кобзарів Гончаренко і Вересай виказують таке близьке спорідненє і то не лише в рецитаціях і дострою кобзи, але також в чисто інструментальних танкових мельодіях.

Записані від Гончаренка мажорні козачки з основним тоном *a'* виказують відповідно до строю Гончаренкової кобзи скалю *A-dur*; тут належить „Горлиця“, „Дудочка“ і „Козачок“ під ч. 5, без спеціальної назви. Так само й мельодія „Козачка“ ч. 2, записаного від Вересая, обертаєть ся на дуровій скалі. Натомість у двох инчих танках, виконуваних Гончаренком („Козачок“ під ч. 6 і „Полянка“) виступають на переміну дві часті: одна, з основним тоном *a'* як попередні козачки, а друга з основним тоном *d'*, построена на скалі *d' e' fis' gis' a' h'* виказує межі першими чотирма степенями характеристичний „tritonus“ церков. лідийської скалі, що виступає тут у чистій формі (М. д. П. Додаток с. 28—32):



Такуж будову скалі знаходимо в записаній від Вересая „Дудочці“, як показує отсей уривок:



(Записки Юго-Зап. Отд. И. Р. Г. О. I. поти ст. 24).

Церков. лідийську скалю подибаємо часто в українських танкових мелодіях, виконуваних сільськими музикантами на скрипці, н. пр.:



(В. Шухевич „Гуцульщина“ III. ст. 88 Зап. Ф. Колесса).

Також в українських народніх піснях подибасть ся в низу скалі характеристичний tritonus, якого не можна у всіх випадках пояснювати фальшивим співанем або браком музикального слуху, коли такий порядок інтервалів виказує стрій кобзи Гончаренка і Вересая, яким чейже годі відмовити музикальності. В українській народній музиці замітна є тенденція до підвисшуваня о пів тону четвертого степеня мольової скалі, що переносить ся подекуди також на дурову скалю. Колиж зважимо, що значна часть українських народніх мелодій обертасть ся на перших пятох-шістьох степенях скалі то часто подибуване в мольових мелодіях уживанє нейтральної терції, надмірної квати і великої сексти до того степеня затирає різницю межі церковною лідийською і змодифікованою дорийською скалею, що се приводить замітне в старших народ. мелодіях хитанє межі „межором“ і „мінором“ (коли можна сі терміни приложити до висше згаданих скаль) і що у Гончаренка та Вересая являє ся можливим одночасний дострій сих двох ладів, які, здавалоб ся, виключають себе взаїмно.

Для мінорних козачків Гончаренко перестроював кобзу; о скільки мелодії сих козачків засягають 6-тий степеня скалі — виказують вони церковний дорийський лад: *a' h' c' d' e' fis'*; одначе в прикрасах і в домінантовім тризвучці уживає Гончаренко правильно уводячого тону:





(„Метелиця“ М. д. II. ст. 33).

Такуж скалю з підвищенням 4-того степеня подибаємо також в танкових мьльодіях, записаних від Вересая:



(Op. cit. ст. 26).

IV.

Ми зазначили вже висше, що Гончаренко із своїми рецитаціями займає відокремлене становиско супроти прочих трех кобзарів із Харківщини, яких записі увійшли у нашу збірку і то мабуть тому, що се кобзарі новійшого типу, міжтим Гончаренкова рецитація межи усіми варіянтами, які нам довело ся записати, виявляє найбільше архаїчних признаков і підходить близько до найстарших полтавських варіянтів Вересая і Мих. Кравченка. Пасюга, Кучеренко і Древченко, молодші кобзарі — усі з Харківщини, виказують велике спорідненє в своїх рецитаціях і творять окрему харківську ґрупу.

Періоди закінчують вони раз на тоніці, другий раз на нижній домінанті протяжними нотами, які стрічають ся також в середині періодів. Усіх співців харківської ґрупи характеризує се, що вони рідко займають або й цілковито понехують тони горішньої кварта у церк. дорійському ладі, натомість справляють мьльодію на долішню домінанту і субдомінанту. До тогож не подибаємо в тих варіянтах фраз, закінчених на другому степені скалі — так характеристичних для усіх рецитацій з Полтавщини і для Гончаренка. Коли кобзарі старшого типу рецитують усі думи свого репертоару на один зразок, то у кобзарів харківської ґрупи (особливож у Кучеренка) слідна уже деяка ріжниця що до обєму тонів і уживаня каденцій в поодиноких думках: видко кобзар намагавсь уже надати деяку ріжнородність форми своїм рецитаціям. Народним співаком, у якого не слідно ще намаганя концертними манєрами, являєсь Пасюга; та в його

рецитації вражає подекуди монотонність. Він уживав головно двох каденцій: на тоніці і на нижній домінанті; також в супроводі уживав він на перемену лише двох акордів: тонічного і домінантового тризвука; повнота тих акордів, (якої не зауважили ми у старших кобзарів) каже догадувати ся деякого штучного впливу. Мелодія думи „про Марусю Богуславку“ обертаєть ся в доволі

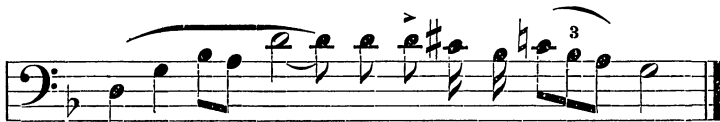
визких границях тонів: V, VII, 1—5, зрідка займаючи горішню квінту; вона живо нагадує українські народні пісні, що построєні на такому ж мольовому звукоряді. В думі „про удову“ такий сам обєм скалі з тою ріжницею, що кобзар два рази займає долішню субдомінанту (п. 1 і 2). Думу „про сестру і брата“ співав кобзар у багато нижшому регістрі; через те й акомпанімент кобзи виходить трохи змінений супроти попередніх дум. Мелодія часто опираєть ся на горішній квінті займаючи зрідка також 6-тий і 7-мий степень церк. дорійської скалі, чого не було в попередніх двох думках. Може бути, що колиб кобзар мав був спромогу проспівати до фонографа усі три думи в цілости, то зазначені ріжниці між поодинокими думками булиб значно вирівнали ся.

Між усіми варіянтами дум, що увійшли в нашу збірку, рецитації Кучеренка (М. д. П. ст. 163—176) виказують найбільше таких партій, в яких проглядає тактовий розмір; через те мелодії Кучеренкових рецитацій своєю формою найблизше підходять до пісенних мелодій, як показують отсі закінчення фраз:



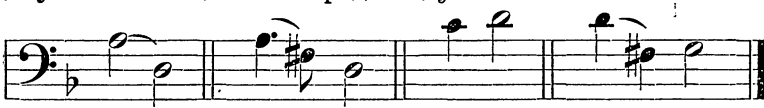
Перші два закінчення подибаємо в лірницьких піснях; прочі стрічають ся часто в инчих народніх піснях Лисенкового збірника.

Початкові фрази думи „про Олексія Поповича“ і думи „про удову“ зовсім ідентичні, живо нагадують пісенні мелодії:



Гей, на Чор-но-му мо-рі — і т. д.

На пісню скидаєть ся особливо мелюдія думи „про смерть козака бандурника“, яка визначує ся ось якими закінченнями, не подибуваними в двох попередніх думах:



В тій самій думі вражає зовсім модерне модульованє в горішню субдомінанту:



І ор-ли чорнокрилці попід не-бе-са- ми лі- та- ють.

Натомість усього лише дві фрази в рецитаціях Кучеренка розложені на характеристичному для усіх кобзарів з Полтавщини і для Гончаренка церк. дорийському звукороді:



(Ол. Поп. п. 2. Порівн. п. 3. думи „про удову“).

Лише один раз подибуємо в рецитаціях Кучеренка зворот від тоніки (g) у долішню квінту, що разом із попередню квартою дає також церк. дорийський звукород:



(Ол. Поп. п. 3. В 1908 р. Кучеренко частійше уживав таких зворотів.)

Впрочім мелюдія Кучеренкових рецитацій обертаєть ся головно межі тонікою і горішною та долішною домінантою. До-стрій кобзи у Кучеренка багатший, як у Пасюги, вузначуєть ся гарними вставками „перегри“ та чергованєм тризвуків тонічного і домінантового, які своєю повнотою вказують на штучні впливи (пр. в думі „про смерть козака-бандурника“).

В рецитаціях Древченка (М. д. II. с. 177—181.), найбільше характеристичних для харківської ґрупи, мелюдія обертаєть ся межі горішною і долішною квінтою (VI—1—5), виказуючи три точки опори: на долішній домінанті (V), доліш-

ній субдомінанті (VI) і на тоніці (найрідше). Горішний регістр Древченкової скалі доповнює супровід кобзи одним інтервалом, іменно великою секстою, що вказує на церк. дорійський лад:



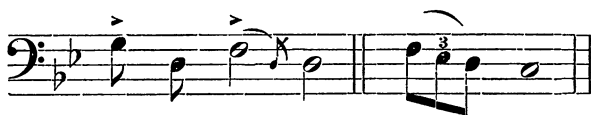
Впрочім найбільше відрізняє Древченка від полтавських кобзарів значне пересунення мелодії в напрямі долішньої субдомінанти з цілковитим понеханем горішньої квати церк. дорійського звукоряду. Отсеж одна із тих фраз, що відбігають в долішню квінту від основного тону *g*:



... ста-рій ма-те-рі хлібом, сіл-лю на-рі-ка-ти...

Замітні у Древченка мелодійні вставки „перегри“ в акомпаніменті, який впрочім обмежує ся до вибивання дрібними нотами одного тону, скріпляючи протяжні закінчення фраз на тоніці, домінанті або й субдомінанті.

Характеристичні для Древченкових рецитацій є ось які закінчення фраз:



що подібають ся також у Кучеренка; взагалі рецитації тих обох кобзарів виказують близьке споріднене, яке треба пояснити мабуть залежністю Кучеренка від Древченка.

Звороти мелодії в долішню субдомінанту й окінчення періодів на долішній домінанті часто подібають ся в українських народ. піснях:

Adagio.



Ту-ман, ту-ман по до-ли-ні, Ту-ман, ту-ман

по до-ли-ні, Ши-ро-кий лист на ка-
ли-ні, Ши-ро-кий лист на ка-ли-ні.

(Лисенко: Збірник українських пісень II. ч. 30. Порівн. *ibid.* I. ч. 1, III. ч. 2, 6, 21, IV. ч. 6. А, 13, VI. ч. 1).

Взагаліж усі три варіанти харківської групи об'єднані ще й тим, що дуже виразно зазначають домінуючу роллю тоніки у скалі, та ясне відношенє фраз до одного осередка мелодії, чим дуже ядро відбивають від рецитацій найдавнішого типу (Гончаренко, Вересай) а навіть від миргородської групи: почутє тональності у Пасюги, Кучеренка і Дрєвченка, маркованє також постійною зміною тонічного і домінантового тривзвуча в супроводі, таке замітне, що зараз же дає в них пізнати кобзарів новішого типу, які донесли до наших часів вже лише останки давних рецитаційних мелодій.

Варіант поданий д. Сластіоном дуже інтересний через те, що виявляє у незвичайно обширній скалі неначе полученє двох типів рецитації: давного полтавського і новішого харківського. Рецитація д. Сластіона обіймає 8 горішних тонів церкв. дорійської скалі, а крім того виповнює ще й приставлену з долини квінту, повертаючи то в нижню домінанту то в субдомінанту; через те виказує в порівнаню з инчими варіантами більше богатство мелодичних засобів і значну ріжнородність у доборі фраз. Характеристичні для рецитацій д. Сластіона є фрази (а), рецитовані в одному тоні на нижній домінанті; звичайно спадають вони квартовим ходом на тоніку. Отсі фрази живо нагадують рецитації при церковній відправі. Подібні фрази, хоча не такі повні, подібають ся також в рецитаціях Ост. Вересая, і в двох думах записаних від М. Кравченка (се треба приписати мабуть впливови д. Сластіона, до якого Кравченко часто навідує ся із близьких Сорочинець). Найчастійше приходять в рецитаціях д. Сластіона окінчені тонікою фрази, що перебігають усі степені церкв. дорійської скалі (б), або виповнюють квінту між тонікою і горішною домінантою (в), займаючи при-

красою закінчення уводячий тон. Від фраз, закінчених на тоніці переходить д. Сластіон протяжним „гей“ на другому степені скалі (як буває у сербських народних піснях) до фраз, що обертають ся в горішній кварті церк. дорійської скалі і спадають також на другий ступень скалі або на тоніку: се дуже гарний і характеристичний зворот (Г).

Дуже часто подібають ся в рецитації д. Сластіона справлені в нижню субдомінанту фрази (Г), які виповнюють приставлену з низу квінту, а займаючи також три або й чотири степені висше тоніки виказують в своїй основі церк. дорійську скалю; ті фрази повертають відтак квартовим ходом із домінанти на тоніку під оклик „гей, гей“!

Отсі фрази добирає д. Сластіон з тонким почутем музичальности й артистичного смаку так, що його рецитації не вражають одноманітністю і кількоразовим повторюванем під ряд однородних зворотів, як се буває пераз навіть у кращих кобзарів (н. пр. у М. Кравченка). Інтересний добір фраз та квартове й квінтове ґрупованє тонів мелюдії в варіанті д. Сластіона ілюструє отсей уривок (М. д. II. ст. 44—45):

(♩ = приблизно 72 М. М.).

5. 

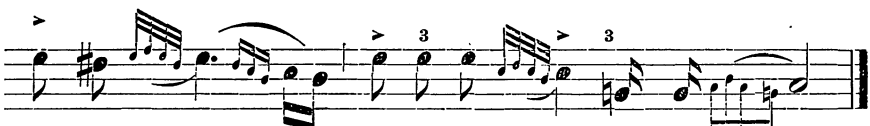
...Ой, до тож то-то він на чер-да-ки іс-хо-жа-є, Да



сам то те-є до-бре за-чу-ва-є, А на сво-ї слу-ги,

6. *ben marcato* 

Тур-ки я-ни-чень-ки, зо зла гу-ка-є, гей! „Ой, ка-жу, ка-



жу я вам, Тур-ки я-ни-чень-ки, гей!...

При високім степені природної музикальності д. Сластіон, не спокушений теорією музики, співає, як справжній народній співак, що й придає цінности його варіанти у значіно етнографічного матеріалу. І справді варіант д. Сластіона видержує строго рецитацийний стиль особливо у ритміці, оминає також дешеві ефекти пісенних зворотів у мелодії, якими не раз прогрішають ся кобзарі новішого типу.

Характеристика кобзарських рецитацій, що увійшли до другої серії „Мелодій українських народніх дум“ показує наглядно, як значні різниці заходять межі поодинокими варіантами дум; не знайдеть ся двох кобзарів, хоч як близькі булиб вони по школі й території, що зовсім однаковим способом рецитувалиб свої думи: кождий кобзар виявляє про себе окремий варіант рецитації.

Та мимо усіх тих індивідуальних різниць варіанти одного округа, як н. пр. з Миргородщини, виказують дуже близьке споріднене; навіть варіанти із ширшої території, н. пр. з Полтавщини або з Харківщини підходять під один вироблений довгою традицією тип. Ба й усі типи і форми рецитації, її давніші і новіші зразки виявляють у ритміці й мелодіці деякі спільні признаки, які складають ся на рецитацийний стиль укр. народніх дум¹⁾, хоч не усі співці дум зберегли його в однаковій чистоті.

По своїй оригінальній формі думи не знаходять собі близької аналогії ані в великоруських билінах ані в сербських юнацьких піснях, хоч одні й другі мають речитативний характер мелодії.

Сербські юнацькі пісні змістом (борба з Турками), часом повстаня (XV—XVI. ст.), а навіть способом виконання доволі близько підходять до українських народніх дум. По свідочтву Новіча, що був сучасником і помічником Вука Караджіча, герцоговинські епічні пісні співано у живому, темпі при швидкім акомпаніменті гуслів. На основі історичних даних та з поглядом на сучасний стан сербської народньої поезії проф. Вр. Ягіч приймає для давних юнацьких пісень дуже монотонний речитативний сольо-спів („einen wahrscheinlich sehr monoton gehaltenen singend-rezitativen Solovortrag“. Die südslavische Volksepik vor Jahrhunderten, Archiv f. slav. Phil. IV. 227). При великім об'ємі

¹⁾ Обговорений докладніше у вступній розвідці до першої серії „Мелодій укр. народ. дум“.

тих пісень, що містять по кілька сот стихів, важну роль у їх передачі грає також дар імпровізованя.

Хоч як усе те нагадує рецитоване укр. народніх дум при бандурному супроводі, то сербські юнацькі пісні своєю формою далеко відбігають від кобзарських рецитацій; вониж виказують правильний віршовий розмір — у давнійшій формації 8+8, у новійшій 4+6 — зв'язаний із сталою пісенною мелодією, що укладає ся вигідно в музичні такти. Мелодії юнацьких пісень — поминувши їх мольовий характер, розмашисте „ей“ у заспіві і закінчення періодів на другому степені скалі — не виказують впрочім ніяких признаков, що нагадувалиб думи; не знаходимо в них характеристичної для дум церков. дорійської скалі, хоч вона часто подибуєть ся в сербських і болгарських народніх піснях. Мелодії юнацьких пісень, признані Кугачом за найстарші (з дописками: „*parjev star*“, „*parjev prastar*“)¹⁾ звичайно не переходять об'єму квінти; в порівнаню з широкими мелодіями українських народніх дум вони належать очевидно до давнійшої формації. Однакож годить ся тут зазначити, що давні записі Кугача видані 1881 р. з фортеп'яновим акомпаніментом не зовсім відповідають новішим вимогам музичної етнографії; здалоб ся їх пров'ірити і доповнити новим матеріалом, зібраним при допомозі фонографа.

Мелодії великоруських билін довго стояли під знаком питання²⁾, поки й до їх збираня не ужито фонографа. Колиж билінні мелодії списані по фонографу проф. Аренским³⁾ задля невеликого числа не давали ще достаточної підстави до порівнюючих висновків, то багатший і дуже цінний для наукового досліду матеріал принесла видана Імпер. Акад. Наук. прекрасна збірка Грігор'єва („Архангельскія былины и историческія п'єсни“ т. I. Москва 1904 т. III. Петербург 1910) що містить понад 60 билінних мелодій з Пінезьського і Мезенського округу, які списав по фонографу І. Тезавровскій, з можли-

¹⁾ *Južno-slovjenske narod. porjevke IV. Zagr. 1881. № 1493, 1496, 1498, 1500 і пр.*

²⁾ Найдавніші записі билінних мелодій, зібрані не пізнійше 1768 р. Кіршею Даніловим, вийшли спершу із похібками у виданю Калайдовича з 1818 р.; аж 1894 віднайдено первісну рукопись і видано її мелодії у справленій формі Імп. Публ. Бібліотекою в Петербурзі.

³⁾ *Древности, труды слав. комисіи Имп. Моск. Арх. Общ. т. I. Москва 1895. Протоколы ст. 27—28. А. С. Аренскій: „Музыкальная заш'ітка“.*

вою докладністю нотації, при застосованю метронома. Супроти того, що у цьому збірнику подибаємо деякі мелодії спільні для билін, історичних пісень і духовних стихів з апокріфічним підкладом, тяжко відділити билінні мелодії від небилінних; се показує, що й форма билін не є так строго означена, як форма дум, які вже на перший погляд різко відрізняють ся від пісень, так, що виключена є взаємна обміна пісенних мелодій із рецитативними.

Мелодії билін, заховуючи речитативний характер всеж таки укладають ся в музичні такти, яких не можна навязувати думам. У будові билінних стихів можна розрізнити дві-три основні форми; найбільша часть билін зложена двоколінними стихами, у яких проглядає колядковий розмір 5+5 (також 6+5, 4+5) подибуваний найчастійше в билінах Пінежського округу, або старинний розмір 7+5, (також 8+5, 6+5) розповсюднений в билінах Мезенського округу. Читанє що до числа складів відбуває ся в доволі вузких границях і частійше захоплює першу половину стиха, чим другу. Билінна мелодія коротка, найчастійше двоколінна, достосована до розміру одного стиха. Така мелодія, повторена майже буквально з незначними змінами під кількадесять або й кількасот стихів биліни, мусить робити вражінє монотонности; вона має зовсім ясно означену постійну форму пісенну, чого ніяк не можна сказати про імпровізовані мелодії укр. народ. дум.

Билінні мелодії виказують ріжні звукоряди і ріжні типи скалі з дуровим і мольовим характером, ба навіть з перевагою дурового строю і визначають ся строго діятонічним складом, оминаючи надмірні секунди й кварта та уводячий тон; коли в мольових мелодіях являє ся долішна секунда перед тонікою то завсїгди лише як велика секунда, — що подибає ся на цьому місці також в дурових мелодіях. Зовсім инчий характер виявлюють мелодії українських народніх дум з мольовим строем церков. дорийського звукоряду, надмірними секундами й квартами та з хроматичним підвисшенєм сего степеня скалі, коли він приходить як долішна секунда перед тонікою.

Колиж в думам обєм мелодії широкий, що найменче 7-тоновий, то билінні мелодії обертають ся переважно в обемі кварта або квінти; серед пінежських билін ледви кілька знайдець ся таких, що переходять обєм квінти; серед мезенських наберець ся їх до 20. Декотрі пінежські 4-тонові ме-

льодії нагадують українські весільні пісні й гаївкові мотиви, записані на галицькім Підгір'ю (I т. ч. 1, 13, 14; III т. ч. 19, 20, 21).

З усього того видно, що билінні мелодії по своїй музичній формі дуже архаїчні, належать мабуть іще до тої доби, у якій творили ся мелодії українських обрядових пісень: вониж сотками літ старші від мелодій дум.

7-тонова церковна дорийська скаля, така характеристична для рецитацій, українських кобзарів, приходить лише в кількох мелодіях билін і то з виїмкою одної виключно лише в мелодіях Мезенського округу. (I т. ч. 34; III т. ч. 27, 37, 38, 40, 41). Усі перелічені признаки показують ясно, що биліни своєю музичною формою дуже різко відрізняють ся від українських народніх дум та виявляють зовсім инчий рецитаційний стиль. Се показує ся також у способі устної традиції: коли думи співають ся виключно професіональними співцями (по найбільшій часті сліпцями) і то лише виїмково без інструментального супроводу, то круг „сказателів“ билін значно ширший тому, що биліни завдяки своїй скристалізованій формі легше переймають ся і не вимагають супроводу. Однакож через отсе поширенє биліни могли більше втеряти із свого первісного типу, виплеканого у лицарській сфері, чим думи, збережені у тіснійшому крузі професіональних співців.

Miscellanea.

Бібліографічна рідкість.

Річи, особливо дрібні, принагідні, друковані кирилицею в давніших віках, і навіть у XIX в., можна вважати бібліографічними рідкостями. Тим більшими рідкостями треба вважати такі друки, де вжито кирилиці для польської мови. Один такий друк із р. 1867 описав др. Іларіон Свенціцький у „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка, т. LXXIX п. в „Бібліографічний куріоз“. Як pendant до тої відомости можу подати тут опис значно давнішої та з культурно - історичного боку иншої пам'ятки, що знаходить ся в моїй бібліотеці і була знайдена та куплена разом із різними иншими старими паперами у львівського антикварія Гельця ще деє у перших роках сего столітя. Ось її повний текст у дословній копії:

Нієхъ вѣдзїє похвалїбный Іезусъ Хрѣтссъ. А менъ. Бъ прїишлої дѣ Пѣнъ БСгъ Niedziele то єсть: днѣ єї. Аугста, В. С. К. припада дорбчна Оурочїстосць: въ Нієковзїєн'цїѣ Н. М. П. то єсть: Оуспїєнїє Прѣтѣѣ Блѣчницѣ нашеѣ Бѣы, ѣ прѣнѣ дѣѣ Марїи. на ктѣрѣѣ Оурочїстосць вѣндзїє сїє Ѣправовѣло Набожѣн'ство въ Цѣрквѣ Бсѣѣ Клѣцкѣ звѣней въ Деканѣцїє Циржѣцкимъ, з' Казанѣмъ, Процесїамъ, и Ѣпѣстемъ звѣнлымъ, Ѣ вѣнѣ ѣ кѣры, Ѣ Столѣцїи Апостолскѣй ново надѣнымъ. На ктѣре то Набожѣн'ство В. І. К. Прѣборцѣѣ Клѣцкїѣ вшїсткїхъ вѣерныхъ Хрѣтссовыхъ покожнѣсцѣѣ запраша.

Отѣї запросїни сїльського священника латинського обряду на врочїсте богослужене, розсиланї ним по довокличних руських селах і зверненї очевидно до руського духовенства та руських грамотних селян, являють ся досить рїдким у історїї друку при-

кладом уживання кирилиці для польської мови. Сей незвичайний бібліографічний куріоз друкований на картці сірого паперу, формату поперечного 4^o, в орнаментовій дереворитній рамці і з широкими вільними краями, і обіймає 11 рядків друку. Не зазначено ні місця, ні року друку. В низу під друківаним текстом на першій стороні сеї картки підписано тою самою рукою, що дописала у висше наведеним тексті слово „Niedziele“, слова: „Do Cerkwie Czołowickiey“. Очевидно туди між иншим, вислані були записки на богослуженя.

На обороті сеї картки иншою рукою й иншим, чорнішим чорнилом, написано ось яку руську молитву латинськими буквами: „Hospody Boże nasz, Caru Carstwuiuszczych, Tebe przyzwaiem za mołytwamy Carycy naszej Bohorodycy u prysno Diwy Maryi smyreno molaścze się, posobstwuy Błahowirnomu Kezaru naszemu Iosyfu wtoromu, ukrypu Jeho aky Dawida, wsia wrahy pod nozi Jeho pokory, pokaży żeż Władyczestwa Jeho kripok u wraham straszem, dolhotu dny soeruzu (мб. sooruzu), carstwo Jeho mołyty sia (мб. mołym ty sia), usłyшы u pomyłu (мб. pomyłuy). Ieszcze mołym sia, pokaży myłość twoiu, dażд kripoś i pobidu na wrahy Rabom Twoim Chrystolubywym Woiem u wsemu woystwu (мб. Woynstwu). Rcim wsy, usłyшы u pomyłuy“.

Після сеї молитви, писаної очевидно Поляком і правдоподібно священником, що мав намір сею руською молитвою притягати руський люд до латинського богослуженя, маємо ще ось яку дописку тим самим письмом: „Z Ludem po nabożeństwie psalm 45 Boh nam przybiżyczy u syła (далі одно слово нечитке) psalm 90 żywy wo pomosczy wyszniaho. U 5 razy Oucze nasz u Bohorodyce Diwo, u suplikacy“.

Ся дописка дає нам можливість хоч приблизно означити час повстаня сеї картки. Тому, що вона подає молитву латинського ксіондза за цісаря Йосифа II., якого пам'ять переслідують з католицького боку з великою ненавистю ¹⁾, можна догадати ся, що ся молитва мусіла бути написана ще за життя цісаря Йосифа II., а тим самим і друківана картка повстала в часі його панованя між рр. 1780—1790. Що до села Кліцка, для якого латинського костела друківані були ті записки, зазначу лише, що воно належить до рудецького повіту та має у себе і в своїх присілках досить значне число Мазурів. Подав *І. Франко*.

¹⁾ Як судила пам'ять Йосифа II. католицька преса в північних десятиліттях по його смерті, можна бачити наглядно з польської кни-

З бібліографічних занять Івана Вагилевича.

В листах Вагилевича згадується про дві його праці „Pisarze polscy Rusini“ і „Pisarze łacińscy Rusini“, присвячені сій нашій старій книжній продукції, яка хоч не в нашій мові, є все таки нашим культурним дорібком, бо писана Українцями й головню в обороні українських, передусім церковних справ. Межи рукописями й паперами Вагилевича колекції Петрушевича в бібліотеці „Народного Дому“ у Львові переходять ся і обі згадані статі. Одна з них „Pisarze polscy Rusini, przez Dalibora Jana Wagilewicza. Lwów 1843“ — се грубий чвертковий зшиток, зроблений з грубого сірого паперу; записано 82 і пів картки, а 10 і пів чистих. Друга статя до першої „Dodatek Pisarzy łacińscy Rusini“. Се зшиток 16 карток такого самого паперу, з чого половина чисті.

Бібліографічну роботу про Українців, що писали по польськи, розпочинає Мелетієм Смотрицьким, а саме його книжкою „Apologia peregrinatiey do krajow wschodnych“, виданою в Дермані 1628 р. (4^o, стор. XVI + 204). Відмічені обі посвяти: ко-

жечки „Józefinizm. Dorzutek do dziejów kościoła polskiego przez X. M. Zarczyckiego. (Przedruk z Tygodnika katolickiego). Grodzisk. Nakładem E. Thuma. 1865, сторін 1—77 малої 8-ки. Се книжечка присвячена неназаному „Хієциу Ругмасові“ мабуть пізнішому кардиналові Ледоховському. Для проби подаю тут коротку виписку зі вступу сеї історичної студії (ст. 15): „Różne Kościół w długim swoim życiu wytrzymał najazdy i od cudzych i od swoich. Od cudzych materialne i brutalne Neronowskie i Dioklecyańskie prześladowania. Potem zmotać go usiłowała sofistyczna mądrość byzantyńskich cesarzy. Następnie naczelnicy Kościoła srogi staczać musieli bój z przepotężnymi Ottonami. Dalej została hierarchia wyzwana do niecej walki z Frydrykami i Henrykami. Ostatniemi czasy Józefinizm rzucił się na Kościół, a na ciosy narażony był i kościół polski w południowych stronach. Józefinizm wziął imię od Józefa II, cesarza rzymsko-niemieckiego. Cesarz ten przewracał wszystkie kąty Kościoła aż do organowego chóru i trupiarni. Ciekawa zaiste, osobliwie dla psychologa, przypatrywać się chronologicznemu porządkowi, jak się rozwijała niechlubna działalność jego, gdzie pierwiej, gdzie później zachodził“. І далі обговорює автор відносини Йосифінської системи до папи, церковних властей, духовенства, монастирів, церковних обрядів і т. и.

ронному підканцлерови Томі Замоїському й князеві Олександрови з Острога Заславському, київському воєводі. Далі іде досить докладний опис книжки, при чім спеціально підчеркнено, що „pierwszy taki (єретичний) teolog ruski Stefan Zyzani“ (польський і український друк з 1596 р.), а „drugi teolog ruski Krzystof Filalet“ (*Αλοκριος* 1597). Тому й виписані „błędy i heresie“ обох і збиванне їх Смотрицьким. Докладний зміст або опис подано й при дальших друках: львівським з 1628 р. „Protestacja przeciwko soborowi“ (4^o, стор. 32), краківським з 1629 р. „Paraenesis abo napomnienie“ (4^o, стор. II + 96) і львівським з сього самого року „Exthesis abo Expostulacja“ (4^o, стор. XI + 104). Оба останні присвячені згаданому вище князеві Заславському. В продовженню статі вертає ще раз до Смотрицького й займаєть ся його найбільшим твором, виданим у Вільні під псевдонімом Теофіля Ортольога, п. з. „Θρηνος“ з 1610 р. (4^o, стор. XVI + 436). Друк присвячений овруцькому старості Михайлови Корибутуви князеві Вишневецькому. У посваті піднесена ревність сього роду для віри східньої церкви.

Деякі писання Смотрицького приходять у розділі про Касіяна Саковича: дефектний виленський друк з 1622 р. „Elenchus pism uszczypliwych“ (4^o, читав 100 сторін), з 1621 р. „Werifikacja niewinności“ (4^o, стор. XII + 146) і „Obrona werifikaciey“ (4^o, стор. 127). Вагилевич читав друге видання „Werifikacji“, присвячене писареві великого литовського князівства й брацлавському старості Янушови Скуминови Тишкевичеві, Адашови Хрептовичеві, слонимському підкоморієві Миколаєви Тривні і слонимському хорунжому Юрієви Мелешкови. Розпочинають розділ два друки самого Саковича, виленський з 1640 р. „Kalendarz stary“ (4^o, стор. 40) і краківський з 1642 р. „Επινορησις abo perspektiwa“ (4^o, стор. XXVI + 119). Останній твір Саковича присвячений краківському воєводі і генералови Станіславови Любомирському графови на Висничі. Йому-ж присвячений і краківський друк з 1644 р. „Okulary kalendarzowi staremu“ (4^o, стор. XVII + 48). На иншим місці у продовженню статі подані широкі виривки з краківського друку з 1640 р. „Sobor kijowski schismatycki“ (4^o, стор. 16), в третім місці виписки й зміст книжки Саковича „Traktat o duszy“ (16^o, стор. X + 165, отже дефект) з посватою Юрієви кн. Чарторийському.

Теодор Скуминович полишив виленський друк з 1643 р. „Przyczyny porzucenia disuniej przezacnemu narodowi ruskie-

mu podane“, присвячені, як стоїть у самій титулі книжки і в присвяті, виленському єпископови Авраамови Войні (4^o, ст. 122), Іпатій Потій друк „O przywilejach nadanych od najasniejszych królów polskich i przedniejszych niektórych dowodach, które świętą Unię zalecają i potwierdzają“ (4^o, стор. 64, друк на думку Вагилевича виленський з 1607 р.), Андрій Мужилівський „Antidotum“ з 1629 р. (стор. IV + 96), Пахомій Война Оранський виленське „Zwierciadło“ з 1645 р. (4^o, стор. 76) проти Саковичевої Перспективи, присвячене гроденському старості Фридрихови Сапізі, а Петро Могила (Євсевій Пімен) краківський друк „Διςος або kamień“ з 1641 р. (4^o, стор. VIII + 424) з посвятою підстолюєви київського воевідства Максиміліянови Бжововському. В іншому місці при кінці статі подає виписки з київського друку Могили з 1645 р. п. з. „Zebanie krotkiej nauki o artykułach wiary prawosławno katolickiej chrześcianskiej“ (стор. 182).

Виленський друк з 1608 р. „Αντιγραφη albo odpowiedź na script uszczypliwy“ (4^o, стор. XVIII + 166), присвячений краківському каштелянові й канівському старості Янушови Константиновичеві князеві Острозькому, приписав Вагилевич Захарії Копистенському. Виленський друк Іллі Мороховського „Παρηγορία“ з 1612 р. (4^o, стор. 8) присвячений канцлерові великого литовського князівства й могилівському старості Львови Сапізі. Далі описані з поданням змісту й виписок такі видання: виленська „Obrona jedności cerkiewnej“ Льва „Kreuzerzewusk-ogo“ з 1617 р. (4^o, стор. IV + 116), виленський „Antelenchus“ Анастасія Селяви з 1622 р. (читав усього 54 стор. з середини) і київський друк „Exegesis“ Сильвестра Косова з 1635 р. (4^o, стор. 31). На іншому місці даліше говорить про його-ж київський „Πατερικον“ з 1635 р. (4^o, стор. XII + 181) з присвятою чернігівському підкоморієви й носівському старості Адамови з Брусилова Киселеви.

Петрови Аркудієви приписав Вагилевич виленський друк з 1600 р. „Αντιρρησις“ (4^o, стор. 230), присвячений згаданому Льву Сапізі. „Z ruskiego języka“ переложив Лев Кишка „Kazania i homilie“ Іпатія Потія і видав їх у Супраслі 1714 р. (4^o, стор. LIV + 612) з присвятою виленському каштелянові, гетьманові великого литовського князівства й бортянському старості Людвикови Константинови Потієви. Іван Дубович видав у Львові в 1644 р. друк „Hierarchia або o zwierzchności w cerkwi bożej“ (4^o, стор. X + 260), присвятивши його дучь-

кому єпископови Андрієви Гембицькому, і в сім самім році у Вильні „Kalendarz prawdziwy cerkwi Chrystusowej“ (4^o, стор. VI + 92), посвячений коронному луцькому конюшому, князєви на Острозі і Заславю і графови на Тарнові Володиславови Домінікови. Далі в иншім місці описане його-ж „Kazanie“ з р. 1627 (4^o, стор. 40) на похороні Варвари з Нарушевичів Янушової Скуминової Тишкевичевої, присвячене Янушови Скуминови Тишкевичеви.

Вилєнський архимандрит Гєлявій Русовський видав у Вильні 1603 р. „Obron-y ś. synodu florenckiego powszechnego dla prawowiernej Rusi“ Петра Федоровича (4^o, стор. XII + 92), присвячену київському воеводі Константинови Константиновичеви князєви на Острозі. Олексій Дубович видав в 1644 р. (без місця друку) брошуру п. з. „Convinctia planet ziemskich z niebieskimi w cerkwi zyrowickiej, gdy niezwyciężony Monarcha Władysław IV, król polski, z najjasniejszą Ceciliją Renatą, Królową polską, cudowny obraz zwiedzali. Roku 1644 dnia 9 stycznia“ (4^o, стор. 12). Він же видав у Вильні в 1642 р. „Wyprawienie osoby“ Януша Скумина Тишкевича (4^o, стор. 68), присвячене Євгенії Катєрині з Тишкевичів Корибутовій Вишневецькій, а в 1645 р. тамже „Kazanie“ на похороні Теофіля Тризни (4^o, стор. II + 56) з присвятою Ізабеллі Ляцькій Тризніній і „Haft ręka bożą na dobrej duszy... Heleny Sapieżanki Kuncewiczowej... położony“ (4^o, стор. 58) з присвятою Яковови Кунцевичеви. Далі на иншім місці описаний вилєнський друк Олексія Дубовича в 1637 р. „Pióro lekkie ciężki świat poszące“ на похороні Івана Коленди, (4^o, стор. 62), присвячений вількомирському підсудкови Станиславови Білозорови, троцькому підсудкови Єнохови Коленді, Михайлови й Іллі Колендам, королївському секретарєви Казимирови Уніховському, Анні з Колендів Білозоровій і Катєрині з Колендів Уніховській.

Авраамови Войні присвятив Іван Крєчмер свій вилєнський друк з 1648 р. „Konsideracie podane ranom Disunitom“ (4^o, стор. IV + 99 + 6), як Атанас Кальнофойський свій твір „Тєраговорѹща lubo суда“, виданий у Київі 1638 р. (4^o, стор. XXXII + 322), ротмістрови Володислава IV Іллі кн. Четвертинському. Рівнож він видав у Київі в рік пізнійше твір Іляріона Деңисовича „Parergon cudów świętych obraza przeczystej Bogorożnice w monastyru kupiatyckim“, „paraenesesami przywieszzone“ самого видавця (4^o, дефектний примірник). Йосифови Вєляминови Рутському приписав Вагилєвич авторство вилєнських

брошур в 1621 р. „Sowita wina to jest odpis na script“ (4^o, стор. II + 95) і „Ехамен оброну“ (4^o, стор. 51). Далі описані присвячені Олександрови Лярієви Полубинському виленські „Esrphonemata liturgiej greckiej“ з 1671 р. (4^o, стор. XIV + 180) Пахомія Огилевича, якому приписав Вагилевич далі на інших місцях і брошуру в 1679 р. „Na stary kościół zachodni Ioannicyusza Galatowskiego wydany roku 1678 Quaestyjki“. Однак пізніше зазначив: „Autorem jest jakis Iezuita“.

Єзуїт Теофіл Рутка видав у Львові 1678 р. брошуру „Zgoda święta“ (4^o, стор. 96), Іван Берковський „Objaśnienie albo wykład Liturgiej świętej“ (16^o, стор. XVIII + 224 + 41), присвячене кричевському старості Богданови Богдановичеві кн. Соломирецькому. Широки виписки пороблені з книжки Лазаря Барановича, виданої в Новгородку в 1676 р. п. з. „Nowa miara starej wiary“ (4^o, стор. XXVIII + 354). Рівнож широкий зміст поданий в брошури 1609 р. „Relacia i uważanie postępków niektórych około cerkwi ruskich wileńskich“ (4^o, стор. 51), але без здогаду, хто автором. Йоаким Мороховський видав 1624 р. в Замості друк „Relacia o zamordowaniu okrutnem“ Йосафата Кунцевича (4^o, стор. 35), а згадуваний перекладач проповідий Потія Лев Кшшка в 1693 р. „Now różnych przypadków z pełni doktorów Theologii moralnej zjawiony. To jest: kazusy ruskiemu duchowieństwu“ (16^o, стор. VI + 324 + 12). Книжка присвячена перемиському єпископови Інокентієви Винницькому.

Гетьманови Іванови Самійловичеві присвятив Йоанікій Галатовський свій чернигівський друк в 1681 р. „Alphabetum rozmaitym heretykom niewiernym“ (4^o, стор. X + 362). Сьому самому Самійловичеві присвячений і інший друк, описаний далі в інших місцях, п. з. „Łabędź z piórami swemi z darami swemi Chrystus“, виданий у Новгородку в 1679 р. (4^o, стор. VIII + 64, дефектний примірник). В третім місці подані дуже широкі виписки з київського друку Галатовського з 1672 р. п. з. „Messiasz prawdziwy“ (4^o, стор. XXXIV + 622 + 17).

З друків Тимотея Щуровського знав Вагилевич два, оба супрасльські; „Prawo kanoniczne“ з 1792 р. (4^o, стор. XII, II, 255 (XVII), 107 (X), 105 (X), 583 (III), присвячене берестейському єпископови Арсенієви Головневському, й „Missia bialska“ з сьогож року (4^o, стор. 85 + VIII). Виленському воеводі Адамови Олександрови кн. Сангушкови Коширському присвятив свій друк з 1646 р. Яків Суша п. з. „Foenix tertiatu

redivivus" (4^o, стор. XXIV + 72, дефект). Закінчують статтю виписки з друку Юрія Кониського з 1767 р. п. з. „Prawa u wolności Dissydentom w nabożenstwie chrześciańskim w Koronie polskiej" (стор. 133 + VIII).

Стаття Вагилевича, яка має вид широко закресленої бібліографії, дуже і дуже далека до повноти, дає нині тільки свідомство його широких наукових інтересів і в дечім доповнює „Замітки о руской літературі", надруковані в „Дневнику рускім" з 1848 р., а передруковані в третім томі „Рускої Бібліотеки" І. Омишчевича (стор. 145—158), де Вагилевич чомусь зівсім поминув давні польські і латинські писання Українців. Додатком до сеї статі мали стати „Pisarzy łacinscy Rusini". Сю статейку зачав тільки Вагилевич змістом твору Якова Суші „Saulus et Paulus Ruthenae Unionis sanguine beati Iosaphat transformatus" (Рим, 1666, 4^o, стор. 145) і праці в шістьох частях Йоанікія Базидовича, виданої в рр. 1709—1805 п. з. „Brevis notitia fundatoris Theodori Koriatovits olim ducis de Munkacs pro religiosis Ruthenis ordinis s. Basilii Magni" (Cassoviae, стор. XIV + 104, II + 207, III + 139 + XVIII, 259, 93, 98 + XIV + 23). Подаю реєстрик авторів і видань, що їх задумував узгляднити в статі; думка, що в латинській мові вийшов „Синопись" Гізеля, чи „Verus Messias" Гаяатовського, має своє жерело, здається, у якимсь латинським творі, звідки взяв сі вістки Вагилевич. Ось згаданий реєстрик:

Семен Будний: De duabus naturis in Christo (1574); Apologia (1574); Refutatio argumentorum (1574);

Йосиф Верещинський: Adhortatio ad regni proceres et ordines (1587); Suffragium pro eligendo rege (1588); Institutio vitae regis christiani (1588);

Мелетій Смотрицький: Institutiones linguae graecae (Coloniae, 1615); Protestatio (sic, 1628);

Юрій Болабан (Bołaban): Ill. I. Żolkiewski in patria(m) redeunti gratulatio (1622);

Олександр Шляхтович (Slachtowicz): Acroama Musarum (1623); Sertum Musarum (1629);

Йосиф Велямин Рутський: Testamentum (1637).

Теодор Скуминович: Epistola (1659); De iure personarum (1663);

Яків Суша: окрім „Saulus et Paulus" іще „Cursus vitae et certamen martyrii beat. Ios. Kuncewicz" (Рим, 1665);

Інноцентій Гізель: Synopsis (sic, Київ, 1674);

Інокентій Галятовський: *Verus Messias Iesus Christus* (sic, Київ, 1675);

Лев Кишка: *Phoenix* (sic, Заможь, 1684, се твір Суші); *Synodus provincialis Ruthenorum* (Рим, 1724);

Теодор Єткєвич (Jeŭkiewicz): *Aquila grandis magnarum alarum* (Супрасль, 1730);

Гнат Кульчинський: *Specimen ecclesiae ruthenicae* (Рим, 1733); *Appendix* до сього (Рим, 1734);

Теофан Прокопович: *Miscellanea sacra* (Вроцлав, 1745); *De processione spiritus sancti* (Гота, 1772); *Christianae orthodoxae theologiae... V...* (Королевець, 1773—1776);

Михайло Максимович: *De discrimine ecclesiae Romanae et Graecae* (Вроцлав, 1754);

Йосиф Ісакович: *Iosaphatidos sive de nece beati Ios. Kunczewicz* поема (Почаїв, 1756);

Зєрнікав (Zernikau): *De processione spiritus sancti a solo patre* (Королевець, 1774—1776).

Може як вступ до обох бібліографічних і змістових показників виготовляв Вагилевич і статтю про Українців — авторів польських і латинських друків. Уривки бруліону статті заховалися також межі його паперами, а в них згадують ся отсі мужі: Лазар Баранович ¹⁾, Іван Берковський, Теодор Болабан, Юрій Болабан, Теодозій Боровик, Христофор Бронський ²⁾, Семен Будний, Порфирій Важинський, Йосиф Верещинський, Пахомій Война-Оранський ³⁾, Йоанкіій Галятовський ⁴⁾, Ілярій Денисович, Павло Димитрович, Іван Дубович ⁵⁾, Олексій Дубович ⁶⁾, Кипріян Жоховський, Константин Іваницький, Атанасій Кальнофойський ⁷⁾, Леонтій Карпович, Остап Кисіль, Лука Лев Кишка, Юрій Кониський, Захарій Копистенський ⁸⁾, Сильвестер Косов ⁹⁾, Лев

¹⁾ Характеристика Вагилевича: *Dzieła jego odznaczają (się) wykładem jasnym, polszczyzna z ruska; jednak jako poeta nie szczególnie się odznacza.*

²⁾ *Dzieła jego odznaczają się wielką erudycją.*

³⁾ *Dzieło słabe, polszczyzna barbarzyńska.*

⁴⁾ *Dzieła jego zalecają (się) jasnym wykładem, polszczyzna dobra.*

⁵⁾ *Dzieła jego zalecają się treściwością, polszczyzna w nich dobra.*

⁶⁾ *Писання його се „nadęte panegiryki w barbarzyńskiej polszczyźnie“.*

⁷⁾ *Wykład jasny, polszczyzna z ruska.*

⁸⁾ *Dzieła jego odznaczają się jasnym wykładem i dobrą polszczyzną.*

⁹⁾ *Dzieła jego zalecają się jasnym wykładem, polszczyzna w nich dobra.*

Кревза-Ржевуський ¹⁾, Іван Кречмер ²⁾, Лаврентій Кричковський, Гнат Кульчинський, Маркіян Кульчицький, Порфирій Кульчицький, Теофан Леонтович, Ілля Йоахим Мороховський ³⁾, Андрій Мужилівський ⁴⁾, Йосиф Нарольський, Юрій Немерич, Пахомій Огилевич ⁵⁾, Іван Олешевський, Филип Орлик, Йосиф Пенткевич, Яків Душа Підгорецький, Донат Попелевич, Адам Іпатій Потій ⁶⁾, Іван Йосиф Велямин Рутський ⁷⁾, Калікст Касіян Сакович ⁸⁾, Анастасій Селява ⁹⁾, Тимотей Симонович, Теодор Скуминович, Олександр Сляхтович ¹⁰⁾, Максим Мелетій Смотрицький ¹¹⁾, Кирило Ставровецький, Гнат Стобельський, Яків Суша, Тимотей Щуровський, Петро Федорович, Гнат Филипович. Обоє Зизаніїв злучив в одного Лаврентія Стефана Зизанія Тустановського. Імена подаю, як у Вагилевича.

Ставровецькому приписав Вагилевич друки: *Aurora na horizoncie lwowskim swieca* (Львів, 1629, вірш) і *Obraz prawosławnej cerkwi wschodniej* (Київ, 1646, проти Саковича). Відомости про Ставровецького брав і з його рукописи в бібліотеці Оссолінських у Львові. До Рутського знав рукопись бібліотеки василіянського монастиря у Львові „*Vita Iosephi Velamini Rucki*“; також його дві рукописні статі з сеї-ж бібліотеки. Про Йосифа Верещинського подав Вагилевичеві вістки „*uczony prawnik W. A. Maciejowski*“. Зрештою бажаних інформацій достарчили йому ось які твори:

I. С. Бандтке, *Historia drukarni*;

Д. Бантиш-Каменський, *Исторія Малой Россіи*;

П. Беринда, *Лексиконъ славенороскій и именъ толкованіе*, Київ, 1627;

¹⁾ Dzieła jego odznaczają się jasnym wykładem, polszczyzna w nich wzorowa.

²⁾ Wykład jasny i polszczyzna dobra.

³⁾ Dzieła jego odznaczają się jasnym wykładem i dobrą polszczyzną.

⁴⁾ Dzieło słabe, język z ruska.

⁵⁾ Dzieła jego zalecają się jasnym wykładem i dobrą polszczyzną.

⁶⁾ Pisma jego odznaczają się treściwością; wykład jasny, polszczyzna dobra, lecz nieco szorstka.

⁷⁾ Dzieła jego odznaczają się zwięzłością i gładkiem wysłowieniem, polszczyzna w nich dobra.

⁸⁾ Dzieła jego zalecają się gładkiem wysłowieniem i dobrą polszczyzną.

⁹⁾ Dzieła jego zalecają się jasnym wykładem i dobrą polszczyzną.

¹⁰⁾ Dzieła jego zalecają (się) jasnym wykładem, polszczyzna dobra.

¹¹⁾ Dzieła jego nie jednakowej wartości, polszczyzna wcale dobra.

Евгеній Болховитиновъ, Словарь историческій;

Лев Кишка, „Życie... Hip. Posieja“ при супрасльських „Kaza-
niach i homiliach“ з 1714 р.

Krasiński Valerian, Graf, Geschichte des Ursprungs, Fort-
schrits und Verfalls der Reformation in Polen und ihres Einflusses auf
den politischen, sittlichen und literarischen Zustand des Landes. Nach
dem englischen Original bearbeitet von Wilhelm Adolf Lindau, Липськ,
1841, стор. XIV + 409 + 1.

K. Niesiecki, Korona polska;

Рутський (sic), Examen obrony;

Sowita wina.

Sandius Christoforus Chr., Bibliotheca anti-trinitariorum
sive Catalogus scriptorum et succincta narratio de vita eorum aucto-
rum, qui praeterito et hoc saeculo vulgo receptum dogma de tribus
in unico Deo per omnia aequalibus personis vel impugnarunt vel do-
cuerunt solum Patrem D. N. J. Christi esse illum seu altissimum Deum,
Freistadii, 1684, kk. 7 + 296.

Гн. Стебельський, Żywoty śś. Ewfozyny i Parascewii;

Як. Суша, Saulus et Paulus;

Fr. Siarczyński, Obraz wieku panowania Zygmunta III;

K. Juszyński, Dykcjonarz poetów polskich.

Віддаючи ся заразом лінгвістичним студіям, Вагилевич ви-
писував собі українські фрази й речення, які знайшов у поль-
ських друках, головно Українців авторів. Заховали ся три
чвертки таких виписок, але їх треба би з одного боку порів-
нати з дотичними друкми, з другого значно доповнити мате-
ріялом з інших аналогічних друків, критично провирити, щоби
могли послужити матеріялом для історичної граматики україн-
ської мови, — розуміть ся, хіба в особній самостійній статі.

Зацікавленне Вагилевича старими польськими й латин-
ськими друкми Українців авторів відбиває дуже корисно від
нинішнього досить байдужного відношення наших дослідників
до сих памяток, написаних нашими людьми, хоч ближший роз-
гляд їх кинув би без сумніву неодну вязку промінів світла на
політичну й культурну історію нашої минувшини.

Подав М. Возняк.

З історії київської української громади. — Промова Павла Житецького на Шевченкових роковинах.

(З його посмертних паперів).

День роковин кобзаря нашого єсть день українського самовизнання¹⁾. Для нас се перший день нового року, в котрий ми мусимо підвести суму тому, що зрobili ми на українській ниві. Зібрали ся ми до їдної хати, щоб прилюдно, перед усім товариством, сказати щиру правду, чи був який поспіх у нашому ділі, чи ні. Звичайно, ми жили, бо й тепер живемо, — тільки ж як? Так, як от живе чоловік через те, що має він всю справу для рослинного життя, для доброго поводження з яствами і питєм, як живе чоловік, котрому батько й мати навязали життє, та не навчили його, що робити з ним, от і товчеть ся він головою в стіну, — чи може ми жили якось інакше?

Здасть ся мені, що нема між нами таких, котрі б були задоволені громадським життєм нашим за останні роки, бо й справді тягнеть ся воно як болотяна річка, що не розпізнаєш, чи то біжуча вода, чи гниле болото.

Не знаю як хто, панове, а я думючи про наше сучасне життє, часто згадую давні-давні часи, щоб найти в сих згадках яку небудь відповідь на ті питання, котрі мучать нас, питання про нашу рідну хату, котру будуємо ми на ґрунті рідного слова й народної осьвіти, на ґрунті тих ідеалів, котрі жили колись в нашій історії, а може живуть і тепер в самоцуттю народнім, так як живе рослина в тім зерні, що дожидає весіннього сонечка, щоб потягнутись до нього зеленою стеблиною.

Як будувала ся ся хата? З якого матеріалу? По якому плану? Як відносились до нашої праці сусіди наші?

Хочеть ся мені, панове, згадати з вами сю старовину: може вона хоч трохи освітить темряву невеселого життя нашого.

Як що буду помилятись, то наперед каюсь перед вами, за не маю я, як і всі грішні люди, „умь посреди молвы блудящій“.

Як не помиляюсь я, заложено товариство київське в кінці 1861 р. або на початку 1862 р., через рік після смерти Тараса.

¹⁾ Сю промову, в котрій находимо спомини і в загальних нарисах ліричного кольориту коротеньку історію київського українства (перша половина промови) в звязку з деякими теоретично-сусільними поглядами покойного, треба віднести до роковин Шевченка 1887 р. (і неак не пізнійше 1888 р.), коли сї питання українського життя (див. другу половину промови) стояли в Києві дуже гостро. Г. Ж.

Значна більшість товариства була з лівого боку Дніпра. Се була стихія дуже палка й відзвучна до всього, що діялось тоді в Російській державі. А діялось тоді справді велике й симпатичне діло визволення селян з панської неволі, а разом з тим і визволення мисли з під тяжкого нагніту Миколаївських часів. Нічого й казати про те, що всяка жива душа відгукнулась на се діло. Се було таке діло, що варте було життя людського, та і саме життя людське було варте сього діла. Так і зрозуміла молодь своє відношення до свободи сільського люду, придавши до неї історичний образ українського народу з його конкретними особливостями в сучасному життю, в мові й світогляді його.

Треба вам нагадати, що ми дістали в спадщину від старшого покоління українофілів романтичний погляд на народ і народність. Ми покланялись народови як животворящій стихії, котра мусить залічити всі рани „офіційно-культурного быття“ нашого, котра мусить одвіт дати на всі наші питання про індивідуальну і общеську свободу, про індивідуальне і вселюдське щасте. Нам почувалось, що перше проміяння свободи освітить нам народню душу з такої сторони, з якої ми ніколи не бачили її, що вийдуть з самого народу великі сили, котрі стануть поруч з нами для великої праці на українській ниві. Тільки ж до сього я мушу додати, що ся містична віра в народ не була вже так наївна, як попереду, в сорокові або й пятьдесяті роки. Ми добре вже знали, що одної свободи мало — без науки, без європейської освіти. Знали ми й те, що націоналізм в його чистому виді навертає духовний настрій чоловіка до консервативної доктрини. В питаннях національних ми не йшли далше тої границі, котра визначаєть ся потребою самооборони. Дуже гидкий нам був так польський як і московський націоналізм з інстинктами державного насильства.

Такий в загальних рисах був світогляд наш, як ми заклали товариську хату нашу. З сього світогляду випливали два задання на користь українського діла.

Перше задання дістали ми в спадщину від попередників наших: я розумію етнографічні досліді життя народнього. Велись вони з тою метою, щоб научити ся від самого народа думати, говорити і жити по народньому, а потім того, щоб виробити метод народньої освіти на підставі народнього світогляду. Не буду я вгадувати етнографічних праць того часу. До яких кольосальних розмірів могли вони дійти, про се свідчать етнографічні збірники незабутнього Павла Платоновича Чубинського,

котрі одіювали золотими медалями не тільки в Росії, але й у Франції. Ось як відкликувались на етнографічні студії Чубинського такі авторітети як Веселовский і Пипін. Веселовский пише про збірники Чубинського: „передъ такой громадной работой руки критика должны опуститься стыдливо“. А от слова Пипіна: „трудъ Чубинскаго не имѣетъ себѣ примѣра въ исторіи нашей этнографіи. Колоссальность его указываетъ на то, что можетъ совершить чистое чувство любви къ родинѣ, когда ему открытъ путь къ дѣятельности въ области науки и народоизученія“. Всякому з нас відомо, яких людей Чубинський гуртовав коло себе, щоб виконати се діло, відомо, що він був тільки найкращим представником тих людей, котрі виховались на ідеях шестидесятих років.

Друге заданне ми, люде 60-х років, поставили на чергу самостійно і незалежно від наших попередників. Я розумію народню школу. Се той практичний ґрунт, котрий давала нам реформа 19 фєвраля, і на котрий ми муіли перевести народній романтизм наш. Тут уже мало було самого почуття і сліпої віри в народ, — тут уже треба було научної свідомости і практичного розуму, щоб дійти до народа не з порожніми руками, — з другого боку, щоб оборонити український тип народньої школи від офіціальних і неофіціальних ворогів її.

Я мушу сказати, що в ті часи польське студентство готувалось уже до повстання. В університеті нашому було неспокійно. Поляки говорили, що київський університет — польський, а не руський, а камінець - подольське дворянство в звістному адресі прямо заявило, чоґо воно хоче. Для російського уряду користо було піддержувати український рух проти польського. Я памятаю, що попечитель Пирогов прямо радив нам, Українцям, брати приклад з Поляків і закладати українські гуртки. Через те й питання про українську школу для уряду, як київського так і петербурського не здавалось дуже гострим. В 1862 році при управленні нашого округа відкрились учительські курси для виготовання сільських учителів. Орудував тими курсами небіжчик Тулов. Учителями в них були на більшу половину студенти. Не пригадаю всіх, але ж памятаю Д. Тищенко, П. Левицького. Був і я учителем в сих курсах, з яких потім виробилась учительська семінарія. На мою долю дісталась цікава наука „методика объяснительнаго чтенія“. Звичайно, таке читанне в народній школі можливо було під двома умовами: 1) щоб велось воно несуперечно народньому світогляду, 2) щоб

відбувало ся на народній мові. Се вимагало від мене насамперед розказувати ученикам про народній світогляд, о скільки виявив ся він в народній літературі. Школи при сих курсах не було, через те мусіли ми уявляти перед собою маленьких хлопчаків. Памятаю, що на випускному екзамені ходив від стола до стола попечитель Вітте. Прийшов він і до мого стола. Випускний учитель розказував по українськи про те, як він буде витолковувати маленьким хлопцям похід Святослава. „Святослав, каже, був вояк сякий-такий, бороду голів і оселедця на голові носив — так як от носили колись діди наші Запорозжці“. „Що то за оселедець?“ — питає попечитель-німець. Я розказав йому. „Трудний ваш предмет“, відповів він мені, прощаючись зо мною. Розказую про се для ілюстрації тих часів, як навіть висший представник державного уряду дивив ся приязно на українське слово в українській школі. То були справді чудні часи, про котрі можна сказати: „свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудомъ“. То були ті часи, як міністерство народньої освіти звернулось до гімназіяльних совітів з запитанням, чи можна дозволити народній язик в українській школі, і ні одна з південних гімназій не заперечила тому, — про се можете прочитати в виданнях самого міністерства — ті часи, коли Костомаров звернув ся з запитанням до міністра освіти Ковалевського, чи можна мати надію на заведенне української мови в гімназії, і дістав від нього відповідь: „аби були учебники“.

Тільки ж се все не вдоволяло нас, Українців, котрі зложили з себе київське товариство. Ми засновали при своїому товаристві так звану „семилітню школу“. Правда, нічого не вишло путнього з сеї школи, бо скоро розвіяла ся вона в смуті життя російського, як незабаром розвіяли ся і ми всі, що склали товариство. Я звертаю вашу увагу не на результати, котрі не конче від нас залежали, а на потенції і намагання, які панували в 60-х роках, хоч треба сказати, що намагання сї були зовсім не безрезультатні. Доволі вказати на дуже численну популярну літературу для народніх шкіл, починаючи з граматики Тарасової і граматики Куліша, від всім нам відомої книжечки „Дещо про світ Божий“, котра на російській мові видержала 4 чи 5 видань, і кінчаючи масою так званих „метеликів“, котрі друковали ся в 70-х роках. Остатній відгомін сього працювання єсть наша „Читанка“, котра обірвалася на другій книжці. Я думаю, що сеї літератури занадто доволі, щоб обставити учебне діло в народній школі дуже міцно. Не дурно ж бо деякі зем-

ства не тільки повітові, як кременчузьке й інші, а навіть губернські, от як чернігівське та херсонське, вже в 70-х роках звертали ся до уряду з петицією ввести народню мову в українську школу. Сі петиції мають своє походження від українства 60-х років, котре розвивало, поки була змога, ідею української народньої школи.

Ви спитаєте мене, яке-ж було національно-політичне прагнучення наше?

Учителем нашим в національно-політичних питаннях був чоловік старшого покоління, друг Тарасів, незабутній М. Костомаров. Писав він, як і інші люди переважно старшого покоління, в „Основі“, котра була для нас органом не тільки науково-літературним, але і національно-політичним. Велике вражіння на нас робили його наукові розправи, а надто дві з них: „Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси“ і „Двѣ русскія народности“. В основу розправ сих, як і у всіх інших роботах Костомарова, положена була демократична ідея народоправства, котру почував колись народ український в своєму власному життї, і котру мусимо ми знову викресати з душі народньої, щоб поставити ідею сю осередком політичного й соціального життя нашого. Не була розроблена ідея ся в деталях, але ж вона була путеводною зізвздою нашого прагнучення.

Такий був світогляд наш і так стояло діло наше в 60-х роках. На який час випало воно з рук наших — не через нас, а через те, що, як то кажуть, пани поскублись, а у мужиків чуби заболіли. В 63 р. вибухло польське повстання. Перед повстанням почали й ми купитись тройками, як і Поляки, хоч і не мали на меті виступати збройно і оружно. Думалось нам, що в самі часи повстання треба нам стати осторонь двох ворогуючих лагерів і, як настане слушний час, заявить і свої бажання. Для сього ми хотіли вложити курінь свій на Подолі, на Кожум'яках, між знайомим нам міщанством. Скінчилось повстання. Почалась розправа. Призра впала й на нас. Зводячи з нами рахунки, самі Ляхи толкували урядови, що вони партія поборена, рана розкрита, котру можна загоїти, а от українофільство — се есть веред глухий, котрий може зробитись смертельною ганіреною. Одвертаючи очи урядові з себе на нас, нерас доби-вались вони того, що й нас почали цькувати і в канцеларіях урядових і в пресі. Покладене було veto на видання для народніх шкіл, хоч і з оговоркою „на время“. Нам прийшлося розійтись з Києва хто куди міг. Більша частина товариства по-

тяглась у мирові посередники, потішаючи себе думкою, що хоч і казенна се робота, але все-ж робота для народа.

З 1864 року наступили темні часи в життю товариства нашого. Ми не мали вже орґана свого — „Основи“. Від часу до часу зявлялись тільки наукові розправи Костомарова й Антоновича. Куліш почав уже сходити з прямої дороги, а се був в ті часи найкращий белетрист і публіцист наш. Інших голосів не чути було. Видання для народа теж обірвались. В Київі зоставало ся людей дуже мало, та й ті сходились не як члени одної спілки, щоб умовитись, як повернути ту або иншу справу, а тільки як знайомі, щоб побалакати та душу одвести. От в сі часи пристав до української ідеї Драгоманов з приятелем своїм покійним Судовщиком. Тяглось по традиції й де яке діло, збирали матеріял для української граматики, лагодили видання казок Рудченка і т. и. Повернув ся я до Київа у другій половині 1868 р.¹⁾ і попав якраз в сю супокійну течію товариського життя.

Тим часом підросло ще молодше покоління товариства, і діло погроху почало ставати на ноги. В 1870 р. надісланий був із Харкова матеріял для українського словаря, зложений петербурською громадою, котра в 1864 р. так же розійшлась, як і київська. Праця над сим словарем і зеднала знову всіх до купи, як старих так і молодих київських українофілів. Почали збиратись регулярно що суботи цілою громадою то в мене, то у М. В. Лисенка, а через рік, себто в 1871 р., до нас пристали ще скільки хазяїв. Тим часом почалась робота над історичними піснями українського народу теж громадськими силами, а 13 фебр. 1873 р., дякуючи невсипущій енергії Чубинського, відкрито географічне товариство. Се був справді великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі твердий летальний ґрунт для свого розвою. Спираючись на сей ґрунт, можна було повернути до праці над українським самовизнанням таких людей, котрі неохоче йдуть дорогою конспірації. В 1875 р. всіх членів географічного товариства було уже 148. З ріжних кінців надсилалось етнографічного матеріялу стільки, що київським членам важко було управитись. За три роки свого існування географічне товариство видало 2 томи своїх трудів, окрім одної денної переписи г. Київа, склало бібліотеку, в котрій було більше 1000 книг, і музей по географії і етнографії, в якому

¹⁾ П. І. Житецький по закінченню університетського курсу в 1864 р. був 3¹/₂ роки вчителем в камінець-подольській гімназії. Г. Ж.

було понад 3 тисячі річей. Найголовніше ж те, що нове товариство скупчило сили розкинуті по всьому краю і надбало Київу значність центра українського руху. Давно вже ся історична роля Києва не виявляла ся так виразно і яскраво, як в ті часи. Визначило ся се в 1874 р. на археологічному зїзді, де ідея українського самовизнання була видвинута на підставі науки. В рефератах наших на зїзді протягнута була ідея ся до найдавніших часів існування українського народу, а з другого боку — висвітлене було культурне значінне її в пам'ятниках народного слова і письменства українського. Дуже палкі були згагання на археологічному зїзді, але вкінці найжчі учені гості побачили, що з ідеями обрусїнія нічого соватись в Київ, бо Київ є справжній город настоящої Руси, котра досить цінує себе і хоче зостати ся сама собою.

Тільки ж закримітили і вороги наші сей рух і крикнули у весь голос, що знову відродив ся на Україні сепаратизм. Роздули вони питання про сей сепаратизм в газетній полеміці, виставляючи його як „измѣну отечеству“. От у сі то злополучні часи виключилось в перший раз доріканне українофілів не тільки за те, що вони сепаратисти, але-ж і за те, що вони ніби те соціялісти, що в одній кишені носять вони писання батька Тараса, а в другій — писання Маркса.

Відкіля ж сей докір?

Нема, як то кажуть, диму без вогню; був і тут вогонь, розложений на ґрунті більш широкім, ніж українським, на ґрунті всеросійської держави, против котрої виступила соціальна агітація з готовою доктриною, виробленою в Європі. Доктрина ся не була переложена на аграрні обставини російського селянства, з котрого складаєть ся $\frac{9}{10}$ російської держави, через те соціальні мотиви в Росії завсїди мали значінне теорії, котрою користувались люди більш політичного, ніж соціального напрямку, користувались для боротьби з абсолютизмом і його бюрократичними формами. Всі ми памятаємо сі недавні часи, через те не буду я широко розводити про те, як соціальні ідеї стали більше або менше хвилювати людей українського прямування. Скажу тільки, що далеко неоднакової розумової і моральної сили були люди, порушені сими ідеями. Всі ми знаємо і поважаємо тих щирих людей, котрі вірили, що в сіх ідеях знайдуть вони нове жерело творчости для українського діла, що сі ідеї далеко роздвигнуть обшир українського світогляду. Тільки ж поруч з сими людьми ми мусимо згадаги і таких, котрі прийшли до нас

в иншого табору, щоб знайти в українстві знагідний матеріал для своєї спеціальної справи. Третій тип, між тими і другими, найбільш численний, се були люди, котрих можна назвати політиками, — люди українського духу, що мали на меті іти шляхом соціального прямування, приєднати до українства людей соціалістичного напрямку. Не легко розібратись, хто кого й до чого приєднав, тільки ж появи сі у нашому життю почали виникати з другої половини 1873 р., коли повернув ся Драгоманов ізза кордону і почав здіймати в товаристві питання соціального характеру. Се було часи дуже затяжних бесід в товаристві на сучасні теми, які провадили ся також і в інших гуртах, складених з людей молодшого віку і палкійшого темпераменту. Так чи инак, тільки ж відгомін сих бесід зявив ся і в газетній полеміці в формі натякання на український дуалізм. Наслідком сього відгону, а також подорожи відомого всім М. В. Юзефовича до Петербургу, були три події державної власти:

1) В 1875 р. заборона газети „Кіевскій Телеграфъ“, в котрій ми вели полеміку з ворожими газетами, полеміку — додаю до сього — зовсім некористну для нас по самій позиції нашій.

2) В 1876 р. скасування географічного товариства, котре було найтвердйшим ґрунтом українського діла.

3) Того ж року знаменитий указ 18 мая, котрим заборонялась вся українська шкільно-педагогічна література і уставлялась так звана правопись для видань етнографічних і белетристики.

Ніщо не могло так страшно вразити нас, людей 60-х років, як сі остатні два накази урядові. Так от 60-х років як не бувало, ніби, як то кажуть, собака язиком злизав їх. Ми zostались з тою ж етнографією та белетристикою, без всякої змоги поширити наше діло на підставі практичного працювання задля народної освіти. Дуже памятаю я ті часи тяжкого смутку і замішання в товаристві нашому.

Мушу додати до сього, що вже після археологічного зїзду можна було сподіватись погрому; через те в кінці 1875 р. після всякого думання і передумання товариського, виїхав Драгоманов по першому пляну в Відень, а потім самохіть — в Женеву, виїхав задля оборони українського діла перед цілою Європою на підставі більш широкій, ніж та, яка можлива була в державі російській. Не мені казати про те, чи добре задумана і викінчена ся справа. Не настав ще час спокійного і безсторонного ообрахування її. Знаю тільки — і всі ми добре знаємо — ще

починаючи з 75—76 років аж по сей час живеть ся нам дуже тяжко не тільки від зовнішнього натиску, котрий на хвилину тільки полекшав, але-ж і від внутрішніх непорозумінь між ріжними фракціями українського гурту. Кождий з нас бажає знищити сі непорозуміння, через те і я розповів вам про минуле життя наше, чи не знайдемо ми в нашому власному досвіді таких показів, котрі мали-б значінне так званої „логики событій“ обовязкової для всіх нас.

Перш усього я мушу сказати, що програма 60-х років на мій погляд не є і не може бути остатнім словом українського працювання. Велика вартість її в тому, що вона ясна і виразна, але-ж вона не рівноважно обнимає всі питання, з котрих складаєть ся українське діло. Вона переважно педагогічна: питання соціяльні і політичні не розроблені в ній з належитою подрібністю. Тепер же як поглянемо ми на неї з погляду пережитого нами, то здаєть ся мені, що почали ми розроблювати сі питання, як то кажуть, не в слушний час, а що гірш усього, так се самий метод розроблювання через такі політичні медіації, котрі не задавали нам правдивої користи. Я розумію необережні відношення до тих чужих нам політичних і груп, котрі були заінтересовані нами, як політичною силою і котрими з свого боку інтересувались ми теж, як політичною силою. Не скажу я, наприклад, щоб коли небудь для нашої власної справи ми дуже цікавили ся Поляками. Мені здаєть ся, що вони завсігди інтересувались більше нами, ніж ми ними. І однак же вийшло так, що в 60-х роках се зацікавлення було для нас зовсім некористне. Нераз мені доводило ся чути, що у Києві і українського театра уряд не дозволяє через те, що боїть ся спілки українофілів з Поляками. Чи щиро, чи не щиро виставляє уряд мотив сей, але-ж ми бачимо, що український театр скрізь дозволяєть ся, окрім так званого Югозападного края. Врешті, я думаю, що спілка з Поляками до того часу може здаватись можливою, поки ми маємо з ними одного супротивника. А небудь єього, тоді-б пішли інші розмови, і ми-б побачили перед собою той же централізм, тільки в иншій формі. Те-ж треба сказати і про відношення наші до соціяльної всеросійської групи. Не знаю я, хто ким інтересував ся більше — ми ними, чи вони нами, тільки ж добре знаю, що се інтересування було нам дуже шкідливе. Пригадаймо тільки, скільки молоді нашої, виховані нами в напрямку українським, звернуло з нашої дороги і пішло блукати „свои и овамо“.

Сього ж мало. Дождались ми й того, що в кінці кінців прийшлося Драгоманову відбиватись від соціального всеросійського централізма, котрий не пожалів навіть його доброго імені. Думаю я, що і з сим централізмом *sui generis* неможлива користна для нас спілка. Так от мені здаєть ся, що дорого платили ми за свої відношення до чужих нам груп. Ми відповідали не тільки за своє власне діло, але й за чуже. Тоді навіть, як уряд про се добре знав, він усякий раз користувався нагодою карати українофілів під иншими прозвищами.

Як що я не помиляюсь у своїх думках, з того здобуток, що треба нам як слід розпорядити свої відношення до инших груп. На самому дальшому плані мусимо ми поставити ті з них, котрі мають свої спеціальні задання і протягують нам руки тільки в тій мірі, в якій можемо ми для них бути пособниками в їх ділі. На ближньому ж плані поставити ті групи, котрі мають вмісті з нами туж саму програму, хоч і без української окраски. Я розумію ті елементи російського общества, котрі називають ся земськими або областними. Елементи ці, як відомо нам, тепер не в авантажі, а всеж вони є, як в літературі, так і в самому життю. Ще так недавно елементи ці відважувались заявляти про себе навіть в таких ділах, як упорядкування могил Шевченка. Я не таю від себе, що компроміс з сими елементами, з powodu тяжкої реакції, котру переживаємо ми, не обіцяє нам значних результатів, одначе ж треба мати на увазі, що областно-земський ґрунт єсть загальна підстава українофільства всяких фракцій, бо сей ґрунт по самій природі сепаратистичний, децентралістичний. Як би вій не був привнжений тепер, але ж без всякого сумніння він перший виступить на сцену, як тільки хоть трохи полекшає. Се й єсть, по моїй гадці, органічна наша політика. Колись вона у нас була широко розведена. Жалкувати можна, що тепер, трохи по нашій, а більше не по нашій вині, вона зовсім усунута. Можна сказати проти моєї думки, що се політика легка, бо вона не до яких рішучих моментів не обов'язує. Але я скажу, що вона надто трудніша, ніж політика „приклученій“, бо вона вимагає не ґрандіозних плянів, не мрійливих програм і широких розмов по закутках, а справжнього діла на тім реальнім ґрунті, який на сей час почуваеть ся під ногами, потребує тверезої мисли і виносливого характеру, котрий задовольаеть ся дрібним результатом, але ж певним, не ганяючись за журавлем в небі.

Від сих уваг про наші відношення до суголосних нам но-

літичних і груп переходжу до працювання над нашим власним ділом.

Питаючи самого себе, де його центр, я нічого, панове, не можу відповісти ні собі, ні вам, окрім того, що центр його в питаннях народно-національних, а не соціальних. Поспішаю додати до сих слів дві уваги: 1) народно-національну справу я зявляю собі не в формі воюючій, а в формі самообороняючій, 2) соціальним питанням я зовсім не відмовляю значіння для українського діла, тільки се значінне другорядне, а не першорядне. Мусимо так поставити діло, щоб вибігти з того дуалізму, котрий можна так чи инакше замазати в теорії і котрого не можна відсторонити в практичному життю, бо воно небезперемінно ставить перед нами питання: що попереду робити, що після. Від сього питання не можна відвертїтись ніякою широкою фразеологією, бо хто ганяеть ся за двома зайцями, той, як то кажуть, ні одного не піймає.

Тепер же, як що мусимо ми розпорядити свої діла так, що одно головнїше мусить стояти на першому пляні, то для всякого зробить ся досить ясно, що на самперед треба нам закінчити будівання своєї власної хати, а потім уже внесемо чи ту, чи иншу ікону в сю хату... Звичайно, сама будівля ся, щоб не розвалилась вона від першого вітру, мусить мати твердий історичний фундамент. Оглядаючись на свою минувшину не тільки близьку, але й далеку мусимо сказати, що ми сепаратисти з діда прадіда — по моїй думці з Андрусівського договору (1667 р.), котрий розірвав Україну на дві половини. З того часу лучші люди землі нашої, починаючи з Дорошенка, не переставали домагагись з'єднання народу нашого до іної національної купи, котра б мала своє власне місце між иншими славянськими народностями. Працювали на сїм полі Запорожці до самих останніх часів свого існування, працювали і писателі українські, починаючи з епохи „Руїни“ і через весь XVIII вік, та й нам заповідали працювати до скінчення віку нашого.

Я зовсім не хочу сказати, що ми сепаратисти в конкретно-історичному убраннї нашому. Форми умирають, а дух живе, прибираючи инші форми свого існування. Звичайно, ніхто із нас не може знати, в яких формах вилетєть ся дух сей посеред нових обставин політичного життя європейських народів, — тільки всі ми добре знаємо, що не треба угадати духа, котрий жив і живе в народі нашому. Се той самий дух демократичної свободи, котрий розвалив монархію польську за те, що вона не

позволяла народови нашому бути тим, чим він хотів бути в своєму соціальному існуванні, за те, що вона усилувалась переробити український народ наш в якийсь инший народ.

От сей то дух і єсть народно-національна сила, котру мусимо ми розвивати, не цураючись лучших традицій минулого історичного життя нашого, не цураючись досвіду європейської науки і політики, мусимо розвивати його, як не бажасмо потонути в безбережному морі, як не бажасмо перевернутись в стихію без вида і образу. Я-б нічого не міг сказати проти сього стихійного биття, як би народ наш не мав свого типічного образу, здобутого ним в довгі часи його історичного існування, як би не мав він своєї рідної землі, подитої кровю і потом його.

Не місто і не час тепер укладати програму нашого працювання у сьому напрямку. Тільки ж кінчаючи бесіду свою, я хотів би вяснити собі ще одно питання: де мусить бути головніша сцена нашої боротьби за своє існування — чи там, де світить світло європейської науки, де живе восьма частина народу нашого, чи тут, де зливають ся „славянськіє ручьї в російськомъ морѣ“, де проспівав післі свої великий кобзар наш? Всі ми знаємо, що там більше сиріяючих обставин для нашого діла, що там навіть з державного погляду нема й питання про те, чи є український народ на світі між иншими славянськими народами. Там навіть в університетській науці признана державою наша народня індивідуальність. Суперечають ся про неї тільки „станчики“, ті Ляхи, котрих більшість в Галичині. Але в останні часи і між Ляхами вишого стану почалась инша політика, чи то щира, чи не щира, я не знаю — тільки ж трохи нагадує вона мені золоті грамоти, котрі піднесли Ляхи селянам нашім після того, як уряд російський об'явив їм волю. Так чи не так, тільки на національне існування наше в державі Австрійській можна дивитись спокійно. Через те, думаю я, що в тих країнах мусимо ставити ми ті питання, котрі впливають із висших потреб освіченого життя, мусимо ставити на широкому ґрунті наукового аналізу і критики, а в сфері художній — на ґрунті тверезого реалізму. Знаю я, що сей напрямок не до вподоби клерикалізму галицькому; знаю теж, що не багато користи з сього клерикалізму і що далеко піти з ним не можна. Дивлячись на діло з ширшого погляду українських загальних інтересів, Галичина могла б давати їм цемент європейський і вселюдський, як би не пугалась вона в дрібницях уличної політики

і партійної боротьби, до котрих ми не можемо і не musimо причинятись.

Не такий стан діла в наших країнах. Тут ходить о те, чи живемо ми на світі, чи ні. Тут треба думати про справу, можна сказати елементарну, про справу народно-національну. Тут треба прослідити почутте національне в найдрібнійших його проявах, треба вводити сі прояви до купи, треба освічувати їх не тільки супокійним світом науки, але й горячим полум'ям поезії, сцени, музики і все — одним словом, тут, в російській державі вузел українського питання. Як ми розв'язимо його тут, тоді тільки можемо сказати, що ми викінчили ту хату, котру почали будувати діди наші і так, не добудувавши, передали її нам.

Нагадаю вам, що сказав про сю хату великий кобзар наш. В „Посланії“ до мертвих і живих, і ненарождених земляків своїх він пише:

„Не шукайте, не питайте . .
Того, що не має
...На чужому полі...
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля!“

Наукова хроніка.

Історія України Олександра Яблоновського.

Aleksander Jablonowski — Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej. Kraków, 1912. Wydanie krakowskiej akademii nauk. Str. V—XV+1—366.

Олександр Яблоновський пильний дослідник минулого життя українських земель. Видані ним історичні матеріали й довгий ряд монографій і розвідок в українській історії давали нам право сподівати ся, що й нова його праця або дасть багато нового, або буде доброю синтезою, женим і історично-вірним представленням усеї цілоти того історичного процесу, для висвітлення окремих частин якого він багато зробив. Так і задвляється на сю справу редактор видавництва, для якого спочатку була замовлена¹⁾ праця Яблоновського, проф. Станіслав Смолька. На самім початку своєї передмови до розглядової книжки він висловлюється про неї як про річ дуже корисну, навіть більше, „одну з найкорисливіших без сумніву з поміж усіх, які занотує наша біжуча бібліографія“. Для нього се „дозрілий овоч численних спеціальних дослідів і кількадесятьлітних роздумувань, коротке, але прозоре оброблене монографічних дослідів“. Польський читач, на його думку, „знайде тут все, що Поляк повинен знати про історію України“, цінний компас в погляді на „українське питання“, на його минувшину і теперішній стан“.

Зрозуміла річ, що оплатити ся докладно розглянути сю працю, яка вийшла з під пера визначного польського історика, має тону, що нас дуже близько обходить і про яку з польських наукових кругів гово-

¹⁾ Розглядувана праця А. Яблоновського мала первісно друкувати ся в „Encyklopedyi Polskiej“, видаваній краківською Академією Наук.

Наша рецензія була вже написана і відлана до друку, коли на-єпіла відомість про смерть заслуженого історика.

рять ся, як про цінний компас для орієнтації польської суспільности в „українськiм питаню“.

Автор назвав свою працю „*Historya Rusi południowej*“, і ся назва неприємно вражає нас, як заголовок книги, написаної польськими ученими і виданої одною з найповажнійших польських наукових інституцій. Ми ж знаємо, що в польській мові „*Ruś*“, „*ruski*“ цілковито відносять ся до українського народу, до української землі, що инша народність, яка називає себе „руською“, має в польській мові назву „*Rosyjan*“. Для чого ж тут таке відступлене від загально прийнятої й означеної назви, при чім тут ся „*Ruś południowa*“, коли в польській мові досі ще не було та й нема виразу „*Ruś północna*“? Одначе тут ходить щось важнійше від самої назви. Про се знаходимо у самого автора таку увагу (в листі до п. Смольки, наведеном в уривках в його передмові): „Полуднева Русь остаточно стає перед нами як Руські Землі Річи Посполитої й яко такі стає спеціальнійшим предметом вннїшнього історичного нарису. Лише в такім значіню ми беремо й саму назву Полудневої Руси; правда, вона є так само конвенціональною, як і урядовий вираз Руські Землі, але на нашу думку всеж відповіднійша, ніж назва Мала Русь, більше (з огляду на Білу Русь і т. д.) етнографічного характера, а вже далеко натуральнійша від нововитвореного штучного виразу Україна-Русь“. Відповідь, як бачимо, дуже коротка, але не дуже ясна, а ще менше уаргументована й переконуюча.

Правда, автор каже, що він під назвою „Полудневої Русі“ розуміє виключно „Руські Землі“ Річи посполитої, отже дає до зрозуміння, що він не має на меті дати цілої історії українського народу, лишає на боці його найдавнішу добу й історію цілої так званої „гетьманщини“; отже логічно можна би припустити, що у нього ся гетьманська Україна могла би фігурувати, скажім, під назвою „*Rusi wschodniej*“ або що. Одначе мабуть так не є, бо коментатор автора, п. Смолька, налічує крім „властивої“, як він каже, Русі, ще Білорусь, Русь новгородську, Русь мсковську, зовсім не згадавши ще про ту „Русь“ на лівім березі Дніпра, яка довго жила політичним життям і боролася за своє існуванє ще тоді, як „властиву“, після його виразу, Русь придушено на землях правого берегу Дніпра, знову повернених під власть Польщі. На думку п. Смольки предмет праці Яблоновского „з натури річи в перших віках обіймає цілу Русь, покриваєть ся з її понятєм, не дає виділити ся з сеї органічної цілости без натягань історичних і етнографічних фактів. Доперва протягом віків затісняють ся границі предмету, в міру того як з одної, суцільної Русі вирізняють ся: Білорусь, Суздальщина, новгородська мівніч, що мають виразнійші або менше яскраві прикмети відрубности Властива Русь, маючи менше від усіх инших дільниць вирізняючих

прикмет, спорідненя з ними всіма, як їх спільна матір, стає з часом, з утратою проводу на всій Русі, при браку всяких сильніших чинників злуки, — скорше поняття географічним, ніж політично-історичним і в сій частині переходить почасти під польське панованє, почасти під панованє Литви. Звідси повстав притемнений, неозначений характер історії „Пелудневої Русі“ — те, що на довго позбавило її прикмет окремої етнічно-історичної індивідуальности в порівнянню хоча би з Білорусю XIV—XVI в., а тим більше з новгородською і псковською Русю, з виростом на Суздальщині Московою“.

Наведені слова п. Смольки є лише доповненєм і розвиненєм думки самого Яблоновского, який виразно каже, що „Землі Руські“ „становлять з одної сторони лише частину великої в своїй злуці в серуської (підкреслене моє — М. З.) цілости, а з другої — лише з'єднанє різнородних з історичного погляду еволюцій, часток близьких собі не стільки традицією якоїсь політичної спільности, скільки передусім своєю однородною етнографічною основою“.

Як бачимо, теорія російських істориків, а ще більше сучасних російських націоналістів про три „галузи“ одного „русского“ народу знайшла собі почесне, хоч і несподіване місце в виданю краківської Академії Наук, в праці заслуженого польського історика. Сю теорію, висловлену у п. Яблоновского в догматичній лише формі, п. Смолька розвиває ще далі. Для нього „власлива Русь“ по утраті проводу над „цілою Русю“ представляєть ся скорше як понятє географічне, ніж політичне, вона не має навіть своєї окремої етнічно-історичної індивідуальности. Не знаємо, як годить се він з фактами історії, але вкажемо лиш на одну логічну суперечність, яка впливає з такого представлення справ. Коли він каже, що Білорусь, Русь новгородська, псковська і Москва творили будь що будь відрубні індивідуальности — і від „власливої Русі“ і поміж собою“, — то повстає питанє, що ж власливо творила з себе отся бідолашна „власлива Русь“, яка по його словам була близька до всіх інших Русей, в чім саме вона була подібна до них усіх, що різнили ся взаїмно від себе, як великою була ся подібність і близькість, в чім саме вона проявляла ся і т. д., як могла вона бути подібною до такого числа (чотири) різних відрубних і неподібних до себе Русей. Відповіді на всі сї питання п. Смолька навіть не пробує дати, здаєть ся, вони навіть не прийшли йому до голови при його нарядоксальнім твердженю про „власливу Русь“, яка не має нічогосінькє свого, „власливого“ собі, а через се ми з повним правом можемо сказати, що п. Смолька, ідучи за не конче добрим прикладом п. Яблоновского, по-просту загнав ся в своїй пильности задалеко, не розважив і не передумав як слід того, що сам написав.

Се льогічне наше ровумоване підкріплює далі фактами і сам п. Яблоновский, і коментарі до нього п. Смольки. Яблоновский твердить, що „Полуднева Русь“, лише ставши „Руськими Землями“ Річи Посполитої, здобула собі виразніші політично-географічні границі. З приводу єього твердження п. Смолька пише: „І доперва від люблинської унії — се річ певна і ясно розпізнана Ол. Яблоновским, перед ним майже не-зауважена — доперва від р. 1569, від коли обшар властивої Руси увійшов у склад Корони, знайшов ся він серед обставин, що сприяли співжиттю його ріжних складових частин, Червоної Руси, Волини, Поділя, Побережа, граничної України, знайшов ся на спільнім, хоч тут сильнійше, там слабше вріжничкованім етнографічним підложу, „руським“ раг excellence або „малоруським“, коли хто волів так висловлювати ся“. Дуже интересна річ, якими саме історичними чинниками, яким „чудом“, бо се таки справді є історичне чудо, може п. Смолька пояснити, що звичайне з'єднанє „властивої Руси“, яка перед тим в його власнім представленю була позбавлена „окремої, етнічно-історичної індивідуальности“, раптом витворило для неї „руське раг excellence“ підложє. Се „чудо“ пояснюєть ся... по просту тим, що тут п. Смолька забув, що він говорив про бідну „властиву Русь“ на попередній сторінці. Позбавивши її там етнічно-історичної індивідуальности, він тут уже каже: „Одначе з тим усім не зникли загальні, спільні риси сеї етнічно-історичної індивідуальности (роастріленє мов. М. З.) „Русь“ нашої одвічної етнографічної й історичної термінології — ся „Русь“, сонна протягом віків, але ніколи не завмерла — „Русь“, яка тепер шукає для себе нової, виріжняючої назви й хоче знайти її в „Україні“ — прийшла до себе під панованєм польської Корони й почала набирати ся самопізнання, збільшуючи свідомість своєї відрубности супроти сусідних руських теріторій, і переказала її дальшим поколінням ко упадку Річи Посполитої“. Тут теж треба знову зазначити суперечність, в яку ставить сам себе п. Смолька. Чим пояснить він, що Русь мовгородська і псковська, які по його словам мали виразнійше зазначену індивідуальність, ніж „властива Русь“, змогли засівлювати ся з „Москвою“, а „Руські Землі“ Річи Посполитої, хоч і не мали навіть етнічно-історичної індивідуальности, якимсь чином сю індивідуальність під панованєм Річипосполитої так виробили, замість злити ся з нею цілком, що же втратили її й пізнійше, під панованєм „близької й спорідненої Руси московської“? Очевидно, що справа ся мусіла представляти ся яєось иннакше, ніж представляв її на початку п. Смолька. А коли так, коли кінець кінцем п. Смолька таки признає, що „властива Русь“ ніколи не дереставала бути етнічно-історичною індивідуальністю, коли він признає, що вона не одвічний етнографічний й історичний термінології завсїгди

називала ся просто „Русю“, то пощо в такім разі було, як висловлюють ся Росіяне, й „город городита“, пощо було приймати нову назву якоїсь „Полудневої Руси“, закинену вже в значній мірі навіть російськими істориками, пощо було для уґрунтованя рації істнованя сеї назви цілковито вже штучної, а до того ще з домішкою виразної політичної тенденції, нагромаджувати цілу купу неоправданих жадними історичними фактами тверджень, які взаїмно побивають себе і стоять в суперечности з останнім висновком автора? Питане, на яке можна відповісти, хіба признавши, що політичні тенденції, хоч і в укритій формі, навіть поважних істориків можуть гасліплювати й доводити до абсурдів.

В своїм листі до п. Смольки Яблоновский так представляє свій теоретичний погляд на історію „Полудневої Руси“:

„Історик полудневої Руси при історичнім досліджуваню її історичного життя стрічає далеко більше трудностей, ніж які він мав би відносно кожної иншої дільниці Річипосполитої, кожної иншої країни, а навіть кожного иншого краю, бо країни, які обіймала ся назва Руси, ніколи не становили ні з погляду політичного, ні з погляду етноґрафічного, ні навіть з погляду геоґрафічного чогось суцільного, заокругленого, відрубного“.

Хай вибачить нам шановний автор, але такий погляд його на справу мусимо признати в високій мірі дивним і не відповідним в устах поважного історика. В своїм часі революційна Франція бачила свою природну геоґрафічну границю в побережю Рена, і сим мотивувала свої завойованя на його лівім березі. Німці від часів розділу Польщі й досі ще добачують „геоґрафічну“ границю Прусії в побережю Німана—Висли. Не так давно один польський професор геоґрафії на львівськім університеті цілком серіозно доводив, що український варід не має будучности, бо його землі геоґрафічно належать до польських земель і тому мусять належати Полякам; шкода лише, що він забув, що з такою сажкою „науковою“ підставою, але з далеко більшою фактичною можливістю Росія може добивати ся „округлена“ своїх „природних“ границь не лише українською частиною Галичини, але також польською, в Краковом на чолі. Бачимо з сих прикладів, що „геоґрафія“ на услугах політики річ дуже небезпечна, і вже кому кому, а польському історикови не слід би було користати з неї для „наукового“ уарґументованя своїх теоретичних поглядів на історію України. Його твердження про неоднородність етноґрафічного складу земель „Полудневої Руси“ не потребуємо навіть збивати, бо воно цілком противить ся фактам; зрештою п. Смолька сам се робить за нас, хоч і мимоволі.

Автор далі розвиває своє тверджене, що й політично українські землі ніколи не були разом. „Вони ніколи не творили — каже він —

навіть за найдавніших часів, одної окремої держави; не охоплювали також в своїх границях усього етнографічного елемента, що творив там основу населення (не обіймали Турова і т. д.). В добі пановання дому Рурика становили вони кілька груп князівств одної великої всеруської федерації, а потім, коли полудне почало з неї вирізняти ся, всеж вони не потрапили злучити ся (вже коли не коло Квіва, то коло Галича) в одну політичну цілість. Далі, в наступній добі розпадаєть ся безповоротно також ефемеричне Руське Королівство Данила; Галич забирає Польща, Володимир Литва. Доперва люблинська унія з'єднує руські полудневі краї, як відділ малопольської провінції, і доперва від сього часу стають вони Руськими Землями Річипосполитої, хоч властиво — лише Корони, бо Литва мала свої руські землі (разом з малоруськими [розстрілене мос — М. З.] — Берестем і Пиньском). Лише від сього часу Полуднева Русь, маючи більше означені границі зі сторони Малополящи, Угорщини й Волощини, здобуває собі краще означені в політично-географічного погляду границі також зі сторони Великого Князівства Литовського, в той час як її степові границі — перед і за Дніпром — завсїгди були рухомі“.

„Таким чином для історика з висше наведених причин представляєть ся зовсім не легка задача охопати в однім загальнім органічнім зарисї, образї, історію так поділених в попереднім житю країн, що становлять з одної сторони: лише частину великої в своїй злучї всеруської цілости, а в другій сторони — лише з'єднане ріжнородних з історичного погляду еволюцій, часток близьких собі не стільки традицією якоїсь політичної спільности, скільки передусім своєю одпородною етнографічною основою“.

Ми бачимо з сеї схеми, що шановний автор, на жаль, не добачив того об'єкту історичного дослідю, який один має силу налати єдність всякому історичному процесови — народу, що творив історію. Уся висше наведена аргументація автора вже давним давно перестаріла; її новійші історики вже давним давно віддали до архіву. Вона непридатна для історичних дослідів головню тому, що їй самій бракує історичного чутя й міри, що вона загальні понятя, вироблені на прикладах сучасности, намагаєть ся живцем перенести в минуле жите і з погляду сих понять розглядати його й видавати про нього свій осуд. Адже ідучи за наведеною аргументацією автора, німецькі наприклад історики також мали би перед собою не історію німецького народу, а поділену й полутану історію цілого ряду областей, князівств і т. д., бо... „німецький нарід ніколи, навіть в найдавніші часї, не творив одної держави, границі його території постійно міняли ся і т. д., і т. д.“ Те, що говорить тут про українські землі й українську історію п. Яблоновский можна віднести

також до самої Польщі і взагалі до кожного з сучасних народів Європи. Пригадаємо, що Італія з'єднала ся в одну державу лише в XIX ст., з чого одначе зовсім не виходить, що не було й не може бути перед сими часом історії італійського народу; Франція теж довгий час складала ся з різних князівств і областей, і об'єднання наступило, властиво кажучи, лише під час великої французької революції; Німці й досі ще злучені в федерацію держав, що одначе зовсім не перешкоджає їм творити один нарід і т. д.

Річ певна, жадний історик в наших часах і до жадного народу, до жадної країни не підійшов би з тими критеріями, з якими підходить до української історії п. Яблоновскій. І всеж се не перешкоджає п. Смольці говорити з одушевленням про сї його загальні міркування. Зрозуміло, що коли так, то для п. Смольки всяке инше, ближше до вимог сучасної історичної науки стояче відношене до предмету, є вже недобрим, натягненим, тенденційним і т. д. На його думку п. Яблоновскій висловив дуже влучні й слушні уваги про суть української історії. „Тут суть річи, каже він, яка становить один з найважнійших в нашій історії чинників і проблем. Без сумніву автор слушно зазначає в однім з наведених уступів, що предмет нинішньої книжки не представляє нічого органічного, суцільного, що він є зложеним, скомбінованим, що показуєть ся якраз вже в самій трудності при виборі відповідного титулу, який би стисло й докладно означував зміст книжки. З сими ж трудностями — каже він далі — річовими, не що до титулу, але також що до суті й границь предмету, бореть ся також український автор посвячених йому праць — обширного досі ще невикінченого жерелового оброблення і популярного підручника, який появил ся перед роком. Про ф. Мих. Грушевський бореть ся з тими самими трудностями, хоч ідучи за своєю провідною думкою — щоби не сказати тенденції — знаходить в ній легкий, хоч часом і довільний епосіб до усуваня трудностей“ (розстрілене мов — М. З.). Дуже велика шкода, що п. Смолька, кинувши на проф. Грушевського, слідом деяких польських і російських істориків, підозріває в тенденційности, не уважав за потрібне бодай в кількох словах сказати, щож то за провідна думка така, при помочи якої проф. Грушевському вдаєть ся легко усувати з дороги всякі трудности. А знати про сю провідну думку п. Смолька міг би й повинен би навести її, коли він виступає проти неї. А сю свою думку сам проф. Грушевський виразно зазначив в першій розділі першого тому своєї великої „Історії“ й відповідно уґрунтував її і загальними міркуваннями й усім своїм дальшим викладом.

І ся думка, в якій п. Смолька знаходить „легкий хоч часом і довільний епосіб усуваня трудностей“, в якій він добачує тенденцію не-

лягає ні більше ні менше як ось в чіч: Історія українського народу „стає органічною цілістю, коли в основу дослідів кладеть ся соціальний і культурний процес, де тяглість не переривала ся ніколи“. А що ся сама думка лежить в основі всеї новійшої історіографії у всіх культурних народів сучасного світа, то закид п. Смольки, який він зробив проф. Грушевському, може свідчити або про глибоку темноту й відсталість самого п. Смольки, або — про те, що він сам тенденційний. І справді, думка, яку сформулював проф. Грушевський, з konieczністю мусить лежати в представленню історії кожного з сучасних народів, бо инакше історія кожного народу буде представляти лише якусь дивну й неврозумілу мішанину фактів і подій. Колись такий власне характер і носила в значній мірі не лише українська, а також і західно-європейська історіографія. Невже ж можна повірити, щоби п. Смолька дійсно не знав про довершені поступи в історичній науці, неже він серйозно хоче повороту назад? Трудно в се повірити, а через се лишається ся тільки пожалувати над тою „легкістю“, з якою п. Смолька говорить про поважні речі й кидає безпідставні обвинувачення. Не менше легкодушно і тенденційно робить він проф. Грушевському ще один закид — ширеня „штучної“ назви „Україна“, „український“, яку (назву) він називає в иншій місці ще „модною“, ставлячи її таким чином в звязок з певними політичними тенденціями. Не місце тут учити п. Смольку, що назва ся зовсім не в такою штучною, як се йому видаєть ся, й не проф. Грушевський „вигадав“ її, не місце наводити йому відповідні факти, про які він і сам, як історик, повинен би знати. Одно, що се йому навряд чи pomoже, а друге — ми таки вже й звикли до польської ігноранції в справах не лише суспільного життя, але і в справах наукових. Подамо лише до відомости п. Смольки, що й у Німців їх теперішня національна назва „Deutschen“ появляеть ся для означеня всього німецького народу, як національної цілоти, доперва в п'ятнайдцятім століттю¹⁾. Одначе ніодин розумний чоловік в сього факту не буде робити що до Німців і німецьких істориків тих висновків, які роблять російські націоналісти, а за кущанню з ними і польські письменники й учені різних напрямків.

Ми можемо поставити і до п. Яблоновского, і до п. Смольки одно питанє. Коли вони не бачать в українській історії ніякого „органічного, суцільного“ процесу, то чому ж вони все ж кінець кінцем уважають за потрібне дати таки спеціальний огляд сеї будь що будь, а всеж таки української історії? Чому не йдуть вони за прикладом істориків

¹⁾ Див. F. Meinecke — *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*, початок другого розділу — *Nation und Nationalstaat seit dem Siebenjährigen Kriege*, стор. 21.

російських, а також польських, і не трактують історії українського народу не як окрему цілість, а просто як частину історії російського або польського народу, російської або польської державности? Адже ж власне таке трактоване справи й є логічним виходом з їх теоретичної позиції. Часи одначе видко змінили ся, і наші автори вже не мають сміливости і безпардонности попередних „учених“ — вони вже мусять більше числити ся, коли вже не в поступом самої історичної науки, то бодай в читаючою публикою. „Історіографія“ п. Равіти-Гавровського, хоч йї і дає місце краківська Академія наук, всеж є занадто вже грубим, „краєвим“ виробом. І наші автори, пустивши ся на широке море загальних мірковань, вже не можуть „рубати з плеча“, а тому й опиняють ся в невідгідній позиції осіб, що старають ся сидіти поміж двох стільців. Ми отсе що чули від п. Смольки рішуче одобрене погляду, що українська історія не є нічим органічним і суцільним. Се не перешкаджає йому одначе трохи далі казати: „Одначе мимо всього, мимо безсумнівного браку стислих критеріїв, які би сповняли різнородну, розбіжну основу предмету в „органічну“ цілість, він не лише заслугує без сумніву на окреме (підкреслене автора) оброблене, але уперто домагаєть ся сього, як в інтересі науковім, так і зі становища практичних вглядів, що однаково близько обходять і нас і Русинів“.

По всім, що ми досі чули і від п. Яблоновського, і від п. Смольки, се тверджене, хоч і зовсім неконсеквентне в їх устах, дивно вражає нас. Що більше, п. Смолька знаходить навіть аргументацію для сього свого погляду! Сей предмет (історія „Полудневої Руси“) — каже він — „се та історична основа, на якій в минулих часах знайшла пристановище, спочатку в півсвідомій оспалости, а в недавних часах дійшла до самосвідомости, „руська“ національність, „руська“ протягом віків і свідомі сеї назви навіть в півсоннім животінню — „русинська“ відповідно до штучного і суперечного історичній традиції новотору, „українська“ відповідно до номенклятури проф. Грушевського, номенклятури так само штучної, а ще більше незгідної з традицією й навіть географією, хоч модної й нині форсовно ширеної на політичних терені“.

Ми бачимо в сеї тіради, що п. Смолька остаточно перемінив „гнів на милість“ і таки знайшов критерій для викладу історії „Полудневої Руси“, що правда, по довгих шуканях і запереченях його.

Ми умисно спинили ся докладніше над схарактеризованем і виясненем загальних поглядів п. Яблоновського на предмет його праці і на коментарях до них п. Смольки. Се тому, що від сих загальних поглядів залежить безперечно і спосіб представлення цілої річи. Автор міг бути добрим збирачем і видавцем історичного матеріялу, писати солідні монографії, і рівночасно міг зле справити ся в працею синтетичного харак-

тера. Ми вже бачили, що розгляд його загальних поглядів на українську історію не особливо добре зарекомендував його.

Те саме мусимо сказати і про цілу його працю. Се не виклад української історії, а історія польськості на українських землях, уґрунтоване, ніби то на науковій підставі, прав польського елементу на українські землі. Сей погляд зовсім поспідовно переводить п. Яблоновский через цілу свою працю.

Він не фалшує окремих фактів, але односторонно добирає їх, а ще одностороннійше освітлює. Наприклад, говорячи про швидку польонізацію вишних верств української суспільности по унії, він приписує се впливови висшої польської культури і досить докладно говорить про розцвіт сеї польської культури на українських землях, але лише мимоходом і глухо згадує про те, якими примусовими заходами державної політики приготовано і викликано сю побіду польської культури. Ідучи методом автора, ми могли би в тою самою рацією твердити, що наприклад російська культура, як висша, перемогла польську, й малювати розцвіт російської культури на польських землях, говорити про культурне значінє російського університету в Варшаві, про те, що російська мова панує в судових і державних інституціях на польській землі, забуваючи лише, як се й робить автор в відношеню до українських земель, згадати про те, що цілий сеї розцвіт російської культури підтримує ся цілою системою примусових заходів державної власти, забуваючи згадати про прояви самодіяльности й опозиції серед самої польської суспільности.

Одначе на жаль, автор в усій своїй праці саме так і робить. Тому легко можна уявити собі, яке величезне викривлене історичної перспективи й історичних фактів виходить кінець кінцем.

Особливо яскраво се проявило ся на викладі доби, що безпосередно йде перед повстанєм 1648 р., й самого повстаня. Про той національно-культурний рух серед українського народу, який попередив се повстанє і без якого, як нам здаєть ся, се повстанє ніколи не прибрало би загально-національного характера, лишивши ся звичайною жакерією, автор ледве згадує. Не багато краще стоїть справа в виясненєм спеціально-економічних причин повстаня, а вже зовсім эле представлено історичний процес, що відбував ся в українських землях у XVIII ст. Автор, за прикладом деяких польських істориків сумнівної вартости, згадує часом, що боротьба українського народу проти польського панованя була викликана „вродженою“ дикістю українського елементу, що ві стихійною силою ненавидів і руйнував усяку культуру; тому різні українські діячі виступають у нього, як ляльки, бо автор не може або не хоче вияснити їх суспільних й національно-політичних ідеалів, які ребили їх мучениками боротьби за національне визволенє свого народу.

Говорючи про те, що по остаточнім адушеню українського руху на Правобережній Україні, там все знову пішло по-давньому, а польонізація висших верств українського народу дійшла до найвисшої точки, автор не укриває того, що сей суспільний процес був в висшій мірі шкідливим для державного істнованя Польщі. Він показує, що спольонізована українська шляхта внесла глибоку деморалізацію в організм Річипосполитої, підчеркує її страшний консерватизм і вузкість, які загальмували переведене найконечніших для істнованя Польщі реформ, говорить також про те, що саме ся шляхта воліла для захованя своїх соціальних привілеїв скорше перейти на сторону Росії, ніж зробити хоч найменшу жертву для своєї вітчизни. Забуває автор лише належно освітити причини сього явища. А сі причини мають першорядну вагу. Приймавши польську культуру й національність, шляхта Правобережної України опинила ся в непримиримій суперечности до свого народу, а се повело до її внутрішнього розкладу, що кінець кінцем смертельно відбив ся на цілім державнім організмі Польщі. Инакше й бути не могло, й завинила тут польська державна й суспільна політика, яка всі свої сили направила на польонізацію й адушене українського елементу.

По сих загальних замітках про характер і хиби праці п. Яблоновського переходимо до її докладнішого розгляду.

В розділі першім, що має заголовок „Формація Руси“, дає автор коротенький виклад племенного, переддержавного життя українського народу і встановлює такий поділ свого дальшого викладу: 1) доба панованя Руриковичів, від 850—1340 р., себто від початків українського державного життя до упадку галицько-володимирського князівства; 2) доба панованя Польщі в Галичині й на Поділю, а Литви на Волині й Київщині, від 1340—1569; 3) доба, коли вже ціла „Полуднева Русь“ опиняється під безпосередною властю Річипосполитої, від 1569—1795. Автор таким чином обмежує свою тему й зовсім лишає на боці історію гетьманщини.

З дальших розділів, присвячених першій добі нашої історії цікаво піднести лише отсі висновки автора, які він зробив очевидно під впливом відносних історичних фактів: 1) що вже самі початки державного життя, „майже тимчасове сфедероване“ всеж стало при сприяючих обставинах „поважною підставою також для стислійшої національно-державної організації“; 2) що ся українська федерація відразу встигла проявити ся на зовні, в відношеню до сусідів як „злучений в собі нарід“. Сі висновки очевидно стоять в суперечности до тих думок п. Яблоновського, які ми наведи висше в передмови п. Смольки.

З перших розділів, присвячених другій добі нашої історії, значно насамперед признане факту, що вже Казимір Великий старав ся

заходами державної влади скріплювати в Галичині польський елемент при помочи надань, польської колонізації й заложеня латинської церковної ерархії (ст. 81—2); крім того привнає він, що „шляхта руська“ „поносила більші тягарі, особливо весні, ніж шляхта щиро-польських земель“ і сим пояснює бажанє сеї шляхти зрівнати ся в правах з шляхтою польських земель, що, очевидно, додамо ми, вона могла досягнути лише коштом своєї усильної лояльности й асиміляції.

В другій частині сеї доби, каже Яблоновский, внутрішнє житє Руси хоч і не тратить свого відмінного характеру, але „в суті річи вона (Русь) стає ніби малопольською секундогенітурою, роди малопольські здобувають і тут рішучу перевагу, вносячи вразом свою відмінну культуру“. Завначає він також, що мимо зверхньої королівської власти, „дійсним, справжнім паном—руських земель було можновладство, як се ми вже бачили в попередній добі, за Руриковичів, в тою лише ріжницею, що тепер над руськими родами вже взяли гору роди польські“. Коли ми пригадаємо, що в тих часах головними, майже виключними репрезентантами культури й освіти були власнє висші верстви населеня, то зрозуміємо, що вірно схарактеризований Яблоновским процес денаціоналізації висших верств української суспільности мусів потягнути за собою й занепад української культури й освіти. Як се й буває завсїгди, культура ся, яко штучно позбавлена економічних підстав, мусіла уступити своє місце культурі західно-латинській спочатку, а потім польській. З огляду на се трохи несподівано виглядають на сторінці 166 твердження Яблоновского про неповстриманє, невідкличне присвоюване українськими землями культури польської. Коли бне було означених висше самим Яблоновским соціяльних причин, староруська культура без сумніву далеко легше могла би присвоїти собі здобутки західно-европейської культури й перетворити їх, націоналізувати, а не уступати ся й капітулювати перед нею.

Се питанє денаціоналізації Яблоновский обговорює ширше в першій в розділів, присвячених оглядові третьої доби. По Люблинській унії, каже він, руські землі стислійше зближають ся між собою, а через се й самі впливають тепер сильнійше на хід справ в Короні й цілій Річипосполитій взагалі. Ся його увага дуже інтересна власнє тому, що дає йому можливість прослідити спеціяльнійше сей вплив, вяснити, яку ролю в державнім житю Польщі відогравав український елемент. Ми й побачимо далі, що у Яблоновского стрічають ся що до сього дуже інтересні місця й уваги.

Ось як представляють ся йому в загальних рисах наслідки люблинської унії — і для самого українського народу і для Польщі. В сій добі, каже він, руські землі „розвивають ся в собі живійше під кожним

зглядом. А саме: з погляду культурного — в напрямі більше асиміляційним в домінуючим елементом остаточно з'єднаної Річипосполитої, а також в напрямках, що розвивають ся серед цього елемента; з погляду суспільно-господарського — в області піднесення економічного побуту взагалі, а також розширення осадництва; нарешті — з погляду дещо більшого забезпечення полудневих границь і т. д.

„Асиміляцію облекшувало: зрівняне прав усяких суспільних верств на цілім просторі Річипосполитої; непереможне розширене західної цивілізації — як в формі релігійної реформації, так і католицизму — разом з польською мовою; заініційоване церковної унії й сама боротьба унітів з дізунітами; що раз частіше злучене, при помочи фамілійних звязків, родин різної крові й походження; нарешті — школи й виховане.

„Але з другої сторони — в сім власне періоді, наслідком самої природи річи, фатальних обставин і блудів політики, витворюєть ся початок для внутрішнього ферменту місцевих суспільних елементів в суперечними гаслами й цілями; а сей фермент — не введений в свій час в належні границі — допроваджує в дальшій періоді до лихого вибуху і загальної „руїни“.

Причиною цього, на думку Яблоновского, були: „безпотрібне відірване від Литви силою люблинської унії крім Волини й Підліся, о які властиво ходило, ще й Київщини з Україною, що мусіло довести до непередвиджених комплікацій. Неможливість ввести до сенату східних єрархів по заключеню берестейської унії й нещасливі наслідки цього факту. Можновладство, яке незвичайно розпалошило ся по загорненю і сколонізованю богатих пустинь і в своїм становім самолюбстві не допускало до признання прав повного обивательства осілій верстві вільного военного люду, яка на біду й сама непомітно прибрала через опозиційну спільність назву „козацтва“. Нарешті, неадарність політики Річипосполитої (гетьманів і „королеват“), коли так не трудно було поскромити козацько-запорозьке „братство“ і тримаючи його в ризі звернути проти ординців для опанованя кримської й буджацької орди — опанованя, яке диктувала конечна потреба в забезпеченю раз на завсїгда границь Річипосполитої від полудня, можливість чого сама накидала ся кілька разів“.

Цікаво отже васамперед зібрати уваги Яблоновского про можновладство й про козачину перед 1648 р., щоби вияснити таким чином його погляд на причини цього повстаня, а далі розглянути його характеристику українського культурно-національного руху в сім часі.

Можновладству, сьому справді дуже характеристичному явищу нашої історії під польським панованєм, присвячує Яблоновский чимало місця. На його думку початки цього явища сягають в Галичині до боярства часів Руриковичів, а на Волини в часи панованя Литви. Автор виразно

визначає, що сей суспільний стан не був вислідом впливу політично-суспільних польських відносин. Очевидно, ся думка до певної міри має рацію, коли відносить ся до Галичини й Волини. Але не так стояла справа в повстанні можновладства в Київщині й „Україні“. Тут величезна більшість латифундій, як се зрештою й сам автор мусить признати, повстала з королівських надань, особливо з надань так званих „пустинь“. Отже кінець кінцем „можновладство“ спеціально полуднево-українських земель, яке відіграло пізніше фатальну ролю в усій дальшій історії Польщі, було результатом не староруського суспільного устрою, як би се хотів довести автор, а власне результатом загального суспільного устрою тодішньої Польщі, а спеціально — результатом соціально-економічної політики польського правительства. А політика ся була того роду, що полуднево українські магнати крім величезних приватних маєтностей забрали в свої руки ще й королівщини і староства, і таким чином стали справжніми „королевами“. Понятє про економічну силу, а разом і політичну очевидно, дають от хоч би сі приклади, які знаходимо у самого ж таки Яблоновського. Славний зі своєї зайлості й нелюдської жорстокости проти козаків князь Єремія Вишневецький мав на Задніпровю 56 містечок і сіл, 39.610 господарів, 423 млини і т. д. Князь Януш Острозький тримав у своїх руках староства майже цілої Київщини, а саме: Білу Церкву, Канів, Черкаси, Богуслав, Переяслав. А староства українські були для кожного ласим шматком, і тому, як іронічно завважує Яблоновський, завзяті стараня о староства і держави стали головною пристрастю „рицарства“.

Якаж була суспільно-моральна вартість сеї веретви? На думку Яблоновського (див. ст. 185—187) ніяка позитивна. Ся веретва своїми безперестанними судовими спорами й ославленими оружними наїздами деморалізувала на українських землях все публичне жите. Мало сього, найбільше розгукані в сього панства починають підкопувати самі основи державного польського жита — робити виправи на свою руку навіть поза границі Річипосполитої (воєв. Мнішек провалить Дмитра на царський трон, в чім йому помагає князь Константин Вишневецький; далі князь Роман Ружинський попирає другого самозванця. Потоцкі садляють в 1608 р. на волоське господарство Константина Могилу; коли його прогнали його соперники, вони пробують в 1612 році знову вернути його; теж саме старають ся зробити в 1616 р. князі Самуїл Корецький і Михайло Вишневецький). Завначімо сю увагу Яблоновського, вона придасть ся нам пізніше, при оцінці його поглядів на козаччину.

Але перше ніж перейти до обговореня сеї справи, спинимо ся ще над одним явищем, що стоїть в звязку з питанєм про можновладство. Ся веретва була представницею кольонізації нових просторів, веденої,

щоби так сказати, зверху. Але усі сі панове, що випрошували собі при королівських канцеляріях привілеї на ріжні „пустинї“, не були властивими, дійсними колонізаторами. Се зазначає й сам Яблоновский. Колонізаційний рух розвивав ся в значній, переважаючій навіть мірі самостійно, заходами самої української робучої людности перед усім, що тікала з земель, де встигло міцнійше закорініти ся панство й наложити свою тяжку руку на здобутки селянської праці. Чимало причинила ся тут і дрібна шляхта, ріжні так звані „осадники“, що вели колонізаційний рух або на власну руку й риск, або в порученя більших панів — магнатів. І здебільшого процес колонізації відбував ся конкретно або так, що на ріжні „пустинї“, вже заселені й використовувані робучою людністю, вкладали свою руку й помалу заводили свої порядки магнати, при чім дуже часто ся людність ішла собі, тікаючи від сих порядків, ще далі в глибину степів, або вони старали ся для економічного використання набутих просторів ріжними полекшами, „слободами“ приманити сей робучий інвентар, без якого само володінє очевидно не давало ніякої особливої користі. Але в обох сих випадках головною силою, справжнім ініціатором сього руху були таки народні маси. Магнати приходили вже на готовеньке. А що до способу сеї магнатської господарки, то й сам Яблоновский мусить вазначити (ст. 220), що магнати звичайно віддавали свої землі в заставу або аренду, до того ж дуже часто Жидам (про господарованє Жидів див. суворий осуд на ст. 192), і взагалі, каже він нарешті, лише вїмково трапляли ся добрі господарі серед магнатів.

В звязку з питанням про колонізацію взагалі стоїть також справа про польську колонізацію. Тут треба сконстатувати, що люблинська унія отворила широкий доступ польському елементови до незмірних українських просторів, що перед тим належали до Литви. Признає се і п. Яблоновский. Акт злученя українських земель з короною, каже він, дав Полякам право горожанства в сих землях; справа оборони краю переходить в завідуванє коронних гетьманів; внесено цлові комори, що істнували давнійше між давніми землями корони й новоприлученими. Тепер на українські землі приходять не лише польські жовніри, яких спроваджують до своїх замків українні старости, але також свобідні польські переселенці всякого походження і всяких фахів. В кінці XVI ст. „широ-польські або віддавна спольщені магнатські роди“ починають захоплювати преріжними способами степові українські простори. Хоч і неможливо кайже означити степень припливу польського елементу на Україну, одначе деякі відомости, які наводить Яблоновский, мають свій інтерес. Найскорше осіли Поляки по містах — в Києві Поляк є вїтом вже в 1570 р., в Корсуні — в 1602 р. На Волини польський елемент був досить сильним ще перед 1569 р. Се можна бачити з того, що привілей

сеї землі, що забезпечує землянам руську мову, для міст застерігає польську мову. Взагалі, каже Яблоновский, починаючи від кінця XVI в. на полудневій Україні все частійше і в більшій скількості появляють ся заставці й державці польського походження. Ще більший був, на його думку, приплив польського робучого люду, що „на нещастє — се треба сильно підчеркнути — тонує тут в місцевій руській масі“. Нам здаєть ся, що п. Яблоновский перебільшує до певної міри приплив польського елемента на полудневу Україну; принаймні спеціальні досліди (напр. праці В. Липинського) не дають на се доказів.

Переходимо тепер до поглядів Яблоновского на культурно-національний український рух в першій половині XVII ст. Суцільного огляду сього руху ми у нього не знаходимо — на сю тему говорить він в розділах 28—30, 35—36, 38 (Староруська суспільність; її перетворенє; Східна церква; релігійна унія; Відродженє благочестія; Школи східного обряду; Українська мова; Національно-українське переконанє і його характер). Сильними словами малює він упадок староруської культури. На початку розглядуваної доби, каже він, староруська суспільність наслідком побідного співділання різних чинників — політичних, суспільних і культурних — в кінці XVI ст. цілковито перемінилася. Змінили ся її старі національні традиції, політичні й суспільні понятя, обичаї й звичаї — одним словом усе. Русь зкривъ уступає перед Заходом і польщиною. „Все ніби заприсягло ся, щоби загрозити руській суспільности з її незалежною церквою остаточним упадком: з одної сторони — шораз численнійші відступства, деморалізація висшої єрархії, темнота низшого духовенства, брак конфесійних шкіл і конечність шукати освіти в чужих школах; з другої сторони — непоборимий напір культури західної польської“. Картина історично-вірва, що й казати! Шкода лише, що автор, представляючи далі широко успіхи польськості в сїм часі, не показує, якими способами й чиїм коштом сеї процес відбував ся. То не штука хвалити ся просвітною працею різних католицьких монастирів і єзуїтських колегій на українських землях, але треба для справедливости згадати також про відповідні заходи в сїм напрямі польського правительства, про всі ті перешкоди й заборони, які стояли на дорозі культурно-просвітній праці Українців. Автор сього не зробив — тому й цілий його виклад не відповідає історичній дійсности, хоч окремі факти, які він наводять, є правдиві.

Але сього мало. Автор і ті заходи, що робили ся в напрямі піднесення української освіти й культури, стараєть ся представити в невластивім світлі. Можна казати, що заходи сі були убогі, мізерні, але не можна позбавляти їх національно-культурного значіння. А саме се й робить автор. Ось наприклад що він каже про „школи східного обряду“:

„Хоч тодішні школи всіх віроісповідань Річипосполитої, а навіть цілої Європи, мали на меті насамперед конфесійні задачі, а благочестиві колегії серед них в ще висшій мірі, бо само благочестіє було серйозно zagrożене Унією, то всеж не можна в мотивах їх закладаня не зауважити чогось, щоби можна було назвати національно-руським змаганєм“. Думка, як бачимо, слухна, й автори лишало би ся тільки докладніше розглянути характер сих руських шкіл і їх місце й участь в загально-національнім житю українського народу. Сей розгляд одиноко міг би йому дати матеріал для загальної характеристики й оцінки культурно-національного значія сих шкіл. Автор зробив инакше. Він відступив від історичного методу й за критерій для оцінки національно-культурного значія тодішніх українських шкіл узяв наші теперішні понятя й вимоги. Ось його власні слова: „Але що ж було в них справді національного? Бо насамперед — виключно-конфесійний їх характер ще нічого не говорив про їх національність: в ті часи Волохи й Серби мали подібні школи — і благочестиві і словянські; а далі — поза сим сама наука була тою самою латино-польською схолястикою, як і по всіх тодішніх висших школах всяких віроісповідань Річипосполитої, не виключаючи й аріянських шкіл. Таким чином лишасть ся лише помічний, поруч латини й польщини, руський язик; але тодішня, шкільна схолястична русьзна — тож язик далекий від живої мови, язик письменства, штучний, роблений. Таким чином здавало би ся, що і в могилянській колегії не було нічого особливо-національного, руського. Тим часом, в нїм зовсім не бракує національної свідомости; лише вона виявляєть ся не стільки позитивно в мові, віроісповіданю, науці, скільки більше негативно: не є колегією ні католицькою, ні дісидентською, ні лише латино-польською, але крім того ще й руською; отже руською *par excellence* в порівнаню з иншими колегіями Річипосполитої. Хоч як далеко від того, щоби вона була „малоруською.“ Так, се правда, коли до тодішніх українських шкіл приложити наші сучасні вимоги, ми знайдемо в них мало національного елементу. Не треба одначе недоцінювати, як се робить автор, того духу, який був в тодішніх наших висших школах; треба углянути також їх літературну продукцію, перейняту змаганєм до оборони прав власне українського народу, треба вияснити також їх звязки в усею цілістю тодішнього українського житя. Тоді й оцінка вийде инакша. Зрештою забув автор, що всі його міркуваня про „негативну“ скорше сторону „рускости“ тодішніх українських шкіл можна так само приложити й до польських тодішніх шкіл, в порівнаню їх з иншими католицькими школами по инших державах. А що до чистоти польської мови тих часів, то й між самими

Поляками не бракує різких її оцінок, а щож уже казати про неї, як оцінювати її в погляді тих вимог, які ставлять ся тепер.

Свій виклад про український культурно-просвітний рух того часу кінчить автор розділом про „національно-руське переконанє і його характер“. Даремно одначе ми шукали би і тут об'єктивного і повного представлення справи. Автор говорить лише про повстанє типу „gente Rutenus, natione Polonus“. Він зовсім справедливо вказує на двоїтий характер тодішньої української інтелігенції, яка хоч і називала себе „руською“, але в культурного погляду була таки польською. Лише він знову несправедливо і проти історичної правди узагальнює сей факт, бо ані словом не згадує про протилежні течії серед української суспільности, про змагання до витвореня власної, національної культури, які не були такі незамітні, а що найголовнїше, не лишили ся без успіху, а навпаки, принесли добрий овоч, коли козацький рух витворив кращі умови і для розвитку української культури. Коли справді самостійної, хочби й убогої, української культури в ті часи не було, коли польська культура справді панувала так неоподільно, як се представляє п. Яблоновский, то як же пояснити в таким разі ту швидку „українізацію“, значної часті спольщеної, а навіть і чисто-польської шляхти, яка досить сильно проявила ся зараз по вибуху 1648 р. А що ся „українізація“ не є нашим викислом, про се найкраще говорить фактичний матеріал, який зібрав В. Липинський в своїй монографії про Кричевського.

Понятє культури й національности не треба й не можна брати так вузько, як се робить п. Яблоновский, що говорить виключно про так звану висшу культуру й освіту й бере на уваги лише її формальну сторону (наприклад мову). В понятє національности й національної культури входить також певний зміст, певні стремління й домагання. А про сі домагання, про сі національні ідеали, які зовсім не мали польського державного характеру, були власністю лише національно-українського руху, автор теж забуває. А шкода, бо політичні домагання народу або його висших верств також дають нам і понятє й міру його загальної культури.

Нарешті не розглянув автор ще одного факту. Чому він, говорячи про денационалізацію українського народу, не показав, як глибоко вона сягала. А се ж прецінь також має свою вагу. Коли б він зробив се, то його картина успіхів польської культури на українських землях вийшла би дещо відмінною. Довело ся би йому або говорити, за прикладом багатьох інших польських істориків, що низші верстви українського народу не мали взагалі ніякої культури й були їй вічно ворожі, або признати, що польонізація не сягала глибоко, захопила лише і виключно висші (та й то не в цілости) верстви українського народу, що низші верстви його мали досить високу свою власну культуру, яка й вплинула потім в ве-

ливою силою на вденціоналізовану українську інтелігенцію під час загальної боротьби о визволене в під польського панованя. Ми вже наводили висше жаль п. Яблоновского, що польські кольоністи з „простого люду“ розпливали ся й тратили свою національність серед українського населеня. Хиба би було можливе се явище, при всіх некорисних для українського населеня обставинах, коли б сі польські кольоністи мали висшу культуру? Нам здасть ся, що ні. Зрештою не треба й доводити, що сама ся польська висша культура була дуже поверховою і ще в меншій мірі мала коріне і звязки з польським плебсом, ніж погорджена культура українська.

Ось так дійшли ми до найважнійшої, як каже п. Смолька, частини праці Яблоновского, до його представлення часів козацької доби. Ся частина, а також розділи, присвячені часам розбору Польщі, справді інтересні, і хоч автор і не дуже докладно трактує їх, ми мусимо звернути на них особливу увагу.

Тут треба зазначити, що для нас головний інтерес сеї частини полягає на виясненню поглядів Яблоновского на процес формації козащини. Се тому, що дальший його виклад — про часи від повстання Богдана Хмельницького до остаточного упадку козащини на правім березі Дніпра дає лише прагматичний переказ фактів зовнішньої історії козацтва. Тут виразно помітно здержливість і обережність Яблоновского в трактованню сих дразливих подій. Він не пускає ся на широке море загальних розумовань і філософованя. Правда, він не виказує ніякого одушевлення або особливої прихильности до національно-політичного руху українського народу в сій добі, але зате не знаходимо у нього і змаганя, звичайного у польських істориків, за всяку ціну зогидити сей рух і представити його, як вибух стихійного варварства проти висшої польської культури.

Натомість сеї здержливости нема в тих розділах, де говорить ся про початки козащини. З одної сторони Яблоновский зовсім вірно зауважує, що козачина повстала як реакція місцевого українського населення проти тої безборонности, в якій були полудневі границі Річи посполитої, проти нещяслених і дуже тяжких для місцевого населення татарських нападів. На його думку польське правительство і шляхта мусіли би самі подумати і про оборону краю і про боротьбу проти Татарів і Турків. Нагоди, і дуже добрі нагоди, до розбитя сих ворожих сил, каже він, трафляли ся дуже багато разів. „Одначе не легко було порушити до чогось подібного тодішню шляхотську суспільність, яка бажала спокою за всяку ціну“... „Лишало ся таким чином поле приватної ініціативи“. Явище справді незвичайно характеристичне для державних порядків польської Річипосполитої! „Не на непевнім козацьким елементі — каже

Яблоновський — тяжив обов'язок забезпечити оборону України; на комусь іншим повинно було се спочивати. Але щож (як каже Орельський) „гідною уваги є підлота королівських державців, по більшій частині магнатів, посунена до тої міри, що не хотіли навіть вносити до скарбу тої частини, яка належала ся туди в повинностей і була правно установлена, не хотіли також підтримувати замків“. Через се, каже він далі, не було нічого дивного в тому, що при таких стані оборонности краю, при цілковитій безсильности правительства і ославленій самоволі можновладців, татарські наїзди уважали ся за щось конечне, неможливе до поборення. Правда, сї наїзди відпирано, часом дуже зручно навіть, але нікому, крім деяких виїмкових і сміливійших державних мужів навіть до голови не приходила думка про можливість і потребу знищити саме гніздо диких кочовників. А тимчасом вони безперестанно рабували країну. „Гетьман Жолкевський оповідає (1618 р.), що за його памяти Татари великими ордами нападали на Корону яких трийцять разів, не числячи цілковито усяких малих „загонів“; а кожний такий напад „великої орди“ переміняв країну в пустиню, а населення тисячами упрощувано в яєр“.

„Червону Русь крім буджацьких і кримських орд часто пустошили на розграничу сусідні Волохи, а часом угорські „сабати“ (козакучі своєвольні банди) зва Карпат. Та правдивим нещастем червоноруських земель і Поділя, особливо в пограничній частині Угорщини й Волощини, були „опришки“. Вони непокоїли країну безнастанно своїми розбійничими нападами, особливо тоді, коли шляхта під час посполитого рушення мусіла лишати свої доми... Що до України, то хто знає, чи не більше ніж від татарських „чамбулів“ терпіла вона від неовстриманої самоволі непроханих своїх оборонців — усяких козаків“ (підкреслене мое. М. З.). З сього ми бачимо, що Яблоновському не вдало ся, як слід зрозуміти сути й ваги того суспільного явища, яке ми називасмо козаччиною. Правда він додає, що „не менше згубними в своїх наслідках були відомі й майже безнастанні домові війни можновладців між собою, які відбували ся на цілім просторі руських земель“, одначе годі згодити ся з тим, що жерело козаччини полягало виключно в лихій стані оборонности краю. Адже тут входив у гру також момент соціально-економічний — протест проти поневолення робочої сили народніх мас і бажання визволити ся з сього поневолення, а півнійше — також момент національний — бажання визволити ся з під польського пановання, забезпечивши українському народови або його висшій верстві, козацькій старшині, певні політичні права.

Тим часом, на думку Яблоновського, справа представляєть ся цілком инакше. Він говорить про те, що по 1569 році діляниці руських земель особливо потрібували спокою для успішної господарської діяльности.

Одначе „не скрізь се згаганне перемогло й було в стані перемогти. Воно запанувало цілковито лише в крайній західній частині руських земель; на полях України, вперше браних під плуг, культурно-господарський похід не мав сили потягнути за собою воєнно-кочовничого елементу — і, що було фатально, мусів стримати ся на в половині дороги на дальших границях „диких піль“. Се було фатальне, бо заходи до переступлення сих границь викликали остаточно смертельну боротьбу між тими, цілковито противними собі елементами — рільничо-господарським і воєнно-кочовничим, який уже прибрав постать козацтва“ (підкреслене мов. М. З.).

Тут я бачу основний погляд Яблоновського на таке складне явище, яким була козаччина, котра, і се особливо важко, не була чимсь однаковим протягом цілого часу свого істновання, а розвивала ся історично, так що в різні часи загальна назва козаччини мала неоднаковий зміст. І коли на початках її розвитку козаччину дійсно можна трактувати як воєничо-кочову частину українського населення, то козаччина пізніших часів — се вже зовсім не те — се вже представниця висших, заможніших верств українського населення. Яблоновський одначе не добачив сього, як не добачив він того, що козацькі війни мали певні соціально-економічні й національні цілі, а зовсім не були боротьбою проти рільничо-господарського елементу. Яблоновський зовсім несправедливо сей рільничо-господарський елемент бачить виключно в польській шляхті. Ми вже зазначували висше, що не вона, а українська робоча людність була справжнім колонізатором широких просторів України. Шляхта була лише визискувачем її праці. І власне боротьба проти сеї шляхти й була справжньою причиною козацьких війн, момент, який ускладнив ся ще відносинами національно-культурними, релігійними і, як се дуже добре довів В. Липинський, також політичними змаганнями висших, невденационалізованих ще до краю, верств українського народу.

Правда в однім місці своєї праці, там, де він оповідає про Хмельницину, знаходимо увагу, що сей конфлікт „викликали очевидно причини дуже різнородні, скомпліковані, не лише економічні й соціальні, не лише політичні, але навіть такі, що належали до ідеальнішого світу — релігійні й до певної міри національні“. Ся увага очевидно стоїть в суперечности з наведеним висше поглядом Яблоновського на козаччину і можна би думати, що автор не випадково висловив її. Одначе річ у тім, що вона справді є випадковою; його виклад історії козацької як найкраще се доходить і показує, що справді характеристичним для нього поглядом на козаччину був саме той, який ми висше зацитували. Він дійсно не добачив і не потрафив як слід оцінити значіння козацтва, він

дійсно дивить ся на нього очима шляхтичів того часу, для яких козацтво справді було перешкодою в їх змаганнях до збогачення й експльоатації краю. Козацького руху, як руху національного, як руху, що змагав до визволення від польського пановання, А. Яблоновский не добачив. Хоч він і не силле проти козацтва всяких крепких виразів в стилю Равіти Гавронського, одначе в ґрунті річи козацтво представляєть ся йому явищем глибоко руйнивш. Треба лиш читати ті сторінки праці Яблоновського, де він представляє політику польського правительства супроти козацтва, щоби побачити, як він жалує, що ся політика не була консеквентною і не потрафила відразу і раз на завсіди „взяти в клуби“ сей небезпечний для Річи-Посполитої елемент.

Не будемо слїдити, як викладає А. Яблоновский історію козацької доби в нашій історії. Зазначимо ще раз, що його виклад сеї доби се хроніка подій, а не справжнє історичнє представлення. Лише розділи, присвячені часам по знищенню козащини аж до упадку Польщі, написані живійше, — одначе вони вже не відносять ся до української історії. Се історія спольщеної й польської шляхти на правобережній Україні, яка потрафила загальмувати і знищити всі змагання польських демократів до зрформовання польського державного ладу і тим самим прискорила остаточний занепад Польщі, як державного організму, а разом, для забезпечення своїх станових, соціально-економічних привілеїв не завагала ся кинути ся в обійми російського правительства. Як польський демократ, А. Яблоновский в сильних виразах осуджує поведєнє сеї шляхти й яскравими й живими красками малує її бездонну деморалізацію. „Конституція 3 мая 1793 року, каже він, викликала в полудневих воеводствах завзяту реакційну опозицію, яка потім довела до остаточного упадку Річипосполитої“. „На просторах українських земель, каже він далі, була розвязана ще перед Мацейовицями справа політичного істновання Польщі“ (ст. 309). „Коли довело ся перевести радикальну реформу Річипосполитої, реформу в поступовім дусї, то показало ся, що з поміж її складових частин найконсервативнійше були настроєні українські землі... Під час чотирохлітнього сойму опирала ся на них також протиреформова партія Щасного Потоцького, і виразно російська Ксаверія Браїцького... Волинь особливо виступає як справжній притулок консерватизму“ (ст. 312 і 313). „До останнього занепаду Річипосполитої причинило ся насамперед можновладство українських земель. В заговорі проти конституції 3-го мая взяли участь майже всі воеводи сих земель... Взагалї українські землі, як вибрана країна лятифундій і олігархічного консерватизму могутчо вплинула через своїх можновладців на внутрішню й зовнішню політику Річипосполитої. Правда, тут повстав перший збройний (в Барі) протест проти московської сили; але зате

звідси ж найбільше параліжовано діяльність чотирохлітнього союму. А потім запротестовано, покликаючи до інтервенції Росію, проти конституції 3-го мая, що потягло за собою також похорон розшарпаної Річипосполитої" (ст. 315).

Так представляє ролю шляхти українських земель А. Яблоновский. Бачимо, що її ролю він потрафив належнo оцінити. Та забув він, що инакше й бути не могло, бо ся верства була влясою чистих плянтаторів на українських землях. Шкода, що він в того соціального феномену, яким був нахил польської магнатерії на українських землях до російського правительства, не витяг науки для сучасности. На закінченню своєї праці він підчеркує факт, що польськість на українських землях не згинула по загині Польщі, а в Галичині навіть успішно бореться проти „ворожого українського руху“ й „підступної“ політики Відня. Він висловлює надію, що се дасть польськості запоруку дальшого сильного розвитку. В своїй праці А. Яблоновский вібрав багато матеріалу про примусове панованне польськості на наших землях, але мусів розповідати і про те, до чого все се кінець кінцем довело. Думаємо, що в сього треба витягнути иншу науку, ніж ширенне польськості примусовими способами на наших землях і тепер. Автор сеї науки не витягнув — тому сумніваємо ся, щоби його праця була для теперішнього польського громадянства, пересякненого агресивними тенденціями проти українського народу, добрим компасом в українській справі, як каже д. Смолька.

Микола Залізник.

Бібліографія.

(Рецензії і реферати.)

Преісторія, археологія і історія штуки.

А. Федоровскій — Верхне-салтовскій камерный могильникъ VIII—X в. Харків, 1912, ст. 15, табл. I (відбитка з „Вѣстника Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества“, книга II).

Передісторичний цвинтар в Верхнім Салтові, в Волчанськім пов. Харківської губ., відкритий в 1910 р. досліджується без перерви аж по нинішні дні, наслідком чого з поодиноких описів розкопок зложилась вже показна література. Докинути до неї щось нового нелегка річ, тому і ми дивуватись не можемо, що і д. Федоровський властиво нового матеріалу, який доси був би цілком незвісний, не опублікував. Розкопаних ним одинайцять гробів належить до того самого типу, який описаний був давнішими дослідниками. Займатись ними тому ближше не будемо; верхне-салтовській культурі присвятили ми точнішу увагу вже давніше¹⁾. Що правда, автор старається тут зіставити цілий відкопаний доси матеріал, жалувати одначе треба, що робить се дуже побіжно. Подібне зіставлене краще було би потрібне з огляду на невідповідне опубліковане переважної частини розкопок, одначе не таким способом, як се бачимо у д. Федоровського, лише по вимогам теперішньої археологічної науки. Випадало-би перше описати точно, а не загально, форму гробів, дальше зіставити інвентар поодиноких похоронів, вяснити, чи не заходять між ними під сим зглядом деякі різниці, а остаточно заняті ся самими відкопаними предметами, описуючи їх по раціонально виділеним типам, та ілюструючи як найчисленнішими знятками. Сего всего д. Фе-

¹⁾ Записки т. CXIV, ст. 163—165.

доровський не зробив, і тому розвідка позбавлена якогось більшого значія над се, що констатує подібність 14-ти ново відкопаних гробів до 300-сот давнійше досліджених.

В. Гребеняк.

В. Ляскоронскій — Судьба одной археологической находки (Журналъ министерства народного просвѣщенія, 1913, март, ст. 90—98).

Ще коло 1820 р. при нагоді копаня фундаментів на місци, де давнійше стояла стара Десятинна церква в Києві, надібано багатий скарб, вложений в кількадесяти золотих предметів, що зберігали ся у видовбаних в землі ямі, подібній до печери. Тому, що дістав ся він в некомпетентні приватні руки, в часом цілковито його знищено, не підозріваючи навіть, як велику вагу має він для науки. Може і сама пам'ять про нього остаточно загинула би, як би д. Ляскоронському не удало ся віднайти свідка, котрий на власні очі мав нагоду бачити сю цінну нахідку та зумів точно описати та нарисувати декілька предметів їй приналежних. Між иншим найдено там — по його словам — золоті дармовиси в виді півмісяця, до рогів котрого прикріплене було вложено в кількох колісцятках ушко. Із внішнього берега півмісяця, засмотреного зубками, звішували ся малі, золоті перли. Плоску сторону його самого прикрашували емаліової роботи рисунки птиць, та ростиинний і також геометричний орнамент. Крім таких дармовисів в склад нахідки входили медаліони зі зображеннями Ісуса Христа і відповідними написами („панатія“), та нашійники, вложені із ряду на дротиках завішених кружків, в прикріпленими довкола них перелками, прикрашені рисунками голов рїзних святих.

Всі ці предмети вказують, що відкопаний на місци Десятинної церкви скарб походив в княжої доби, він був репрезентантом візантійської штуки на Україні. Сконстатоване сего в заслугу п. Ляскоронського, і тим його статя не позбавлена інтересу для дослідників. З другої одначе сторони можна їй поробити і деякі важкі закиди. Ходить о спосіб опублікованя сих відомостей. В статі крім самих поданих висше фактів вібрано й багато непотрібного цілком балаюсту. Не знати для якої діли оновідаєть ся там історію життя всіх людей, котрих імя цілком случайно звязане в нахідкою. Сим способом коротку археологічну нотатку розтягає ся до довшої, кілька-сторонної статі і змушує ся дослідників до траченя дорогого часу на непотрібне читанє. Підношу се тому, що в подібним трактованем річи часто стрїнути ся можна в російській археологічній літературі, а у п. Ляскоронського спеціально. Таке обтяжуване друкованого матеріалу непотрібним балаюстом треба рішучо осудити.

В. Гребеняк.

Українське мистецтво. I. Деревляне будівництво і різьба на дереві. Улаштував В. Щербаківський (L' art de l' Ukraine. I. L' architecture et la sculpture en bois par V. Chtcherbakivsky). Львів-Київ 1913, ст. XX + 61 + 1 мапа + 2 кольоровані таблиці в. 8.

Перед нами — перший випуск цікавого видання, потреба в якому вже дуже відчувається. Витвори українського мистецтва все більше й більше починають звертати на себе увагу і українського суспільства й чужинців, особливо наших сусідів, котрі вже навіть досить багато зробили для його дослідження, пізнання та згромадження потрібного до того матеріалу, — безперечно, далеко більше, ніж ми самі... Очевидно, що проти такої цікавості чужинців нічого не можна мати, біда лише в тім, що, пройшовши крізь „горнило“ різного роду російських, польських і т. н. націоналізмів та пересудів, витвори нашого мистецтва дуже часто перетоплюють ся на „пам'ятники руського искусства“, „zabytki przeszłości Polski“ і т. н. річі досить непевної і невиразної приналежності та походження; в другого-ж боку, увагу російських напр. дослідників звертали на себе досі пам'ятники здебільшого найдавніших часів нашої історії — „староруськіє“, польських — переважно ті що так чи инакше близько зв'язані в минувшину Польщі; тому велика частина їх досі лежала облобом і лише за остатні часи до них почали відносити ся трохи уважніше. Не дуже щастило й нашому мистецтву протонародньому (в тіснім розуміню сього слова): правда, чужі етнографи мали в сій області менше простору для своїх патріотичних „претвореній“, а наші самобутні етнографи та аматори й дослідники мистецтва займали ся сею областю творчості українського народу трохи пильнійше. Але пам'ятників таких занять лишило ся дуже небогато: кілька невеличких книжок та розвідок, кілька альбумів і альбумчиків; в остатніх переважна частина присвячена нашому народньому орнаментови, головню — вишивкам, в котрих наші патріоти зробили були навіть свого роду „національні святоці“ (певно — з огляду на те, що навіть Росіяне і Поляки виразно признали на них наше право). Взагалі, не вдаючи ся глибоше в розгляд сучасного становища справи дослідження українського народного мистецтва, мусимо сконстатувати лише факт, що становище се — дуже сумне. Тому в радістю довідали ся ми про нове видане, присвячене нашому мистецтву, порядкуванням котрого заняв ся д. В. Щербаківський, — досить відомий вже в ширших українських кругах як пильний і щиро відданий своїй справі археолог і етнограф, а також як автор „Архітектури у різних народів і на Україні“ та кількох наукових розвідок, присвячених українській архітектурі.

З зверхнього боку розглядалий випуск „Українського Мистецтва“

представляєть ся добре: кольорові, фототипічні і ин. репродукції зроблені досить чисто, веліновий папір надає йому навіть трохи люкеусовий вигляд, на окладинці вінста на мотив, подібний до українського, з ініціалами „В. К.“, а розкір зошита — хоч може і не цілком відповідний для такого видання (велика вісімка), на-разі також не шкодить аві з практичного, аві з естетичного погляду.

Звернімо ся одначе до змісту. Текст (в двох мовах — українській і французькій) починаєть ся коротеньким поясненем ціли видання і його історії — „До шановних читачів“. З нього довідуємо ся, що видавництво викликане побільшенням за останні часи заінтересованем народним мистецтвом взагалі, а українським — в особна та значною кількістю хоч зібраного вже, але неопублікованого матеріалу, через що — „більшість значних і цікавих галузей українського мистецтва встаєть ся не використаною і навіть невідомою, не тільки для широких верстов суспільства, але й для діячів науки і практики“; зазначена в заголовку „книжка становить перший випуск видання, що має метою заповнити сю прогалину і дати більш менш систематично зведений матеріал з широкого поля українського мистецтва“...

З сеї прѣдмови бачимо, що автор звужує свої завдання в порівнаню з тим, чого могли би ми сподівати ся, — поставивши собі завданням публікувати систематично зведений матеріал лише до пізнання стисло народної (простонародної) української артистичної творчости. Очевидно, проти такого обмеженя змісту видання нічого не можна мати, хоч не знаємо, як автор осягне свою ціль — познайомити з творами українського мистецтва взагалі, коли захоче вийти по-за рами лише деревляного будівництва або познайомити загал напр. з українським малярством, граверством і т. д. У кождім разі ясно, що видане д. Щербаківського не заповнить всіх прогалин що-до обнайомленя з всіми галузями українського національного мистецтва.

Крім зазначеної передмови, знаходимо коротеньке поясненє, з яких колекцій походять репродукції, спис їх з зазначенем — де се було можливим — місцевости і часу походженя представлених будівель і предметів, нарешті, — коротеньке поясненє, що представляє з себе український нарід і де він живе (з мапою границь розседена), та кілька лаконічних відривочних заміток власне про українську архитектуру.

Ілюстрації складають ся з двох кольорових знімків килимів і 127 однотонових, здебільшого-фототипічних, поділених на відділи: „Будівництво церковне“ („Architecture d' églises“, ч. ч. 1—49) в підвідділом „Хрести церковні“ XVII і XVIII віку (ч. ч. 50—81) і „Будівництво хатне“ („Architecture de (sic) maisons“, — ч. ч. 82—127). До відділу „Будівництва церковного“ одначе завандрувало

чомусь ч. 25 — статуя св. Миколая з Сквирського повіту і ч. 42 — церковні свічники — з Лубенського; до „Будівництва хатнього“ віднесі також: млини-вітряки (ч. ч. 97—99), чумацький віз (ч. 105) і різномородні дерев'яні різьблені річи — стіл, полицьки, сани, спинки саней, насади до возів, „мережані“ яра, стовпці під кіш у вітряку, люшні, притики до ярем і світлики, правики, дніща до кужелів, форми до виробу медівників, нарешті, — знімка в відділу різьблених дерев'яних річей у Київському Музею (чч. 99—116, 118—127). Без сумніву, такого роду поділ і зміст відділів можна пояснити лише звичайним недоглядом, але в кождім разі бажано було б, аби автор на далі уникав його та щоби взагалі кожду серію ілюстрацій порядковано уважійше.

Приглядаючи ся ближше до змісту знімків, помічасмо зараз же їх випадковий та несистематичний характер. Вже відразу впадає в очи те, що у випуску, присвяченим „дерев'яному будівництву і різьбі на дереві“ — не місце килимам (хоч би й дуже цікави — один з гербом гетьмана Полуботка, а другий — з гарним народним орнаментом). Далі, наведені знімки церков і їх деталей ані не дають повного представлення про українське церковне будівництво, бо не вичерпують всеї різноманітності і багатства його архітектурних типів і характерніших форм, ані не дають понятя про архітектурні народні скарби якоїсь частини української етнічної території, ані не представляють збірки українських архітектурних шедеврів чи особливостей. Тільки за упорядкованою котримсь з сих способів систематичною збіркою можна б признати право на опублікуване в видаю, подібнім до „Українського Мистецтва“ д. Щербаківського (особливо — з огляду на те, що призначене воно не лише для спеціалістів, але навіть для людей, цілком не обзнайомих з українською народньою артистичною творчістю). Не хочу сям сказати, аби публікуване всього, що тільки може бути корисним до пізнання й дослідження українського мистецтва, — хоч би найменшої дрібниці — було зайвим; але мені здасть ся, що місце ріжним випадковим, хоч би і дуже цікавим знімкам, — зовсім в иншого типу виданнях. Се треба зазначити особливо — з огляду на зазначене й автором багатства зібраного вже досі матеріялу, з кетрого, певно, знайшло ся-б що вибрати типового або характеристичного. І — що для нас дивно! — д. Щербаківський є автором дуже багатой і цінной збірки фотографічних знімків церков значної частини Галичини, з багатьох околиць Буковини й Угорської Русї (існуване сеї одинокої в своїм роді збірки, котра коштувала авторови великого накладу праці й часу, не є тайною, бо переходуєть ся вона в публичнім музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові). Доповнивши сю збірку ще трохи тим, чого їй бракує (сьому могли-б допомогти збірки инших музеїв, де-які приватні або й ще трохи власної праці

автора), навіть вибравши з неї лише найхарактеристичніші візрці, ми мали би вже дуже цікаве і різностороннє представлене української народної церковної архітектури бодай одної частини української етнічної території.

Припадковий характер мають також наведені д. Щербаківським інші візрці української архітектури: не бачимо серед них ані більше-менше артистично-розвинених оказів в господарського будівництва наших верховинців (в зошиті, про котрий іде річ, уміщено лише кілька дуже примітивних, а при тім невдатно відфотографованих будівель), ані всеї різноманітності типів будівель нашого Подніпров'я з їх дуже цікавими архітектурними відміннями і деталями (згадаємо лише, напр., цікаві типи рундуків і ганків, стріх, різні типи клунь, комор, повіток і т. п.), ані візрців будівництва нашого Полісся. В надрукованій д. Щербаківським збірці поминені взагалі (за одиноким виїском — будинок Галагана) візрці більше розвиненого українського будівництва — мійського і сільського (міщанського, панського, громадського), хоч між ними знайдемо дуже багато матеріалу, що служить яскравим і гарним показником того, як подібні до наведених автором примітивні форми, ступінь за ступнем, розвивають ся та удосконалюють ся, досягаючи иноді дуже високого розвитку.

Досить цікавою, але також не менше припадковою представляєть ся збірка візрців різьби на дереві. Не знаю, чому автор обмежив ся головню на представленю (та й то дуже далекім від повноти) різьби на дереві лише в Полтавщині: як-раз Полтавщина — вже в огляду на свій переважно степовий характер — не може бути показником сього роду артистичної творчости українського народу. Найцікавійші місцевости з сього погляду — Гуцульщину й Полісся — зовсім поминено.

Взагалі, перший випуск „Українського Мистецтва“ — хоч представляє дуже відрадне явище в нашім видавничім русі, але на разі ще не може задоволити всіх вимог, котрі хотіло ся-б поставити до такого видавництва. З сього не випливає одначе, аби він і в такім своїм вигляді не мав значіння як збірка знадобів до пізнання артистичної творчости українського народу. Навпаки, ми знаходимо в ній дуже цінні деталі (напр. знімки в церков уже зруйнованих і т. и.) і гадаємо, що висловимо настрій всіх тих, хто хоч трохи цікавиться ся українським мистецтвом, коли зазначимо заслугу д. Щербаківського коло його впорядкування і видання. „Не в суд і не в осужденіє“ виданю і його авторови наведи ми де-які свої уваги, помічена і гадки; великані вони лише щирим бажанєм, аби дальші випуски „Українського Мистецтва“ дали і своїм людям і цілком необознаюмленим чужинцям яснійше, виразнійше і повнійше понятє про ту чи иншу область нашої народної артистичної творчости.

Хочу зробити ще кілька уваг і спростовань в приводу пояснень автора про український нарід і його архітектурну творчість, призначених, очевидно, головню для чужинців, як се я помічаю в дуже загального і популярного способу їх викладу.

Автор забув виразно зазначити, що в Австро-Угорщині Українці заселяють не лише східну Галичину, а й частину західної. Що-до Угорщини, то в ній вони займають громадню не лише комітати Марамарош і Берег (автор каже — „Марамарош і Мукачів“, — але комітату „Мукачів“ нема, Мукачів є лише столицею комітату Берег), а також і комітати: Угоча, Уг, Землин, Шарш, Спш, етнічні-ж українські острови та кольонії розкидані й по інших комітатах (див. „Етнографічну карту Угорської Русі“, Др. С. Томашівського). Далі, автор повинен був виразно зазначити, що крім тих „трех українських етнічних відмін“, котрі „зберегли нам Карпатські гори“, серед українського народу існує ще багато інших, с. є. що сі три не вичерпують усіх відмін; в тексті — як українського, так і французького — се не ясно. Дуже неповно і недокладно означена українська етнічна територія також в Росії. Автор чомусь не згадує цілком губерній: Сідлецької, Минської, Ставропільської, Самарської, Астраханської, Чорноморської, Области Війська Донського, Области Війська Терського, не кажучи вже про „кольонії“ — де прецінь також збитими і більше-менше численними масами живе український нарід.

Що-до характеристики української архітектури, зробленої автором, то треба зазначити, що вона якась дуже нерішуча, неясна і невизначена. Не знаємо, напр., що автор уважає за головне, — чи те, що вона „повстала під впливом Візантії“, се-б то — „візантійський“ елемент в ній, чи характер і форми своєрідної народної творчости, завдяки чому можна говорити про „свої оригінальні форми, свій стиль“ (та й чи можна так рішучо твердити, що ціла українська архітектура повстала під впливом Візантії?...); „українська архітектура... — нерішучо констатує автор — „що до окрас зовні або в середині, завше підлягала чужим впливам, хоч і ніколи не втрачала власної фізіономії“... отже — знов не знати, що, нарешті, взяло гору та є характеристичним для української архітектури — „впливи“ чи „фізіономія“... Подібну невизначеність помічаємо і в дальшій викладі: „іконостас... в своїм архітектурнім розкладі дуже відбиває на собі вплив ренесансу, хоча окремі орнаменти, як напр. виноградна лоза в глибокій різьбі на сохах і другі рослини на фоні іконостаса, виявляють інші більше рідні традиції і заповіти(?)“... або: — „також одвірки церковні... утворили шестикутну форму, але часом... вони підлягали впливам готика“... і т. д. Вза-

галі єї нерішучі, коротенькі, відривочні замітки навряд чи можуть дати людині, необнайоменій в характером української народньої архітектури з інших жерел, яке-будь виравне про неї понятя.

Ще одна дрібна увага — „з области фільольогії“. Слово „Україна“ французи віддавали досі через „Ukraine“. За остатні часи завоювала собі право на істнуванє і розповсюдила ся инша, фонетично правильнїйша і слухнїйша форма — „Oukraïne“. Не знаю, для чого автори знадобила ся ще нова, середня форма „Ukraine“. Адже вона нам нічого лїпшого не приносить, не відповідаючи ані духови французької мови, ані правдивій місцевій назві. Таке саме і з словом „Kiev“ замість уживаного „Kieff“. Чому-не „Kyiff“?... — хоч для Француза се слово було-б і не легке, але зате бїльше відповідало-б тому, як звучить воно в українській мові...

О. Назарів.

Bohdan Janusz — Zdobnictwo ludowe w okolicach Lwowa (відбитка в тижневника Ziemia, Варшава 1913), ст. 56, таб. 21.

Згадана в заголовку праця як найточнїйше вьажеть ся в обговореною в однім з попередних томів „Записок“ статью о „Cerkwiach drewnianych w okolicach Lwowa“, друкваною не лише в „Ziemi“ а також, чого там не зазначено, окремою відбиткою. Вьажеть ся в нею провідною ідеєю, яка присвічувала авторови при писаню одної і другої розвідки. Вони є складовими частями на бїльші розміри задуманої монографії, про культуру підльвівських околиць, де має бути прослїджений її розвиток від найдавнїйших часів, віднайдені всі впливи, котрим підпадав той маленький простір землі, зясоване точно значїне, яке для нього має Львів, сей осередок цивілізаційного життя Галичини, а остаточно вяснене питанє, як виглядає міська, всесвітня культура, котра перейшла крізь фільтр сїльських, рідимих відносин. Сї питання можна буде вяснити що йно по докладнїм пізнаню найменших, зязаних з ними подробиць, по переаналїзованю всіх сторїн життя підльвівської людности. Щоби се легше і точнїйше можна було зробити, розбив д. Януш цілу працю на поодинокі части, якими є і дві, згадані висше розвідки. Далї мають появляти ся нові її розділи, замкнені в собі, котрі остаточно можуть зложити ся на повну монографію матеріальної культури львівського повіта.

Саме тепер надрукована часть займаєть ся народньою орнаментикою. На початку її констатує автор незвичайно деструктивний вплив міської цивілізації на рідиму сїльську штуку. Тут в околицях Львова майже слїду нема з тих прекрасних образків її, які ще до нинї зберегли ся в значнїйшїм від нього віддаленю. Де-не-де полишили ся лише незвїтні останки на доказ, що й тут вона процвітала колись, заки цілковито не уступила під напором фабричної тандити.

Найвизначайші сліди її зв'язані з релігійним життям народу, що в сій області виявив найбільше консерватизму. Деревляні церкви, якими займала ся попередня розвідка, се — можна сказати — чи не одинокі пам'ятники народної штуки, що творять одну, замкнену в собі, велику цілість. Другою такою групою є хрести і взагалі надгробні фігури, яким присвячена велика часть статі про народну орнаментику. Автор розглядає їх з історичного становища, в який спосіб одні форми творились із других. На сій загальній основі описує типи самих підльвівських хрестів. Вони цілком не різнородні, ріжниці між поодинокими деревляними їх примірами полягають на ріжнім закінченю рамен, прикрашених такими чи иншими вирізуваннями, зрештою дуже примітивними. Також форми кам'яних хрестів цілком прості і не ріжноманітні; цікавішими вже є нагробні кам'яні плити, з огляду на помішувані тут часто символи смерті, пр. коси, риля, черепа з кістьми і т. и., яким автор присвячує точну увагу, освітлюючи їх значіне з іконографічної сторони. Найбільше артистичними, тим самим найінтереснішими є залізні хрести, що прикрашують вершки церков. Д. Януш описує три їх приміри, а то зі с. Грибовиць, Ковиць і Скнилова. Жалувати треба, що не зрисував він більшого числа сих інтересних пам'ятників народної штуки, бо всі вони між собою ріжнять ся деякими, часто значними подробицями, а визначають ся справді артистичними прикметами.

З хрестами точно в'яжесть ся і один описаний д. Янушом пам'ятник церковно-народної штуки, а саме деревляна скринька до збираня грешій. Верхня її часть прикрашена плоскорізьбою, зображуючою „воздвижене чесного христа“. Виконана вона цілком удатно, є важним причинком до пізнання способу іконографічного представлення сього моменту з історії церкви.

Побіч хрестів описує автор різані деревляні закінчення вершків хат т. зв. паздури. Форми, які вони зображують, походять від звізди, хреста і деяких рослин. Інтересний факт зазначений автором, що спеціально часто паздури найти можна в польських, або переважно польських оселях.

Розвідка д. Януша не позбавлена інтересу для дослідників народної творчости. Закинути її можна лише одно, саме, що повинна бути заосмотрена иншим заголовком, ніж тим який має. Говорить ся в ній виключно майже пр. хрести і взагалі надгробні пам'ятники, мовби слідів иншої артистичної творчости в львівськім повіті зовсім не було. Тимчасом, без огляду на деструктивний вплив Львова, згаданий на початку розвідки, так але ще не є. Артизам народа пробиваєть ся ще і в инших напрямках, аби згадати лише писанки, вошу з вишивками, а головно всі майже церковні предмети, котрі безперечно є твором сільських

майстрів. Про се автор цілком не згадує і виробляє тому у читача хибний погляд про цілковите убожество народної творчости львівського повіта. Лучше було дати розвідці заголовок „Про хрести й інші надгробні пам'ятники в підльвівських околицях“, а в таких разі відповіла би вона цілковито свому заложеню, закинути їй не можна булоби нічого.

В. Гребеняк.

L. Niederle: Slovanské starožitnosti, oddíl kulturní. Život starých Slovanů, dílu I svazek 2, Прага, 1913, ст. 390—900.

Свого часу на сторінках Записок (т. CVII) був приготований перший випуск сього тому, присвячений фізичній обстанові словянського життя і фізичному побуту Старого Словянина (культура тіла, їжа, обряди звязані з родинами, весіллям, смертю). Новий випуск містить у собі два великі розділи з старословянського побуту — одіжу і житло. В першій (ст 405—692) мова пасамперед про матеріал з котрого виробляла ся одіжа — місцевий і привозний (про виріб місцевих матерії мова відкладаєть ся до дальшого тому, де буде про промисел), далі йде перегляд поодиноких частей одіжи й обува, зачосу і убору голови, потім про різні принадлежності і прикраси убрання, як шпильки, пряжки, зашпильки, діадеми, заушницї і наушницї, різні роди нашійників, наплечники і перстені. Другий розділ (с. 683—888) починаєть ся замітками про житло в побуті напівкочовім і найпримітивнійші типи житла осілого у Словян, далі йде перегляд матеріалу з поганської доби — розвій словянської хати, дїм германський і теорії про його вплив на словянський; сїни горниця, терем, кліть, лазня, княжі двори; будови надвірні — житницї, столола гумно, хлів, одрина, двір; техніка дєревляна і камінна; хатне урядженне (досить коротко).

Матеріалу зібрав автор багато, дуже багато місця уділено літературі, хоч використана вона всеж не повно, наче односторонно; дано чимало рисунків і навіть кілька кольорових змїжків — хоч деякі з них (як напр. Болгарин з Менольогія) роблять вражінне досить малої точности. В блившу оцінку самої праці тут не входимо.

М. Г.

Історія політична і культурна.

A. Brückner — Die Wahrheit über die Slavenapostel, Tübingen, 1913, III + 127 ст. мал. 8-ки.

Рівно десять літ тому назад виступив проф. Брікнер в Beilage zur Allgemeinen Zeitung із статєю „Mystifikationen. I. Die Wahrheit über die „Slavenapostel“ und ihr Wirken“, популярними фелетонами в Slowie polskiem, Przeglądzie Polskim, публичною лекцією у Львові

на сю тему, та статтю Legendy o Cyrylu i Metodym wobec prawdy dziejowej (Rocznik T-wa Przyjaciół Nauk Poznańskiego XXX). І у всіх виступах старався він власними логічними висновками і комбінаціями розбити як досліди славяновідів про се питане, так і основні жерела славяновнавства — самі житія обох солунських братів-греків. Голословіні виводи професора стрінулися в відповідною критикою — чи то мовчанкою осуду, чи остроми відповідями з доказами безпідставности такого суб'єктивного відношеня до одного з найважливіших питань славянського культурного життя. З українських критик згадаємо про статтю „Кирило-меодієвській вопросъ въ освѣщеніи польскаго ученаго“ (Живая Мысль ч. 12 в 1903 р. 1—12 ст.) і д-ра І. Франка в Записках Наук. Т-ва ім. Шевченка т. 65 в р. 1905: „Нові польські Cyrillo-Methodiana“ (ст. 3—11).

Нині проф. Брікнер, певно не під впливом осудної критики противників своїх первісних поглядів на справу, тільки завдяки більше об'єктивному відношеню до питання, виступив із значно зміненими поглядами, хоч в основі і подібними до колишніх. З подібних вістали: твердження про шкідливість славянських апостолів для Риму і папства (Papistum) більшу як протестантському (ст. 1); ціна славянській богослужбі досить сумнівна (zímlich fragwürdig — ст. 19); вона була против канонів західної католицької церкви (що виходила поза межі триязиковости — 61 ст.); Кирил літургісав по славянськи самовільно, без папського дозволення (ст. 44); слав. літургія була тільки терпима Римом, але не законно потверджена (на основі письма папи Івана VIII — ст. 85); впрочім богослужба ся відрізнялась тільки мовою — але не обрядом від західної католицької (107); Моравянам вона була злишня, бо вони так само не розуміли содуно-славянської мови *Методія*, як сто літ пізнійше Поляки не розуміли чеської мови *Войтіха* (112); тому то на Мораві діло *Методія* паде із його смертю, бо воно против себе говорило (аргументи вище), та за нього зовсім розумно не стояв *Моймір* (ст. 113); і не стратили нічого Моравяне, що не прийняли південно-славянської служби (116), як взагалі не стратили нічого і західні славяне, що позбулись зовсім зайвої славянської богослужби (durch die Beseitigung der ganzüberflüssigen slavischen Liturgie 124), тільки зглубили свою звязь з Заходом. Зато полудневі і східні Славяне потерпіли страшні шкоди, а саме: церковно-славянське письменство було одностороннім, виключно церковним і в дійсности не розвинулось дальше того, що при першій розмаху появилось, мало оригінальним. З другої сторони — мова богослужби уживана в Болгарії не вимагала шкільної науки — тож не треба було ніякого систематичного навчання, а через те — коли політичні відносини Болгарії погіршилися — наступив повільний застій на всіх полях духа,

устала рухливість умів, та нарешті позітали Болгари поза всякою культурою (ст. 117), а обі групи Славян (полуд. і схід.) відчужили ся через славянську богослужбу від європейської культури (125 ст.). — До другої групи позіталостей із давніших фелетонів автора належать вискази про незаконність (нелегальність) виступу обох братів із славянською богослужбою на землях підвласних Римови; про що вони нібито не знали (ст. 61), та що Методій (як автор життя свого брата) свідомо приписав зміст письма папи Івана VIII з 880 р. папі Гадріянови II 870 р., щоби надати своїй діяльності вид законности (63). Хоч воно так і склалось з обома братами, що вони поступали незаконно — як відносно Риму, так і зглядом своїх (думаючи про славянську богослужбу серед Болгар підчинених грецьким впливам 119), то все таки не можна сумніватись про поважну гідність, самовідречене і повне віддане на службу ідеї обох строгих аскетів; належить тільки менше говорити про їх якбов до Славян, а за то більше про їх любов до власної грецької церкви, та їх респекту перед Римом не збільшати (124 ст.).

Стільки про відголоси з колишніх питань і думань автора. Нинішні нові поміченя його зводять ся до стремління критично розібрати кирило-методієвський оригінальний (первожерельний) матеріал (ст. 5—21), а найважійше до гадки про агіографічну основу життя Кирила і Методія. Автор одначе не вєспів основно розібрати з тої точки житій обох братів і славянських служб їм — а пішов за своїми бистрини спостереженяма і міркованяма на різні догадки про мотиви такої а не иншої діяльності славянських первоучителів. Автор спостерігає дуже влучно, що легенда лучить, може безосновно, Константина з молодим царем (вчать ся разом), що з вченим молодцем стає до диспути державний канцлер, а 20-літньому каже легенда переспорити вченого патріярха іко-ноборця Івана VII, та що Кирилови приписуєть ся аж три особливші успішні місії — до Арабів, Хазарів і Моравян (ст. 23—25). Колиж одначе звернути увагу на постійність фрази про письмо, чи там послів і письмо від Арабів, Хазар, Моравян до імператора та Моравян до папи, то нам ясно стане, що се звичайна форма життя для вираженя певної прояви; а як зважимо, що та сама форма причята для вираженя однородних появ і на инших місцях, от хочби в нашій літописи (новгородське посольство у варягів), або в польській історії (посольство у Пяста), або нарешті *ἀγγελος* — *punctius* класичної літератури, *Angelus Dei* в середовічнім церковно-релігійнім письменстві — то нам ясно стане, що перед нами літературний мотив, зглядно ж чисто формальна літературна звязка, за яку годі винувати Методія у фалшованю чи там перекручуваню історичних фактів. На факти „посольств-писем“ можемо в данім разі глядіти як на конвенціональні літературні форми — фрази і з ними не чи-

слитись. Те саме відносить ся і до певних фактів молодости, як напр.: походжене від знатних родичів, успіхи в науках, товариство імператора, диспути із ученими старцями і достойниками. Тих фактів могло й не бути, або вони всюди однаково вірні, бо повтаряють ся у цілому ряді житій. Вказати-б тільки на паралелі у Лопарьова — Византійскія житія святихъ (Визант. Врем. 1910), або на самі житія, які очевидно творять ся після певних сталих шаблонів — для апостолів, учеників, мучеників, аскетів, учителів віри, непорочних дів, святих із грішників і грішниць і т. д. Про церковні канони і служби їм вже й не говорити. Йдучи за тим житійним шаблоном, ми можемо тільки говорити про розділ „літературних форм“ від „історичних фактів“. Послідне в житю обох братів досить просто: родились в Солуни, вчились, були — філософом і монахом, знали по славянськи, були в Панонії, Мораві, Римі і т. д. Інші подробиці — як посольства, письма, прями звороти (*oratio recta*), диспути, подробиці різних частин — сцен з епічною докладністю і розтаглістю, все те належить до порівняно-літературних дослідів, що певно виказали би і причину всіх анахронізмів і анатопізмів в легенді, на основі яких автор заціодзрів Методія у „Zurückdatieren“ (63) та в переставленю понять Панонія-Моравія, або в аполлоґії *ex post* (ст. 122), не доказавши авторства Методія взагалі. Очевидно автор не встиг ще розвинути вповні дуже влучну основу про „агіографічний тип“ кирило-методієвських легенд; будемо надіятись, що будучина принесе славянській науці дійсну „правду про славянських апостолів“, до пізнання якої ми нині вже дещо наблизились, але не на основі літературної форми легенд.

I. Свенціуркій.

Prof. Dr. Władysław Abraham. — Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie (Biblioteka Lwowska VIII. ст. 63, 1 нум.), Львів 1909.

— Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim (Księga Pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza, том I. Львів 1912) і відбитка ст. 39. Краків 1911.

Цінна праця проф. Абрагама „Powstanie organizacyi Kościoła łacińskiego na Rusi“ вправді ще не покінчена (появив ся в 1904 р. перший том II, що сягає до-Ягайлових часів, обговорений у „Записках“ т. 64), але вже маємо нові праці сього автора, що доповнюють в дечім згадану що йно в горі. Видана в 1908 р. монографія „Jakób Strepa, arcybiskup halicki (1391—1409)“ обговорена була рівно ж у „Записках“ (т. 91). Тепер хочемо обговорити ще дві.

Перша з них п. з. „Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie“ поділена на п'ять розділів, з котрих два початкові „Najstarsze lwowskie kościoły łacińskie“ і „Arcybiskupstwo halickie“ становлять вступ до властивої теми. Головну заслугу около засновин львівського латинського архієпископства положив король Казимир Вел., той сам, що довів до відновлення православної галицької митрополії 1371 р. Одначе Казимирового бажання заснувати латинську митрополію у Львові, в Римі не сповнено з огляду на спротивлення зі сторони любубських єпископів, котрі вважали Галицьку Русь своєю дієцезією. Папа згодив ся лишень на засновини лат. архієпископства в Галичи і справді іменував там в 1367 р. першого архієпископа. Вже після смерти Казимира відсуdiv папа в 1375 р. любубських єпископів від Руси та установив торжественно латинську митрополію в Галичи, піддаючи їй притім єпископства в Перемишлі, Холмі й Володимирі.

Латинські галицькі архієпископи були вже в самих початках, хоч не офіційально, то одначе фактично львівськими архієпископами, бо навіть резидували не в Галичи, а у Львові. Але заходи польських королів і галицьких архієпископів, щоби галицьку митрополію перенести до Львова, протягнули ся аж до другого десятиліття XV в. Проф. Абрагам бачить дві головні причини, що спиняли довершенне сього, а саме: 1. причину політичну; 2. причину локальну.

Політична причина лежала в старих претенсіях угорських королів до Галицької Руси. Вплив сього на справу перенесення латинської митрополії з Галича до Львова бачить проф. Абрагам між иншим в тім, що римська курія згодилась на таке перенесення аж після мира в Любавлі 1412 р., в котрім остаточно признано володіння Польщі на Галицькій Руси. Сам факт перенесення галицької митрополії до Львова наступив на основі папської буллі в 20. VIII. 1412 р.

Була одначе ще инша, локальна причина, котру годило ся було вперед усунути. Кождохасовий львівський латинський парох підлягав любубським єпископам, а щоби остаточно полагодити справу перенесення митрополії до Львова, треба було заспокоїти львівського пароха. Залагоджено се угодовою дорогою; львівському пароху зобов'язав ся архієпископ в заміну за уступлення з парохії виплачувати річну платню в висоті його давних доходів. В 1414 р. львівська парохія перестала вступувати і уступила місця архієпископству.

В другій праці доторкує проф. Абрагам вельми цікавої й невиясненої досі справи засновин латинського єпископства в Камінці подільським. Ся справа зв'язана тісно з повстанням подільського князівства Коріятовичів, що дало можливість латинському духовенству поселяти ся в тих неспокійних сторонах. Найстаршу звістку про Францішканів в Ка-

мінци под. маємо з 1345 р. За ними, вже за князів Коріятовичів, поселили ся в Камінци й Смотричи Домінікани. Все те підготовляло новстанне нового латинського єпископства на Поділю.

Цікаво, що ініціатива засновин латинського єпископства в Камінци под. вийшла від двох князів Коріятовичів, Константина й його сина Василя, котрі належали до православної Церкви. Проф. Абрагамови удалось віднайти в формуляри папської канцелярії, що переходуєть ся тепер в державному Архіві в Гановері, недатований акт, але без сумніву в часів папи Урбана VI (1378—1389), з котрого довідуємо ся, що князі Поділя C(onstantinus) і B(asilius) просять папу о заснованні єпископства в Камінці. Папа Урбан VI поручив своему легатови, кардиналови Дмитрови, утворити таке єпископство й настановити єпископом якогось А, що в тих сторонах довгий час перебував і своєю діяльністю вельми заслужив ся. Проф. Абрагам здогадуєть ся, що був ним перший знаний камінецький єпископ, Александер.

Проф. Абрагамови завдячуємо в тій праці зіставленне першого критичного реєстру початкових камінецьких латинських єпископів аж по рік 1529 враз з біографічними датами. Від сього року дати наслідства камінецьких єпископів не представляють поважнійших сумнівів.

Богдан Барейський.

В. Мякотинъ — Очерки соціальної історії Малороссії. I. Восстаніє Б. Хмельницького и его послѣдствія (Русское Богатство 1912 ст. 8, VIII, IX, X, XII).

Праця д. Мякотіна по історії соціально-економічних відносин Гетьманщини давно очікувала ся в кругах дослідників українського життя XVII—XVIII в. Його розвідка про закріпощенне селян в Гетьманщині, опублікована на сторінках тоїж часописи в 1894 р., і ряд поменьших праць і публікацій матеріалів були вістунами більшої праці, для котрої він довго збирав матеріали ще з початком 1890-их рр. Обставини журнальної роботи не сприяли скорому обробленню зібраного матеріалу, і от тільки тепер почала виходити ся праця — минулої осени появилася перша частина її, коло семи аркушів друку, в останній книжці (1913 кн. IX) почала ся друга частина п. т. „Формы землевладѣнія въ Лѣвобережной Малороссіи XVII—XVIII вв.“

Та обставина, що праця була зроблена в головнім значно давнїше, дає себе знати в відносинах її до літератури порушених питань. Автор виходить від праць Лазаревського і Ол. Єфименкової, дуже рідко відкликаючи ся на гадки порушені в літературі останнього десятиліття. З сим треба рахувати ся. Інтерес праці полягає в документальнім матеріалі; самостійно використаним автором, і в тих виводах, які він робить

з них — хоч неоднo з того, що було б новим словом, коли б появило ся зараз по тих архивальних занятях автора, не має вже інтересу новини тепер, по тім що появило ся в літературі за останні роки.

Автор починає коротким поглядом на повстання Хмельницького, відірвання від Польщі і прилучення до Москви (майже виключно по московським джерелам), оцінює державно-правне значіння сього акту, аналізує статі 1654 р. і вказує, як мало властиво вони відповідали фактичним відносинам Гетьманщини до Москви і реальним обставинам, як вони складали ся в Гетьманщині (гл. I—III). Спирається на популярним в Гетьманщині XVIII в. переконанням, що Хмельниччина скасували давні права володіння (аналізуючи процес 1717 р., звідки взяв сю, широко потім спопуляризовану в українській історіографії максиму пок. Лазаревський, автор пробує довести, що інтерпретація Лазаревського не була вірна — але мині здасть ся, що Лазаревський вірно інтерпретував сю клясичну фразу). Вказує на ті форми, в яких заховали ся старі традиції землеволодіння і панського права — на останки старого шляхетського землеволодіння в Сіверщині (тут чимало зібрано документального матеріалу), далі на землеволодіння монастирське і показує на компроміс сих старих традицій з новими формами і відносинами (гл. IV—V). Досить коротко і побіжно характеризує нову соціальну структуру Гетьманщини, її устрій і управу (тут особливо загально і голословно, так що інтересні погляди автора приходять ся приймати або не приймати — на віру) і спирається на процесі сформовання старшинсько-власницької верстви (гл. VI—VIII). У всім тім багато цікавого, погляди автора дають багато до думання, вказані ним приклади часто дуже цінні — і приходять ся жадувати, що вони висловляють ся побіжно і принагідно, без широкої аргументації, без аналізу матеріалу — тим більше, що на кождім кроці відчуваєть ся, що складного процесу формовання нового устрою Гетьманщини, що йшов далеко не однаковими дорогами в різних місцевостях, з ріжними виганнями і богатими варіантами, не можна вводити відразу до таких схематично-простих категорій.

Але по першій частині не можна ще судити про цілість сеї в кождім разі дуже цікавої і цінної праці, яка певно послужить приводом до жвавого обміну гадок між дослідниками-спеціалістами.

М. Грушевський.

Stanisław Kardaszewicz: Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historii Wołynia z przedmową Alexandra Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez Henryka Moscickiego, Краків 1913, ст. VIII+291.

Богато міст, які відіграли навіть визначну роль в політичнім і культурнім розвою нашого народа, ще до тепер не мають спеціальної

монографії. На тім полі наша історіографія лишилась дещо позаду. Сими справами задля браку своїх займають ся чужі і не диво отже, що їх праці, як писані з польської чи російської точки погляду, часто забарвлені тенденційністю. А наші памятки уважані за їхні. До таких належить і кілька публікацій, що майже в однім часі вийшли по історії м. Острога.

Найбільше з них інтересна праця Кардашевича „Dzieje dawniejsze miasta Ostroga“. Автор її використав становище секретаря маршалка острожського повіту, потім приватного адвоката в Острові на се, щоби зібрати ріжнородні, часто доси невикористані рукописні матеріали, які часто подає дословно, або цитує з них уривки. Так маємо тут листи князя Константина Острожського, які по смерті посліднього в роду кн. Острожських знайшов парох Іван Криловський в церкві св. Николая.

Вартість згаданої праці підносить ще й та обставина, що автор написав її перед великим пожаром Острога 1889 р., який знищив багато історичних памяток і зовсім змінив давний город.

Побіч хроніки міста, знаходимо в книві відомости про права міщан, про тутешні осади Жидів і Татар, детальну генеальогію родини кн. Острожських, опис їх замку і важнійших інституцій, які у 2-ій половині XVI в. були центром духового руху на Україні, нпр. друкарень — жидівської і славянської в Острові і Дермани, академій — руської і польської. Також не поминає автор важнійших монументальних памяток — тутешніх церков (св. Николая, Богоявленська на замку, Параскево-Пятницька, Успенська і Воскресенська), монастирів — Чесного Хреста, св. Тройці, Бориса-Гліба, св. Онуфрія і інших, про яких істнованє свідчать давні хроніки, та костелів (Фарний, колегіум єзуїтів) і латинських монастирів — кармеліцький або Collegium nobilium, францішканський в Меричу і Капуцинський, 1867 р. замінений на церков св. Кирила і Методія) і жидівської синагоги. Хроніку будівель автор навязує принагідно до оповідання про ті народности, які колинебудь причинили ся до їх роввою, чи упадку. Автор одначе тут не міг вужиткувати всього матеріалу. Тому ті річи, які уважав за невідповідні поміщувати в тексті згаданої монографії, помістив в „Dodatk-ach“ до них. І тут подибуємо цікаві замітки і матеріали: спис книжок друкованих в Острові за рр. 1580—1640, в Дермани 1603—1629, про управу і науку в школах єзуїтів і коротенький огляд найвизначнійших людей, які перебували в Острові при кінці XVI і поч. XVII в.

Отсе булиб добрі сторони монографії; але не можна закрити й її хиб. Автор подаючи хроніку Острога від найдавніших часів аж до 1880 р. навязує її до історії землі Волинської і Галицької і вважає їх краєм з поконвіку польським, загарбаним Володимиром Великим підчас

усобиць польських володарів. Хоч річи меншої ваги і не стоять в тісній звязи з цілою працею, всеж таки надають неприємний характер монографії. Непотрібно автор виступив занадто неприхильно і до козаків, як частих нищителів Острога і його культурних заведень; безсумніву, що „inter arma silent musae“ і нищать ся найдорожші пам'ятки, але ці факти треба освітлювати об'єктивно.

Менше інтересні дві брошури М. Тучемського п. в. „Сторожевої замок князей Острожескихъ въ городѣ Острогѣ, волынської губерні, въ современномъ намъ состояніи“ і „Городъ Острогъ въ современномъ кн. Константину Константиновичу Острожскому состояніи“ що вийшли майже в одні часі (1912 і 1913 р.) накладом острозького брацтва (з почаївської друкарні).

В першій книжочці Тучемський описує теперішній стан Острожського замку, який стоїть в руїнах, зарослий мохом... Ціль автора, вплинути на консерваторські власти, щоби прискорили реставрацію замка. Друга — се компіляція, якої головною основою став твір Ролле п. в. „Opowiadania Historyczne. Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim. — Semen Nalewajko“. Також черпав автор з праць: М. А. Максимовича, К. Харламповича, Аг. Ярушевича, Т. Білоуса і декілька інших. Обі прикрашені ілюстраціями замку і портретами князів. Крім сього в другій з них містить ся генеалогічна таблиця кн. Острожеских, а в першій план замку, колишнього їх гнізда. *В. Черевко.*

✕ Edward Rulikowski. — Opis powiatu Kijowskiego, Київ—Варшава, 1913, ст. VII+213.

Ся книжка, як і багато інших праць Едварда Рulikовського, була написана мабуть ще перед 1865 р., одначе що йно тепер, по смерті автора видав її Маріян Дубецкий. Не знати, який наголовок надав би їй автор, бо видавець дістав рукопись без вступної картки і кінця і лише тому, що у ній говорить ся про Київщину дав їй наголовок подібний до аналогічної монографії автора „Opis powiatu Wasylkowskiego“. Та ся монографія, здасть ся, не видана в цілости, бо бракує у ній відділу етнографічного, на що автор в описі Васильківського повіту посвятив чимало місця. Остання частина, як думає Дубецкий, або затратилась, або лежить десь поміж іншими рукописами автора.

Згадану працю поділив автор неначе на дві часті: географічну й історичну. Перша частина не виказує строго географічного і природописного оброблення. Тут звязані заразом події історичні, бо автор о стільки говорить про географію і природу сеї околиці, о скільки може навязати в її історію. Нпр. коли говорить про границі Київської землі — подає одночасно історичний їх розвій; як займає ся фавною і флорою

— пригадує нам, що в безмежних лісах полював Володимир Мономах і Олег; при описі рік не забуває сказати, яких воєн були воєни свідками і т. д. Притім подає великі виписки з українсько-руських і польських жерел, які дуже часто не стоять в тісній звязи з головною задачею автора; так при описі клімату Київщини подає реєстр різних метеорологічних явищ і нещасть, які коли небудь навістили сей край як: небесні віщі знаки, затьмінє сонця і місяця, комети, помір, голод, сарячу і т. д.

В другій частині чисто історичній також даремно шукали б ми широких наукових підстав. Вона, як давніше написана, сильно перестаріла. Тут автор на підставі т. зв. Несторової літописи оповідає про ровселене Полян, прихід Варяг, заснованє Києва і т. д. Доволі ворожо відносить ся до козаків, Хмельницького, а одинокими оборонцями і опікунами Київської землі уважає шляхту „rodzim-y“ польську. Для історика вартість може мати уступ про заселене Київської землі, часті виключення задля нападів Татар і воєн козацьких, корисні замітки про деякі осади як Кагарлик, Кагаршин, Баскаки, Канів); притім окрім літописей автор користуєть ся богатим матеріалом родинних архівів, як родини Харленцких і ин. Не менше інтересна генеалогія деяких значнійших тутешніх родів як: Полозів, Глинських, Любецьких, Горностаїв, Фурсів, Трипольських, Івашенцевичів і Харленцких на підставі листів, документів, актів і родинних паперів в збірках К. Сьвідзінського, Метрики вел. кн. Лит., Актів Западн. Росії, ріжного рода привілеїв і багато ин. Крім того цікавий реєстр воєводів, намісників, підвоєводів, хорунжих, судіїв і всіх низших урядників Київської землі від найдавніших часів аж до 1785 р.

В. Червко.

Павловскій И. Ф. — Первое дополнение къ краткому біографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии съ половины XVIII вѣка. Иаданіє Полтавской ученой Архивной Коммисіи. Полтава, 1913, ст. (2) +85+(1).

В попередній книжці ми мали нагоду докладнійше спинити ся на словарі полтавських учених і письменників, який склав д. Павловскій. Тепер появил ся вже 1-й додаток до сеї цікавої й корисної праці, на котрий і звертаємо увагу наших читачів.

Нових біографій в додатку 85. З Українців знаходимо лише: Бориса Лазаревського, Юрія Макаренка (агроном, автор богатых укр. статей в агрономії, голово в харк. „Хліборобі“), історика Миколу Маркєвича, П. Мартиновича, Д. Пильчикова, А. Тесленка і Г. Шерстюка, так що наші заміти в першій рецензії що до неповноти під сим оглядом можуть бути повторені знову.

В загально-російськiм вiддiлi стрiчаємо далеко бiльше доповнень з числа зауважених нами пропускiв.

Крiм нових бiографiй подає автор i численнi доповнення i поправки до старих, помiщених у попереднiй працi (ст. 62—85).

Загальний характер працi д. Павловського зостав ся той самий. Додати хiба можна до попереднiх уваг ще ту, що д. Павловський, хоч живе у Полтавi, не знає нашої мови i перекручує нашу мову i правопис на московськiй копил (пор. напр. на ст. 76 пiд „Лесевич“ i „Лисенко“). Ще пара уваг.

Про Житецького Донцов не писав. Се д. Павловський зле переглядав „Укр. Живн“, де була згадка Бфремова про бiографiю Житецького в „Ежегодник“ Колегiї Галагана. Нема в словарi бiографiї вiдомого кооператора А. Кулижного, деякi брошури котрого перекладенi i на нашу мову.

Проконовичi-Антонськi в словарi то пiд Пр.-Ант., то пiд Ант.-Пр.

Розумiть ся все се не зменшає вартостi цiлої працi i ми бажаємо д. Павловському дальших випускiв його „Словаря“. Як зачуваємо, 2-е доповнення вже на укинченню. Крiм того призбирав д. Павловський коло 500 бiографiй для словаря адмiнiстративних i громадських дiячiв Полтавщини.

В. Дорошенко.

Ф і л о л о г і я.

И. В. Ягичъ — Исторiя славянскої филологiї (Енциклопедiя славянскої филологiї, випускъ I), СПб., 1910. VIII, 961 ст. вел. 8-кн.

Сю книгу мiг написати тiльки той мiрнi славіст, як автор, що вже стiльки лiт веде перед у славянознавствi, держучи високо i непохитно знамя об'єктивного критицизму у славянськiй науцi. Тiльки учений, що сам перейшов велику область сеї науки — вийшовши з дослiдiв над исторiєю рiдної лiтератури i мови, та через етнографiю, бiблiографiю, славянське законодавство, исторiю старо-руськoї мови дiйшов до первожерел всего славянознавства, а саме до исторiї старо-славянськoї мови, письменства i графiки, та до удiлу поодиноких славянськiх народiв у загальнiм розвитку славянськoї науки. Вдумуючись, на основi прочитаного, у всю глибину i ширину славянознавства — ми переконуємось, що автор самохiтно дав нам исторiю славянськoї самосвiдомостi, бо всяка историко-фiлософська наука — як дослiджуване, означуване i пiзнаване правди має в собі поруч з об'єктивним елементом — пiзнаєм i суб'єктивний елемент — самопiзнає. У попередникiв Ягича було тiльки частинне пiзнає, найлiпшим доказом чому будуть хочби труди Добровського — Востокова, та Шафарика — Мiклошiча. Вiд яких сорока лiт автор веде славянську науку шляхом приготованим в частинi, але далеко ще не готовим, бо по-

передники намітили хіба трасу, вібрали матеріал, дещо вказали — а решту повістали на волю божу. Зате рівнорядні славянознавству прояви у славянстві більше шкодили — як помагали науді. Перш усього думаємо тут про всякі романтично-старопатріотичні напрями — як у поодиноких славянських народів, так і у деяких „славяновідів“ і „славянолюбів“. Ані поодинокі славянські патріотизми, ані славянофільство не були в згоді з критицизмом, з об'єктивним досліджуванем і пізнаванем всіх частин життя славянства у минушині і теперішності, з пізнання яких складає ся славянознавство. Ясно проте нам, що першим славяновідам годі було нераз відділити наукову правду від плодів фантазії (особливо в області мітології, рун, права), або навіть і фальсифікатів (краведворська рукопись, чеські гльосси, євангеліє Івана) — а ще тяжше було істориком і фільологом всі ті фантазії, пусті фрази і видумки раз на все напатнувати як негідні наава науки продукти і їх викинути із славянознавства. Сміливий критицизм і здорова об'єктивність — се знаменні прикмети наукової діяльності Ягіча взагалі, як в працях ученого, так і в салі викладів. А саме зате не люблять його ті, що будучи перш усього загорілими патріотами, чи там фанатичними членами якої партії, стоять в певній звязи із славянознавством. З сього рода історичним славянознавством прийшлося авторови таки нарешті розправитись і він се вчинив, розібравши і виказавши всю нестійність славянофільствуючої фільології Гильфердінга, Аксакова, Будиловича (ст. 770—1, 789) і тим подібних у всіх славянських народів. — З другої сторони авторови прийшлося кількома наворотами напатнувати вороже відношене всякого рода славянофобів, що то вміли опанувати як австрійське правительство, так і римську курию, настроюючи їх против славянської науки та стародавніх славянських традицій (глаголиця) — ст. 718, 720 і 723. Були навіть такі куріозні случаи, що Австрія — во время оно — заборонила В. Караджичови дальше видаване у Відні сербських пісень, бо в них — після дипломатичної заяви Туреччини — находить ся багато підбурюючого елемента проти турецької власти (ст. 385). У своїм об'єктивнім критицизмі автор заговорив і про українське питанє — по євому, але з дійсною симпатією. Отже він розбиває (ст. 454) фантазії Венелина у статі: „Объ источникѣ народной поэзіи вообще и о южнорусской въ особеннѣсти“, в якій він протиставить Українця і Великоруса подібно, як се вчинив пізніше вчисти й Костомаров в статі „Двѣ русскія народности“. Реасумуючи в 4-ох точках виводы Венелина, а саме: — Малороса пісня пройме до слів, Великоруса ніколи; Великорус чує себе дуже добре в руху і діяльності — Українець волисть спокій і тишину; Великорус співає про свободу-волю, Українець про свою долю; в.-русська поезія богата виразом емпіричної фільософії — українська богата чутем, з чого виходить, що голова руського народа на півночи, серце

на полудню, — Ягіч показав всю недорічність і безпідставність подібного рода паралель. Так само не похвалив автор і теорії Срезневського про пізній розділ староруської мови на наріччя, та про старшинство українських язикових прикмет над великоруськими, та великоруських над білоруськими (ст. 471). Автор навпаки не годить ся з гадкою про одність всіх руських наріччій у літературній мові до XIV в., тільки твердить, що „живое единство (на дѣлѣ его не было) могло бы заключать въ себѣ другія причины, вовсе не исключаютія существованія нарѣчныхъ особенностей уже въ древнѣйшія времена“ (ст. 471). Говорячи-ж про діяльність Максимовича (490), Костомарова (492), Дашкевича (859) і Драгоманова (862), автор очевидно стоїть за певне сталє культурне співжитє обох народностей. От його гадки: Максимович любив московську північну Русь як сестру своєї київської, „какъ вторую половину одной и тойже святой Владимірской Руси, чувствуя и сознавая, что какъ и ихъ бытіє такъ и уразумнїє ихъ одна безъ другой недостаточны, односторонны“ (слова самого Максимовича). „Но эти взгляды вскорѣ потомъ — говоритъ Ягіч — при неблагоприятныхъ внутреннихъ условіяхъ перестали господствовать, но возрожденіє Россіи на новыхъ началахъ расширенной политической свободы можетъ опять возобновить ихъ жизненную силу“ (ст. 490). Подібно до Максимовича думав і Костомаров, що хотів „примирить любовь къ родной странѣ украинской и вѣлѣмъ ея бытовымъ особенностямъ съ требованіями общерусскими, не допускавшими лишняго дробленія русскаго культурнаго и политическаго единства“ (492). Про Дашкевича говорить автор, що він „любилъ свою южнорусскую родину, хотя чуждался уваго націонализма, не допускающаго укладывать Украину въ одно высшее цѣлое съ великорусскимъ центромъ и сѣверомъ“, за що „нѣсколько холодно съ своей крайней украинофильской точки зрѣнія оцѣнилъ его М. Грушевскій“ (859). У Драгоманова звертає автор увагу на його симпатії і пошану для нової російської літератури з її дуже богатим культурним змістом, чого не було у галичан, серед яких йому прийшлося декілька часу працювати (862 ст.). Назначивши так відношенє визначніших російських Українців до Росії взагалі, та до загальноноруської одности — в особливости, автор не позабув і про галицьке русофільство. Він говорить про нього ось що в характеристиці Якова Головацького, що перемінив ся „во второй половинѣ своей жизни изъ ревнителя галицкаго областного движенія въ представителя „старорусьской“ святоюрьевской партіи, задача которой сводилась къ поддержкѣ культурно-литературныхъ связей съ общерусскимъ языкомъ и литературой; противъ чего нельзя было бы много возражать, еслибы сторонники этой партіи не относились отрицательно къ стремленіямъ того большинства, которое роздѣляетъ вполне оправданное убѣжденіє, что народу слѣдуетъ дать просвѣщеніє на основаніи понятнаго ему языка“ (498 ст.). Ви-

дючи в природних правах всякої народної мови на свободний розвиток задаток і основу культурного розвитку всякого народу взагалі, а — в даній разі — всіх Славян в особливості, Ягіч осуджує звісну заборону російського правительства 1876 р., що рішило „подавить всякое проявление малорусскій національности“ (ст. 863), та одобрює національні домагання Поляків і Українців в Росії, і каже: „можно считать лишь вопросом времени, когда и польскій и малорусскій языки получат свои особия кафедры по крайней мѣрѣ въ нѣкоторыхъ русскіхъ университетахъ“ по примірови Австрії (ст. 879). — А що автори ходять перш усього о строгу наукову об'єктивність, тож він вказує на аномалію у деяких українських вчених, що хотять „перенести вышшія отношенія малорусскіхъ нарѣчій къ великорусскимъ цѣликомъ и въ древнѣйшую эпоху, какъ будто бы многостолѣтняя жизнь народа обходила языкъ, не оставляя въ немъ ни малѣйшихъ слѣдовъ и отпечатковъ. Въ обсужденіи подобнаго рода вопросовъ не должны заговаривать чувства ни симпатіи, ни антипатіи“ (ст. 895), тим більше, що много спорів академічних, неопришених і по нині — хочби відношене українського до великоруського, або словацького до чеського, або кашубського до польського, македонського до болгарського і сербського, кайкавського до слоненського і хорватського — рішають ся *via facti*. Житє не жде на рішене філ'ологів, воно розвиваєть ся і йде шляхами предопреділеними движучими його силами (пор. стор. 896). Дрібні прояви симпатії Нестора винишнього славнознавства для українського народа, коли він не одобрює претенсій Поляків на народну поетичну творчість Русинів і Білорусів (ст. 525), або вказує на слабосильність українських граматичних студій — особливо в Галичині (760—1) лишаємо, щоб не розтягати сього реферату.

Переходимо до загального плану книжки. Вона складаєть ся з 30-ти і одної глави, в яких автор переходить судьби славнознавства від середновіча до 2-ої полов. XVIII в., та від 3-ої глави до 4-ої період перед Добровским. Звичайно кожда глава присвячена або одному славновідови, або групі однородних діячів на полю славянської науки. І так 5-та Добровскому, 6-а польським сучасникам Добровского, 7-а російським і полуднево-славянським, 8-а Коцітарови, 9-а Востокову, 10-а чеським патріотам-романтикам славянофілам, 13-а безпощадному ровбови невдалих заграничних поїздок межи Славян Бодяньского і Срезневского, та вдатних Прейса і Григоровича; гл. 14—16 відроджене Сербів, Іллїрів (іллїрізм) та Болгар. Після глави про московських славянофілів автор зупиняєть ся на оглядові праць по етнографії, історичній граматичі, бібліографії, історії літератури і критики (особливо у Росії, гл. 24). Порівняне славнознавство — Міклошіч і Шляйхер і їх вплив після славянських народностей і спеціальностей. 30-а глава при-

свячена представникам порівняних студій над пам'ятниками староруського письменства і фольклора — Веселовському, Кирпичникову, Жданову, Дашкевичеві, Антоновичові і Драгоманову, та знавцям юридичного побуту — Богшичові і Якушкинові. — Давши в тих 30-и главах історію науки в творах діячів, що вже завершили шлях свого діяльного життя — нераз словами строгої, але справедливої критики (напр. про Бодяньського 312—19, Венелина 449—456, Гильфердінга 770—1 і Будиловича 789), а взагалі живу повість, від якої годі відорватись, поки всього не перечитав, автор дає в „заключительныхъ словахъ“ (ст. 878—907) огляд новішого славянознавства, якому — і в живих представниках науки — обіцяє дати один невеликий випуск ециклопедії. З огляду на вагу наукових концепцій самого автора та взагалі й самої науки булаб дуже пожадана можливо скоро і рівнож богата змістом поява обіцяної книжки. Ягіч, стоячи на самій вершині славянської фільології — як скарбник її, вискажує в тій кінцевій главі кілька бажань, до яких і нам треба прилучитись, а саме: пожадана взагалі більша солідарність працівників на споріднених і поодиноких полях славянознавства (879 ст.), від себе додамо, що в Галичині особливо дуже пожадані ширші основи і більший нахлін до порівняних студій. Друге бажання Ягіча — се необхідність докладних бібліографічних праць на полю збирання дрібних журнальних статей, та їх бібліотечне каталоговане (ст. 885). Найкраще булоб, за прикладом Імпер. Публич. Б-ки в Сптіб. каталогувати після авторів і поодинокі статі, більшої стійности.

На закінчене кілька уваг, яких годі не висказати під сильним враженням прочитаного. Положення перших славістів було дуже хитке і залежне від випадку, а навіть від доброго хвиливого настрою їх меценатів (сербського патріарха Обреновича для Караджича, Румянцова для Калайдовича, Осолінського для Лінде, поодиноких партій для Шафарика і Юнгмана, правительства для Копітара). Тільки шедрістю людей що зрозуміли значіне славянознавства як науки — можна було дійти до отвореня для неї таких основ, як се сталось у Росії через Румянцова, у Польщі через Осолінського, у Чехів через Штернбергів, у Словенців через Цойса, а Сербо-хорватів через патріарха Стратимировича і еп-а Врховца. На всім просторі України не було такого покровителя славянознавству у всім обемі його, або в части — в українознавстві; особливож в Галичині ся область науки не тільки що не має покровителів собі, але вповні залежить від доброго успособлення для якого чоловіка одної-другої партії. Нічого дивного проте, що в нас і українська фільологія і славянознавство так пиняво розвиваєть ся, з превелькою шкодою для поглиблення національного самопізнання. Бо розвій славянознавства як науки — се розвій власної самосвідомости на основі пізнаних

історично-філософських правд про жите власне у злупі і порівнаню в життє споріднених і чужих народів. Свідомість сього нехай дає силу нечисленним поклонникам української і славянської фільольогії на Україні витривати до кінця на занятім становищу і промостити гідний шлях грядучим поколінням.

І. Сєвнудзкий.

Е. Ө. Карскій — Бѣлоруссы. Томъ II. Языкѣ бѣлорусскаго племени. 3. Очерки синтаксиса бѣлорусскаго нарѣчія. Дополненія и поправки. Варшава 1912, 8°, ст. XV+347.

З усіх славянських народів найближший Українцям і гіркою, не раз спільною історичною минувиною і невідрадним теперішнім положенням білоруський нарід. З трьох мов східньо-славянської групи білоруська мова має значно більше сполучників з українською, ніж українська з великоруською. Так маєть ся річ тепер, а в минувшині чим далі в глубі, тим більше було таких сполучників. Через се літературні памятки XV, XVI і XVII віків вимагають дуже докладного язикового розсліду, щоб їх з огляду на переважаючу скількість прикмет одної або другої мови можна було віднести до української або білоруської літератури. Можна сказати, що такі розсліди щойно розпочали ся, тому підставовий підручник для вивчення білоруської мови виступив проф. Карського багато тяжкої праці. Найновіший том „Бѣлоруссовъ“, подібно як і попередні, подає дуже багатий матеріал і для продовжателя дослідів над історичною синтаксою української мови по покійнім вельми заслуженим Несторі української лінгвістики Павлі Житецькім. Досліди над складнею загалом в усіх славянських мовах не стоять на сій висоті, на якій повинні; тому тим більше утруднена була праця автора. Від загальних заміток про своє завдання і предмет, складню і її обсяг переходить автор до граматичного речення, поперед усього простого (стор. 9—216) і розбирає одночленні речення, висловлені одним підметом (стор. 9—11) або одним присудком (стор. 11—20), та двочленні і многочленні (стор. 21—204). Заки займаєть ся справою звязи підмета, присудка й інших частий речення, доторкаєть ся деяких загальних питань, а саме питання про рід (стор. 21—27) і число (стор. 27—44). Щойно тепер наступають способи висловлення підмета (стор. 44—61) й присудка (стор. 61—123). А що славянське дієслово має особи, числа, часи, способи, роди (дійальний і страдальний) й види (недоконані дієслова та доконані), розглянені далі спеціальности в їх уживанню у білоруській мові по черві вичислених (стор. 88—89, 89—92, 92—100, 100—111, 111—117, 117—123). Обговоренне пояснюючих додатків у реченню починає автор для упрощення справи розглядом уживання відмінків, передусім без приіменників, а саме першого (стор. 124—128), четвертого (стор. 128—136), другого

(стор. 136—149), третього (стор. 149—156), шестого (стор. 156—161) й сьомого (стор. 161—163), а потім з приєднаннями (стор. 163—197). Вкінці такими пояснючими додатками речення є прислівники та невідмінні форми дієприкметників (стор. 197—204). По розгляденню видів речення, зложеного з підмета й присудка (стор. 205—216) кінцеві синтактичні замітки й досліді автора присвячені рівнорядно (ст. 217—231) або підрядно (стор. 231—273) зложеному реченню. При кінці книжки додані доповнення і поправки до всіх попередніх частий: до першого тому (стор. 277—335), до першого (стор. 335—338), другого (стор. 338—341) й третього (стор. 341) випуска другого тому та показчик авторів до цілого другого тому. Третій том має обіймати народню словесність, стару й нову літературу білоруського народу. З закінченням отсього третього випуска другого тому можна би вже обговорити працю проф. Карського в особній статі. Не міг автор дібрати красшого цитату на схарактеризованне свого одушевлення і любови для сеї праці, ніж слова знаменитого білоруського діяча початку XVI в. Франца Скорини, який працював над культурним піднесенням свого народу „найболей с тоє причини“, що його „милостивый богъ с того язика на свѣтъ пустиль“.

М. Возняк.

Е. Карскій — Архангельское Евангеліє 1092 г. (По поводу издания Румянцовскаго музея, (Москва 1912), РФВ, 1913, кн. 2, стор. 467—477).

Статя проф. Карського викликана виданням Архангельського Евангелія, якого довершили в нагоди 50-літнього ювілею Московський Публичний і Румянцівський музеї. Видано евангеліє при помочи трибарвної фотоцинографії на сітку, в такім виді, як заховало ся у теперішнім своїм стані. Підібрано папір, подібний до злого пергаміну, в нім пороблено в відповідних місцях діри та підроблено всі дефекти пергаміну, віддано навіть усі плями від чорнила, воску, п'єчистих рук, а до копії рукописи дороблено й факсиміле давньої оправы, що заховала ся досі в оригіналі: дошки, ремені на спинці і бичівки, останок застяжки, навіть вишите, як в оригіналі. Одним словом видавці старали ся заступити вповні оригінал виданням для палеографічних студій. Навіть ціною зближуєть ся видання до оригіналу, бо стоить 100 рублів. Одначе автор виказує, що помимо усильних старань видавців видання таки не може вповні заступити самої рукописи; всеж таки видання віддасть великі прислуги при викладах староруської палеографії і історикам мови, що знайдуть у нім багато дуже цінного матеріялу під неодним оглядом. На доказ сказаного наводить автор приклади: замість ж і љ звичайно оу і ю, основні славянські групи њг — њг і њл — њл віддані через њр—њр, њл

—**ѡ**, декуди повноголосні форми, початкове **о** замість прел. **ю** (одинъ, одного), основні групи **dj** і **tj** переходять у **ж** (звичайно) і **ч** (рідко), написання **ѣ** нерідко заступає місце **ю—є** (передусім в слові: **ѣсти** — **єсти**), досить розширене написання **оу** зам. **ю**. Приходить і нерідкий випадок в українських пам'ятниках появи передусім перед **и** (в **ѣ**) на місці кінцевих **ь** звука **и** й на місці **ѣ** звука **ы**. Доля **ѣ** і **ь** такаж, як і в інших староруських пам'ятниках. Без сумніву м'якими були шипячі співзвучки **і** **ц**, а в інших співзвучків **л** і **н** в злучі з самозвуками переднього ряду і також з **ј** ставали м'якими. Далі відмічені головні і замітні палеографічні, ортографічні, морфологічні і синтактичні появи. З морфології пам'ятника характеристичні форми: 2 відм. одн. основ на — іа закінчений на **ѣ** (недѣлѣ), 3 і 7 відм. тобѣ — собѣ, 3 відм. одн. прикметників і дієприкметників зложеної відміни на **оу** й **ему**, в відміні дієслова 3 ос. одн. і мн. на **тъ**.

Що тикаєть ся часу повстання і місцевої приналежності пам'ятника, обі головні часті пам'ятника повстали в однім часі. Тяжше означити місцеву приналежність пам'ятника. Такі прикмети, як змішання **ѣ** і **и**, може й **и** і **ы** в 3 ос. на місці **ь** і **ѣ** перед **ј**, ужитя **скь** **рь**, вказували би, що се київський пам'ятник. Такому твердженню немов перечить досить часто уживання **є** на місці **ѣ**, що не є властивою прикметою найдавніших українських пам'ятників. Проф. Карскій здогадуєть ся, що південно-славянський оригінал, який походив відай з східної Болгарії, був аразу переписаний у південній Русі, прим. у Києві, сю копію переписаво деь у середній Русі, а середньоруська копія стала прототипом Архангельського Євангелія. Болгарський оригінал можна відвести до кінця XI в. Що до дати, автор признає рік 1092 приблизно правильним, але все, що йде по записці Мички на 177 картці (з виймкою останньої картки 178) можна віднести по почерку до XII стол. Коротка, а повна фактами стаття проф. Карского займає визначне місце в літературі пам'ятника, якої обговоренням і починаєть ся.

М. Возняк.

Житія преподобнаго Авраамія Смоленскаго и службы ему — приготовилъ къ печати С. П. Розановъ (Пам'ятники древнерусской литературы, вып. I) СПб., 1912. XXVI+166 ст. +6 фотогр.

Авраамій Смоленський, монах — жив в останній чвертині XII. і першій XIII в.; відзначив ся особлившою святістю життя, а через неї великим впливом на Смолян, за що місцеве духовенство його ненавиділо і наложило на него на довгий час заборону священодійствувати. За се покарав Господь смоленську землю великою посухою. Не помагали ані мольби, ані хрестні ходи всего духовенства з єпископом Ігнатієм, поки

не згадали про свою провину зглядом Авраамія та не знали з нього епітетів і просили його помолитись о перемену погоди. І не всів святий віддалитись від Смоленська у свою обитель, просячи в молитвах Господа переменить гнів на ласку, як пішов дощ і вратував Смолян від неминучої тяжкої біди. Вкортці опісля святий одержав настоятельство в новооснованім еп. Ігнатієм монастирі прс. Богородиці, в якім завів строго монаше жите. Вмер він 50 літ від роду. — Стільки дізнаємось про святого з його житій. Для нас важна одначе не ся історична канва житєпису, тільки літературна форма житія. Житіє вложив в половині XIII в. ученик святого — Єфрем, характернож для сеї доби церковно-славянською мовою руської редакції, очевидно під сильним впливом сучасного житійно-аскетичного письменства, з задержанем навіть словарних особливостей їх славяноболгарського походження (безъщюка=постійно, без числа; чемерить = лютий, ватровний; безгода = не в пору, без міри), які видавець вважає прикметами „юго-западнаго языка“ (II). В деяких разях слід скорше говорити про югозапад великоруської мови, напр. „веселящеса о Господи Боже“ (24, 11) можливе тільки для псковсько новгородського говору; а часта міна і замість етимологічного и свідчить виразно про великоруську фонетику. — Правда у видавця не було старшого тексту від половини XVI в.; але з огляду на велику консервативну тривкість мови в пам'ятках церковно-релігійного письменства взагалі і з огляду на характер мови пам'ятника — видавець мав повне право взяти в основу видавництва „Житие и терпѣніе прѣдб. отца нашего Авраамья, просвѣтѣвшаго въ терпѣннѣ мнозе, новаго чудотворца въ святыхъ града Смоленська“, по ркп. XVI в. № 350 6-ки гр. Уварова. — Житіє се очевидно чисто місцевого походження, бо святий прославив ся тільки в Смоленщині і для неї заслужив ся. З кінцевого уступу сього житія (ст. 20) „А се конецъ блж. и прп. о. н. Авраамія и похвала граду сему и вступленіе и пречистѣи Богородици Приснодѣвѣи похвала“ виходить, що написав його „грѣшныи и недостойныи Єфрѣмъ... послѣдній в житіи и блаженому, рцѣмъ (або „рекомъ“ = нарицаемый) быхъ ученикъ“. Хоч сей Єфрем вважав себе — у своїм монашім смиренію — найгіршим і послідним всіх людей, то як автор житія Авраамія Смоленського він заслуговує великих похвал. Єфрем був очевидно дуже читаним в сучасно аскетично-житійній літературі, бо дав літературно свого рода звірцеве житіє. Вище наведену історичну канву житія переплітає він кожний раз відповідними уступами — то підходячими молитвеними зворотами, то паралелями з інших житій, то знов поученнями. Весь подвиг святого вводить він до успішної боротьби з ворогом доброго життя — дияволом, який не всівши звести на бездорожжя гріха Авраамія викликає против нього у серцях простого духовенства зависть і гнів. Тож „приведеноу бывшоу блаженому на соудъ, ничъсоже нанъ вины не обрѣта-

ющимъ, но бещину попомъ, яко воломъ рыкающимъ“ (11, 11), бо „оуже весь градъ к собѣ обратилъ есть“ (7, 4) і „блаженни яко птица ять роуками не оумѣя что глаголати или что отвѣщати“ (10, 22), був засуджений. — Сю подію автор ставить у середину життя межи відповідні вступ і посліслово, в яких дає чи то паралелі з життя Івана Златоуста, чи знов розкриває внутрішні переживання святого. Крім того житійного шаблону автор вносить у свій твір багато епічної розтягlosti і живости у наводженню подробиць стрічи, поздоровлень, спорів на суді і поетичних порівнань. Серед тих порівнань інтересна паралелю межи почуваннями Авраамія при вході у новозаснований смоленським єпископом Ігнатієм монастир та видінен Феодосія Печерського. Феодосій видів дугу, що показала йому одним кінцем місце нової церкви, Авраамій увидів в серци своїм ясність, що засіяла у всій його душі від Бога (ст. 16—17). Рівнож живо зображає автор почування святого на згадку про митарства і Страшний суд, які ждали покійного єпископа Ігнатія (ст. 19, 15 сл.) та в якими і сам він закінчив своє житє. Закінчене житія — похвала святому, Богородиці і Спасови, у формі молитви та порівняня свого не потрібства із святістю угодника божого — свідчать про велике літературне обравопанє автора, яке йому дозволило сплести всі ті форми: похвали святому, осуду собі, молитви за себе і свою батьківщину в одну гармонійну цілість. — В тих літературних особливостях сего „житія“ і містять ся вся вартість його як вдалого агіографічного твору XIII-го в. Пізнійші твори являють ся вже плодами пустих словоплетеній і змаганнями накопичити їх як найбільше без огляду на звязь із самим предметом — житєм святого і похвалою йому. — В коротших і проложних житіях всі ті епічні особливости поетичного настрою творця сфремівського простого житія пропущені; в каноні святому — очевиднім творі пізнього часу XV—XVI. в. находимо обравець творчости по звісному богослужебному підкладови. Канон опираєть ся на житію угодника і анальоґічних похвалах иншим святым. Іконографічні памятки ще пізнійші, бо XVI—XVII. в. — В сїм виданю отже маємо звірець еволюції сюжету на ґрунті місцевого культу.

І. Свенціукій.

Нила Сорскаго преданіе и Уставъ, со вступительной статьей М. С. Боровковой-Майковой (Памятники древней письменности и искусства). СПб. 1912. — XXXIX+91+XXXI ст., 8-ки.

В критичнім виданню творів сього визначного духовного діяча московської Руси другої половини XV в. (він жив 1433—1508) давно відчувалась жива потреба не тільки істориками великоруського письменства, але й українцями. Останніми тому, що він своїми аскетично-філософськими теоріями зробив значний вплив на діяльність князя Андрія

Курбського на Волині, що як приятель ученика Нила — князя Васяна Патрикєєва виступив в теоріях Нила у своїй переписці в князем Острожським. До сих духових звязків українського життя кінця XVI в. з визначним діячем і представником аскетично настроєної опозиції певної частини московського монашества проти пануючої більшости, привязаної до земських дібр, прилучаєть ся ще певна аналогія між аскетом-філософом Білоозерського монастиря і українським аскетом-горожанинном черцем Іваном Вишенським. У XVIII-ім в. ся звязь ще раз сильно виступила у діяльності Паїсія Величковського, що зібрав у нямецькім монастирі значне число списків творів Нила Сорського (гл. XXIV ст.). Хоч про сього старця, основника осібног монашого скиту у білоозерській пустині, багато писали (бібліографія зібрана видавцем на ст. III—XIV), то все ще нема основного критичного розбору його аскетичних і філософських ідей. Всі вони оперті на творах Нила Синайського, Івана Касяна Римлянина і Івана Ліствичника, важні одначе не стільки своїм походженням, як оособлившою ідеологією автора. Нила Сорського можна — без всяких застережень — назвати першим філософськи настроєним духовним писателем і мислителем московської Руси. До половини XVI в. він один був у неї. З сього боку Нил Сорський (з дому Санін-Майков) заслугує великої уваги, хоч в дійсности він тільки перетравив в собі доступну йому богословську філософію названих вище східних писателів. Отсим як раз і важний він, що дав богословській філософії форму популярно-наукову, поза якою всі інші форми вводили авторів і читачів у сферу схоластичної діалектики. — Приступаючи до видавництва творів Нила, автор переглянув всі приступні йому списки с-пгб. і московських бібліотек, числом понад 100, які подав з доданем інших списків на XV—XXXIII ст. У додатках редактор подає статі перероблені з творів Нила або хибно приписувані йому.

І. Свєтлицький.

Етнологія.

Dr. Otto Schlaginhausen — Die Anthropologie in ihren Beziehungen zur Ethnologie und Prähistorie, Gna, 1913. Ст. 20.

Виясненє взаємин між поодинокими галузями знаня се не легка річ, вони прибирають найрізномордніші форми. Ще труднїше провести границі між науками, які один і сей самий мають початок й що йно в часом кожда з них окремими пішла дорогами. Саме так річ маєть ся з антропологією з одної, і етнологією і преїсторією з другої сторони. Вони давнїше були зі собою як найтіснїше злучені, в міру розвитку в своїх цілях зачали розходити ся, аж остаточно заняли цілком окремі становища, так що вийшла потреба виясненя взаємин, які мо-

жуть їх зі собою звязувати. Др. Шлягінгауфен відмовляє їм якої небудь глибокої лучности, понад цілком поверховну. Антропологи лише тоді повинен послугувати ся вислідами етнології і преісторії, коли вони можуть вияснити стисло антропологічні прикмети. Нпр. заняти його мусять звичай деформованя черепів, бо се значно впливає на зміну так важного для антропологиї головного показника. Пізнати від також мусить нпр. суспільні верстви якогось народа, бо часто лучасть ся, що вони рівночасно є окремими антропологічними верствами. Взагалі антропология лише тоді нехай йде по поміч до етнології чи преісторії, коли се їй потрібне для виясненя чи зрозуміня самої будови тіла даної одиниці. Позатим кожда наука повинна йти своїми окремими дорогами. Щоби сю їх незалежність від себе ще острійше зазначити пропонує автор впроваджене для кождої цілком відмінної термінології.

З таким становищем, яке заступає в своїй розвідці др. Шлягінгауфен, згодити ся годі. Коли ходить виключно про саме збиране матеріалів і порядокване їх, справді — чи то антропология чи етнология, чи преістория кожда в них має право на самостійне ділане, на послугуване окремими методами. Річ одначе цілковито зміняє ся, коли ми дохсидимо до синтези. Тут антропология без етнології обійти ся не може, як і етнология без антропологии. Лише відповідне віставлене вислідів обох наук може нам дати щось путне. Сказане треба примінити в першій мірі до антропологии і преісторії. Щож нпр. варта буде теорія про кольонізацію якогось краю, оперта виключно на антропологии, якій як найяркійше противорічать археологічні факти? В таких випадках ми мусимо брати під увагу і антропологічні і археологічні висліди. В коротких словах взаємини між згаданими трома науками можна представити так: антропологи так довго може лишити ся виключно антропологиом, як довго збирає сам сирий матеріал. З хвїдею, коли доходить до синтези мусить бути одночасно також етнологиом і преісториком. Маю на думці головно сю часть антропологии, котра займає ся людськими расами, т. зв. антропографію. Про неї також в першій мірі говорить і др. Шлягінгауфен. Цілком відділити, як сього він бажає — антропологии від етнології і преісторії безуслівно не можна.

В. Гребеняк.

Prof. Dr. Raimund Friedrich Kaindl — *Geschichte und Volkskunde (Inaugurationslehre)*, (Чернівці, 1913, ст. 47).

Під словом „*Volkskunde*“ — народознавство розуміє автор науку, котра займає ся етнографією і фольклором одного лише народа, в противенстві до етнології (*Völkerwissenschaft*), яка досліджує ті самі царини життя народів, але взятих всіх разом як одну цілість. Перша ста-

расть ся віднайти індивідуальні прикмети одного племені, які відокремляють його від інших, друга противно слідить за чимсь типовим в розвитку життя всіх народів. В тій ріжниці цілий обох наук бачить автор їх окремішність, взаїмну їх самостійність. Ми справді були би в праві вважати обі згадані науки незалежними від себе, коли би дійсно заходила ріжниця в їх задачах і цілях, як се пробує означити проф. Кайндль. Одначе такої ріжниці між ними властиво нема, а о скільки є якась то вона тільки формальна. Щоби пізнати прикмети характеристичні лише для одного народу, мусимо знати, що є спільним в розвитку життя всіх народів. І противно, аби вислідити спільні правила, які кермують всіми племенами землі, треба знати індивідуальні знамена кожного з окрема. Ті дві цілі так часто зі собою переплітають ся, що їх звести можна до одної і вважати за одну. Тому і розмежуване наук, які їх собі положили за основу, недопустиме, бо не оперте на ніяких глибших підставах. Народознавство се частина етнології, а не окрема наука.

Стільки про взаємини тих двох галузей знання де себе. Тепер про становище, яке займає „Volkskunde“ супроти історії. З висновками автора в сій справі ми цілковито годимо ся; разом з ним думаємо, що „Volkskunde“ потрібна кожному дослідникови минувшини, не менше від численних т. зв. помічних наук історії, що і вона повинна зайняти між ними також відповідне місце. Її безуслівно ми цілком раціонально можемо вважати помічницею історії, не розриваючи тим самим — як позірно могло би здаватись — висше означеної звязи з етнологією. Проф. Кайндль в своїй розвідці гарно дібраними прикладами вказує, як часто „народознавство“ може кинути промінь світла на темні місця історії. Воно не рідко може забрати рішачий голос в перед і вчасно-історичних питаннях, в справах колонізаційних; ми основуючись на дослідях народного будівництва і назв місцевостей маємо часто змогу начеркнути давні — тепер вже пересунені — границі між поодинокими племенами. „Volkskunde“ почесне місце займає в дослідях біблій, в египтології, фільбології і літературі, вона в формі переказів народа подає не раз так цінний матеріал історії, що назвати її помічницею сеїж ми зовсім в праві. Що більше, не улягає найменшому сумнівови, що народознавство звязане з історією значно тісніше ніж інші її помічні науки. Воно дає їй не лише сам сирий матеріал, який історія мусить освітлювати, а противно, воно часто освітлює самі історичні факти, ба, причинає ся до зроуміння довгих історичних епох, цілої минувшини поодиноких народів. Народознавство своєю ціллю ставить пізнанє духа племені; тим самим воно має змогу вияснити глибші психічні мотиви, які кермували поступками тогож, які звернули його діяльність в сїм, а не иншим напрямі. Тому народознавство має всі потрібні до сего дані, щоби

заняти не останнє, а одно з перших місць в ряді помічних наук історії.

Таке значінє народознавства для історії добувало вже більше число поважних дослідників, аби згадати лише Бернгайма, Дітріха, Штайнгаввена, Гребнера, Каяторовича, Райма і численних інших. Заслуга Кайндля лежить в переднім незробленим начеркненю повної одноцільної системи взаємин, які заходять можуть між народознавством і історією і гарнім доказанню, що перше мусимо уважати помічною наукою другої, що добрий історик вже тепер без народознавства обійти ся не може.

В. Гребеняк.

Prof. dr. M. Haberlandt — Österreichische Volkskunde aus den Sammlungen des Museums für österreichische Volkskunde in Wien. I. Illustrierter Textband — XIII+164 ст.; II.—120 Tafeln+40 ст. Tafelerklärungen, Відень, 1911 вел. 4-ка.

Се піддержанє міністерством просвіти, князем Ліхтенштайном і деякими любителями людвої штуки виданнє — носить на собі ціхи перш усього інструктивного і інформаційного характеру. Хоч автор видання, вельми заслужений основатель і директор музею по австрійському людознавству, не важе генетично творів людвої штуки поодиноких народностей, що входять в склад Австрійської держави, то в його стремління замкнути їх в кільце: Альпи — Чехи — Моравя — Словаки, Карпати (Поляки — Русини — Румуни), через Румунів, що заховали у своїй людвоїй штуці елементи балканського і східного походження з одного, та західного з другого боку — Істрія, Далматія, таки просвічуєть ся охота звязати сі людвої штуки у особливу австрійську людвову штуку. Книжка ся очевидно розширене виданнє давнійшого лондонського „The peasant art in Austria“, редактованого таки проф. Габерляндтом. О скільки одначе ся книжка має значне багатство ілюстративного матеріялу, та звід ученої літератури по поодиноким питанням — вона певно займе важне місце серед однородних видань.

Текст складаєть ся зі вступу і пяти глав — людвої вязаня, кераміка, скло, вироби деревянні і в ріжнім матеріялі. В кождім таким річевім устуні говорить ся про вироби після згаданої вище схеми кільця. Вступ інтересній оглядом гадок про зміст і границі людвоїй штуки, яка — по думці автора відносить ся до великої світової штуки зовсім так, як людвоий говір до пануючої висшої літературної мови. Як послідня вийшла з людвоого говору і в нїм має жерело свого розвтку, так же само відносить ся людвова штука до всесвітної, даючи їй подостатком соків, сильнійші краски, первобутну силу, яка переходить пераз у грубість і простацтво. З другого боку людвова штука має тіж

хоби що й людова мова: вона звязана з ґрунтом, в неї вузький овид, ідейне убожество і обмежений словарний запас, (II, 2) Опісля автор обговорює в коротці розділ одної штуки від другої, себто перехід від лudoвої штуки до світової. Загально рішити се питанє неможливо, бо у кожного народу ся подія склала ся серед інших умовин і в різні часи та на инший лад — і автор сього не чинить, тільки загально помічає розвій штуки в поодиноких ґрупах. Говорючи про лudoву штуку звгалі, автор все таки вважав вказаним звернути увагу читача на те, що „лudoва штука“ сама в собі витвір духа і праці одилиць, що вона не є звгалною проявою творчого духа і естетичного почутя кожної одилиці лyду у всіх хвилих її житя — а тільки свого рода „неділею серед буднів мужицького житя, яке в дійсности буває без прикрас“ (I, 3). Примітка дуже влучна з огляду на загальне стремління говорити про особливий загальний хист поодиноких народів — чи то до одної чи більше яких штук (напр. співу, музики, танцю, поезії, малярства, різьбарства). „Правдива лudoва штука — оцадна, і як раз через те вона правдива“, говорить він (I, 3) і переходить до питання — яким робом зароджуєть ся штука у простолюдина. На се питанє автор має такі відповіди: „Люд прикрашає свої зняряди (власного виробу) тільки в самозрозумілих разях і відношенях. А саме: а) в нагоди любови — любовні подарунки царубків і дівчат (хустки, писанки, вишиванки, стільчики, перстенці, пряслиці); а) недільний і святочний одяг; в) весілля (обряд) і віно — скриня, одяги, біле; г) діти (колиска, повивачі) і д) релігія і церква. — Хоча з такою ґеневою лudoвої штуки можна би дуже спорити і зовсім не згодитись, в данім разі се не важно, бо автор очевидно тільки для прикладу так а не инакше зображає сей розвій (I, 4), коли в дальших виводах зовсім не звертає на нього уваги, стараючись прослідити розвій поодиноких мотивів і первістків орнаменту від його початків у різних народів. В тім згляді автор подає може тільки зразки порівняного матеріялу і відповідної літератури предмету, не вичерпуючи його. Він очевидно свідомий неможливости вчинити се в початках збираня творів лudoвої штуки і їх пізнаваня...

Українській лudoвій штуці присвячує автор такі сторінки: I, 23 про гуцульські вовняні вироби в ярих красках та про гончарство (кафларство) Бахмінського і пацборкові оздоби; I, 43—51 про вишивки, гафти і димки-мальованки; I, 107—109 про гончарство Бахмінського й Кошака, не згадуючи ні словом про старосільських гончарів, та потилицькі і глиняські майоліки і I, 116—7 про кафларство. Всі ті згадки, нераз дуже не повні (напр. про бойківські вишивки, нашивки на жіночих свитках, відтиски і чічки на великодних хлібах — оціпках, архітектурний орнамент одвірків і піддаш на аркадах нема найменшої згадки) — є

тільки *описом* ілюстрацій в 2-ім томі. До них і переходимо. Таблиця 29 присвячена бойківським димкам — всіх 18 дуже інтересних і неразніжних рисунків і табл. 30—37 присвячені буковинським вишивкам і герданам; табл. 63—4 гончарським поливаним виробам, табл. 73 образкам на склі словацького походження в деяких відгуках славяно-візант. іконописного рисунка у н-рах 6—9; табл. 102 — одна скриня писана в Буковині, табл. 104—5 гуцульські лижки, черпаки, барилочки, поршниці, палиці — а між ними і касетка, тарілки і жидівський мосяжний свічник; табл. 110 мосяжні хрестинки, зґарда і чапраги, а 118 табл. 25 писанок. Вже з того огляду виходить, що українська людова штука — не говорячи вже про деякі ремесла (ковальство, тесельство) — представлена здебільша на основі дуже принагідного матеріалу, який мав автор у своїм музею та в нечисленних виданнях присвячених їй давнійше. Не дивно, бо автор не знає ані збірок львівських музеїв — Наукового Т-ва ім. Шевченка і Національного Музея, ані не видів її на місці по наших селах. Колиж зважити, що через се видання наша людова штука ще раз входить у світовий науковий оборот, то нам годі не подякувати авторові і за се. Від своїх любителів і знавців рідної людової штуки належить нам очікувати праґматичного огляду і всестороннього досліду над нею. Коби вже скоро се стало ся. *І. Свєтлицький.*

R. F. Kaindl — Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes (Zeitschrift des Vereines für Volkskunde стор. 299—403).

Се продовжене (диви тамже XVII, стор. 315—321; XVIII, 92—98; XXI, 251—255) дрібних заміток переважно з життя і вірувань Українців. У семій замітці (Das Kaiserhaus in Volksmunde) подає автор кілька оповідань про Рудольфа і про цісарську родину. Посол Пігуляк оповідав авторові, що його взяли раз пастухи за королевича Рудольфа і в тій вірі помогли йому, коли заблудив у Чорногорі.

З анонімної статі „Zur Psychologie der Ruthenen“ виписує Кайндль історію про двох селян, що приїхали до Відня до цісаря відібрати рецєпіс, себто гроші, які видурив від одної буковинської громади якийсь пройдисвіт, що видав себе за Рудольфа. Звідси наведена також звана анекдота про селянина, що, вибравши ся до Відня відвідати сина, зайшов і до цісаря і передав йому дарунки. Цісар покленав його по плечах і сказав: „Тішить мене дуже, бо я вже давно хотів видіти батька, що дав мені такого доброго жовніра. Потім звернув ся до жінки і сказав: „Лізо, здіями но з печі миску з пирогами, з тими великими, що лишили ся від обіду“.

У о 8-мій замітці подає автор „Beiträge zum modernen Aber-

und Zauberglauben“, а яких деякі дотикають українських вірувань. Між иншим стрічаємо тут відомість про напад селян з Волоського Баннилова на пона і жандармів підчас похорону повисійльника на цвинтарі: селяни принесли пона поховати тіло деінде.

Девята замітка не відносить ся до Українців. *З. Кувеля.*

Э. Вольтеръ — Литовскіе варіанти легенды о женскихъ характерахъ (Три жіночі вдачі). СПб, 1912, ст. 6 (відбитка з „Живой Старини“, 1911, кн. 3—4).

В 97 т. „Записок“ надрукував я невеличку статю п. н. „Легенда про три жіночі вдачі“. Пишучи її забув я зовсім про ще два варіанти сеї легенди, які я сам записав і в своїм часі надрукував у „Галицько-руських народ. легендах“ (т. II, ст. 53—57, ч. 246—247). Оба варіанти походять із Галичини; з того один із Бойківщини, безпосередної сусідки Угор. Русь, звідки варіант дуже легко міг привандрувати; другий варіант із галицького Поділля. Перший варіант дуже близький до угорських і різнять ся лише тим від них, що не батько йде в гостину до доньок, але мати, та по повороті розповідає мужови, як котру доньку застала, а він відгадує з того, котра його рідна донька. Більше відмінний від сих подільський варіант, в яким подорожний (Бог) переминає суку й свиню в дівки так, що мужик не знає, звідки вони вляли ся і подорожний аж за третім своїм приходом пояснив йому все. Загалом мужик у сім варіанті дуже недогадливий і до всього потребує помочи. До доньок своїх ходить ранком, кожного дня до иншої, отже відмінно, як в инших варіантах.

Сі варіанти не змінюють зовсім висновків моєї статі, тільки доповняють їх у тім напрямі, що з Угорщини перейшла легенда до Галичини.

Е. Вольтер подає тепер у доповненю до моєї статі ще два литовські варіанти зі збірок д-ра І. Басановича, записані на двох противних кінцях Литви і просить записувачів слідити за легендою в инших околицях, щоби можна усталити дорогу її вандрівки в Угорщини. Коли тепер маємо галицькі варіанти, а знайдуть ся ще українські з Волини та білоруські, то дорога буде зовсім певно визначена. З другого боку треба одначе й на те звернути увагу, що по запевненю д. В. Ардерсона легенда знана й розширена у мусулманських племен понад Волгою. Коли так дійсно є і покажуть ся, що легенда дістала ся також у глуб Росії, тоді моглоб виявити ся, що вона йшла до Європи двома шляхами: через Балкан і Угорщину з одного, та через Кавказ і Росію з другого боку. Будоб цікаво тоді порівнати, яких змін зазнала легенда у своїй вандрівці на тих двох дорогах. В теперішних обох литовських варіантах приходять ось які характеристичні подробиці: 1) Зміна суки кобилою.

2) Розширене епівода про занятя вятів. 3) Брак мотива про появу ангела в сні. 4) Брак кінцевих фраз про жіночі характери. 5) Жінки в „півночі“. 6) Типова смирність і підданє долі. 7) Чудо довершуєть ся в покою.

В. Гнатюк.

М. Н. Сперанскій, Къ исторіи собранія пѣсенъ Н. В. Гоголя (Сборникъ ИФО в Ніжині, т. VIII, 1912—1913, ст. 44—(2).

Відношенне Гоголя до української устної словесности й досі зповні не вияснене, навіть не означено розмірів праці Гоголя на полі устної словесности. З нагоди знайдених поміж паперами Кірэвського зшитка й кількох карток з піснями, переписаними рукою Гоголя і без сумніву частиною його збірки пісень, проф. Сперанскій опублікував 47 українських пісень, а в вступній статі (стор. 3—19) переглянув ціле питання про збиранне Гоголем пісень і неясні досі його відносини до Кірэвського. Як виходить з листів, зацікавлення українською устною словесністю пробудило ся у Гоголя ще в гімназії у Ніжині. Вже в 1829 р. Гоголь засилав своїх свояків проченнями збирати для нього матеріяли з поля народнього українського побуту, які він оцінював як дорогу старину, що може щевнути. В українськїм житю шукав Гоголь самостійности, оригіальности; відомости про се жите були йому потрібні для ряду його артистичних творів з жита України (пізнійші „Вечера на хуторѣ“). Одначе правдиву ціль збирання скривав Гоголь старанно, заслонюючи ся загальними фразами (мовляв, у Петербурѣ мода на все українське) або вимівками сього роду, що се потрібне йому для твору в чужій мові або для статей ради щоденного хліба. Разом з „антикварним“ поглядом на побутову сторону жита України, разом з зацікавленням до оригіального, повного краси побуту України, зароджував ся у нього й історичний інтерес до матеріялу. Скінчивши „Вечера“, задумував уже писати історію України, а між історичними матеріялами, які студіював тоді Гоголь, займали перше місце піснї; від них надїяв ся він більше, ніж від сухих і нудних літописей і історичних документів. Збираючи піснї, казки то що, Гоголь не робив сього в чисто фольклорних або історично-літературних цілях, як прим. Максимович, під впливом якого передівсїм, як здаєть ся, щойно виробила ся у нього згадана оцінка збираного матеріялу. Особисте взаємодїення Гоголя з Максимовичем відносить автор до часу повороту до Петербурга в осени 1832 р. з першої поїядки до вітчизни через Москву. Переписка Гоголя з рр. 1832—1835 дає ряд цікавих подробиць до історії Гоголевої збірки пісень і його участи в виданню пісень Максимовича в 1834 р. З листів виходить, що в 1834 р. мав Гоголь зібраних звиш 1000 пісень, не вчислюючи тут сих 150 пісень, які вислав в 1833 р. Максимовичеві. Може вони знайдуть ся межі паперами Максимовича.

Ділив ся Гоголь своїми піснями і в Метлинським, що в своїм збірнику з 1854 р. надрукував в них 7 пісень. В виданні Максимовича з 1834 р. увійшла бодай одна пісня про Нечая, переписана Гоголем в збірника Вацлава Залеского (у збірці Максимовича другий варіант). Ділив ся Гоголь своїми піснями також в Кіреєвським; вони в числі 46 і знайшли ся в його паперах (надрукована в додатку ще одна 47-ма се передрук пісні „Наварила сочевиці“ в листу Гоголя до Максимовича). По 1834 р. слабе в Гоголя запал до збирання пісень, а в 1836 р. устає. Так збірка Гоголя виносила коло 1200 самих українських пісень, бо сих 105 великоруських пісень, які знайшли ся в автографах письменника, се пізніші виписки з друкованих співаників. До 1835 р. не входило збирання великоруських пісень в обсяг ближшого зацікавлення Гоголя. Заховані між паперами Гоголя українські пісні числом 412 видав в 1908 р. Георгієвський. Значить, більше ніж 600 пісень з збірки Гоголя досі не віднайдені. Що до пісень, віднайдених межі паперами Кіреєвського, се поперед усього побутові пісні, а нема між ними історичних пісень і дум. Нема між ними пісень, переписаних для Максимовича в друкованих збірників. Можливо, що друковані отсе пісні се записи в Василівки. Як що в паперах Максимовича знайдеть ся 150 пісень, переданих йому, як у паперах Метлинського або Біловерського знайдуть ся ще які пісні, все таки далеко ще до обсягу збірки українських пісень Максимовича.

Інтересна розвідка проф. Сперанського се пожадана й цінна сторінка в мало дослідженого українського фольклорного руху.

М. Возняк.

Житє суспільне і культурне.

Über die Geburten und Sterbefälle in den grössten österreichischen Städten im Jahre 1909 (Statistische Monatschrift 1911, XXXVII, стор. 121—183).

Санітарні обставини нашого краю так мало відомі, що навіть сей невеликий причинок може придати ся до оцінки наших невідрадних обставин. З численних і різнородних дат виберу самі найцікавіші і по-стараяю ся з сирих цифр поробити деякі віставлення і висновки.

Статистичні дані плідности і смертности відносять ся лише до 70 більших міст в Австрії, а в окрема до 15 галицьких (Краків, Підгірє, Решів, Тарнів, Новий Санч, Ярослав, Львів, Броди, Дрогобич, Коломия, Перемишль, Самбір, Станіславів, Стрий, Тернопіль) і одного буковинського (Чернівці). В усіх тих містах було загалом 5,043.859 людности, себто кругло пята частина населєня Австрії; в галицьких містах ґрупувало ся 670.597 мешканців або кругло 1/40 частина австрійської людности. В західно-австрійських містах людність була більш одноцільна

що до національності, на Сході переважав різнородний склад людности. З 15 галицьких міст лише одне місто Броди мало більш одноцільну людність, а саме жидівську, що творила аж 68·6% загалу: інші міста, особливо східно-галицькі виказували значну різнородність і не мали по правді національної більшости. Найсильніше процентово (з кількома лише винятками) заступлені Жида, які творили в Коломиї 48·5%, Стаї-славові 46·4%, Дрогобичи 44·7%, Тернополи 44·4%, Решові 42·1%, Тарнові 39·8%, Стрию 37·2% і в Перемишлі 30·5% людности. О скільки ся національна різнородність відбила ся на числі уродин і смертности, можна би що йно сказати, колиб ми мали дати що до конфесійної і національної приналежности кожної одиниці, що була предметом статистичної обсервації.

В 1909 р. уродило ся в Австрії 123.153 осіб, умерло 101.429 осіб так, що приріст людности виносив 21.724 осіб: процентово припадає на плідність 24·4%, смертність 20·1%, а на приріст 4·3%. В порівнянню з людністю сіл і місточок виказали міста менше число уродин і дуже невелике число приросту: аналогічні цифри виносили там 36·9, 23·0 і 13·9. Значить у великих містах був приріст 2 рази менший ніж по селах і місточках. Галицькі міста виказували високі цифри уроджених, але також і значну смертність. Так приміром дав Дрогобич (на 1.000 осіб) аж 45·9% живцем уроджених, і стоїть на першій місци між австрійськими містами — друге місце займав Інсбрук (41·6), третє Новий Санч (36·3), четверте Поля (35·0) — одначе рівночасно виказав так високе число смертности (32·8), що став що до того в перших рядах зараз по Ст. Пельтені (38·6) і Цельовці (34·7). Всеж наслідком великої плідности приріст у галицьких містах дуже великий і стоїть майже завжди вище пересічної для австрійських міст (4·3), а нерас перевищав навіть пересічну загального приросту Австрії (в 1906 р. 12·4). З того погляду найбільший приріст у Галичині мали: Новий Санч (14·8), Дрогобич (13·1), Підгірє (11·9), Перемишль (11·8), Решів (11·7) і Самбір (10·2): менше приросту як пересічно в австрійських містах було лише в двох містах східно-галицьких з великим процентом української людности, а то в Тернополи, де взагалі не було приросту, а ще убуток — 8·1, і в Стрию, де убуток виносив — 1·0, та тільки в однім західно галицьким місті Кракові з приростом 1·9.

Се найкраще покаже табличка:

	В 1909 уродило ся живих	По- мерло	Приріст зглядно убуток —	В процентах на 1.000 м. уроди- по- приріст, ло ся мерло убуток		
Краків	3.080	2.873	207	28·5	26·6	1·9
Підгірє	595	327	268	26·4	14·5	11·9
Новий Санч	815	482	333	36·3	21·5	14·8

Тарнів	1.081	733	348	29·5	21·1	8·4
Решів	708	437	271	30·6	18·9	11·7
Ярослав	703	535	168	26·9	20·5	6·4
Перемишль	1.653	1.009	644	30·3	18·5	11·8
Самбір	627	430	197	32·3	22·1	10·2
Львів	6.069	4.448	1.621	32·7	24·0	8·7
Дрогобич	950	680	270	45·9	32·8	13·1
Стрий	654	684	—30	22·8	23·8	—1·0
Станіславів	866	659	207	24·9	18·3	6·6
Коломия	1.178	833	345	32·1	22·7	9·4
Броди	505	387	118	29·1	22·3	6·8
Тернопіль	469	736	—267	14·3	22·4	—8·1

Загалом показують австрійські міста тенденцію в напрямі зменшення числа уроджених: се проявляєть ся і в деяких галицьких містах, особливо в Ярославі і Тарнові, де сей константний упадок дуже ярко впадає в очи. Ярослав і Тарнів займають що до того друге і третє місце з ряду, зараз по Витковицях.

У Витковицях спало число уроджених з 34·6‰ в 1901/05 на 20·2‰ в 1909 р., себто о 14·4‰, у Ярославі і Тарнові з 34·3‰ зглядно 34·2‰ на 26·9‰ зглядно 29·5‰, себто о 7·4‰ зглядно 4·7‰. Невелике зменшенє покааує ще Підгірє (з 29·9‰ — 1906 р. на 26·4‰ в 1909 р.), Дрогобич (з 49·6‰ на 45·9‰), Коломия (1901/5: 35·2‰, 1906: 34·4‰, 1907: 35·1‰, 1908: 33·9‰, 1909: 32·1‰) і Тернопіль (1901/5: 18·4‰, 1906: 16·6‰, 1907: 15·6‰, 1908: 17·8‰, 1909: 14·3‰). Невеликий приріст бачимо за те у Львові (1906: 24·4‰, 1907: 26·5‰, 1908: 34·2‰, 1909: 32·7‰), Станіславі (23·1‰, 18·3‰, 25·7‰, 24·0‰) і Самборі (1901/5: 30·7‰, 1906: 28·1‰, 1907: 31·5‰, 1908: 30·7‰, 1909: 32·3‰).

Одночасно з тим слідно і зменшенє смертности: навіть за так невеликий протяг часу, як від 1906 до 1909 р. спала смертність у містах з 20·4 на 20·1 то є 0·3‰ або о 1513 осіб річно. В Галичині се поліпшенє не впадає так в очи, як у иньших краях, бо в богатьох галицьких містах кождий рік викаує иньші цифри, раз ліпші, раз гірші, а в иньших смертність таки збільшаєть ся. Винні тут численні епідемії — особливо некорисні роки 1908 і 1909 — а може і недокладна статистика. Такі скоки видно найліпше на датах смертности Дрогобича і Ярослава, де в роках 1901/5, 1906, 1907, 1908 і 1909 виносилася смертність на 1000 мешканців 30·8 і 19·8, 36·0 і 21·5, 36·7 і 16·6, 27·8 і 18·5 та 32·8 і 20·5! Взагалі випадків смерти стало більше в Дрогобичи, Ярославі, Станіславі (16·6, 17·4, 17·7, 16·5, 18·3) а по части і в Перемишлі, де вправді смертність зменшила ся в 1906 р. з 21·9 на 17·1, але за те

потім більшала з кожним роком (1907: 18·0, 1908: 18·1, 1909: 18·5). Стале зменшене виказав лише Тарнів (23·8, 23·3, 22·7, 22·1, 22·1); майже стале зменшене слідно також в Підгір'ю (17·4, 17·0, 13·7, 14·7, 14·5), Бродах (25·3, 25·0, 23·7, 24·7, 22·3) і Решові (27·2, 21·1, 19·9, 18·5, 18·9). Як бачимо, поліпшене наступило лише в польських, зглядно жидівських містах: зрештою більшість галицьких міст стояла що до смертності вище австрійської пересічної (1909: 20·1‰). І так виносила смертність в 1909 р. у Дрогобичи 32·8 (на 1.000 осіб), Кракові 26·6, Львові 24·0, Стрию 23·8, Коломиї 22·7, Тернополі 22·4, Бродах 22·3, Самборі 22·1, Новім Санчі 21·5, Тарнові 21·1, Ярославі 20·5, Решові 18·9, Перемишлі 18·5, Станиславові 18·3 і Підгір'ю 14·5.

В 70 австрійських містах з людністю 5,043.859 померло в 1909 р. 106.545 осіб, з того найбільше на сухоти, хіби серця, запалене легких і діточі недуги. В порівнаню з даними про цілу Австрію було по містах менше випадків смерти на діточі недуги (кір, коклюш, дифтерія і шкарлатина) та на запалене легких, а за те більше на сухоти, недуги серця і новотвори.

Розглядаючи дані про поодинокі недуги яко причини смерти, мусямо звернути більшу увагу на діточі і епідемічні недуги так, як вони найліпше характеризують санітарні відносини. Діточі недуги відгравать в Австрії значну ролю в причинах смертності, а на самі лише випадки неживих уродин і смерти наслідком браку сил до життя умирає по більших містах (в 1909 році) пересічно 8‰ усіх уроджених (на селах і містах разом 4·9‰).

Загалом випадало в 1909 р. по більших містах на 123.153 випадків смерти — 5.116 неживих уродин і 5.162 померших у наслідок браку сил до життя, разом 10.278 (8‰). З того погляду найбільшу смертність в усіх австрійських міст проявляв Тернопіль, де на 469 живо уроджених припадало 59 неживо уроджених і аж 74 померших для браку сил до життя, то є 133 дітий або 25·2‰. Що се стан не проминаючий і повторяє ся що року, видно із порівняня дат за три роки 1908, 1907 і 1906, коли на 100 уроджених припадало 26·5 (1906), 25·0 (1908) і 18·1 (1908) або пересічно 23 0 неживо уроджених і померших задля браку сил до життя. Третє в ряду місце (по Вр. Найштадті) займає знов наше східно-галицьке місто із значним процентом Українців — Стрий. Тут згадана смертність виносила 15·5‰ і не показує тенденції зменшатись (1906: 16·3‰, 1907: 10·5‰, 1908: 13·3‰, 1909: 15·5‰). Некорисні відносини видно ще і в Самборі (12·6‰), Новім Санчі (10·4‰) та Дрогобичи (9 0‰), а лише Перемишль (5·5‰), Станиславів (6·0‰), Броди (6·2‰) Решів (6·2‰), Тарнів (6·4‰), Підгірє (6·8‰) і Ярослав (7·6‰) виказують цифри низше пересічної (в містах 8 0‰). Нема ані одного

випадку, де би в сій випадку смертність вийшла не то низше, але хоть недалеко пересічної для цілої Австрії, як се приміром бачимо в Сміхові 2·5%, Куттенберзі 3·6%, Герндорфі 3·8%, Горичії 4·0%, Жіжкові 5·0% і т. д. Тернопіль і Стрий дають також поза Карльсбадом і Вр. Найштадтом найбільший процент неживо уроджених (12·6% і 8·9%) і то на стільки стало, що в р. 1906—08 пересічна Тернополя (9·3%) перевищила навіть цифру Карльсбаду і займила друге місце в Австрії.

Як се вже давно виказала наука, умирає спершу більше хлопців чим дівчат. Зіставлене даних про 70 міст в 1909 р. показує, що число хлопців неживо уроджених перевищає значно — бо о цілий процент — такеж число смертності у дівчат; в 1909 р. уродило ся неживих хлопців 2.931 (4·8%) а дівчат 2.185 (3·8%). В Галичині (в 14 містах) ся поява виступає ще яркіше, бо тут процент неживо уроджених хлопців вносить 5·05, а процент дівчат аж 3·70: різниця більша тут проти пересічної о 0·35% або кругло о $\frac{1}{3}$.

Велику перевагу хлопчачої смертності слідно особливо в Тернополи (16·3% проти 7·8% = 8·5%), Стрию (11·4% проти 6·0% = 5·4%) і Новім Санчі (6·3% проти 2·5% = 3·8%): лише в Бродах (2·3%—3·6%), Самборі (2·3%—2·5%) і в Тарнові (2·2%—2·9%) число неживо уроджених хлопців менше від також числа дівчат.

На померших у наслідок неспосібности до життя (дітей) випадало в агаданих 70 містах пересічно 4·2% живцем уроджених: що до того на першім місци стояли знов галицькі міста Тернопіль (15·8%), Самбір (10·5%) і Стрий (7·9%), яко сьвідки наших невідрадних відносин. Сей стан не те, що не поліпшає ся, але подекуди ще й погіршує ся: між роками 1906—1908 вносила смертність в Самборі 10·2% (+0·3%), в Стрию 6·9% (+1·0%), в Тернополи 15·8% (0·0%). Понад пересічною були крім того Дрогобич (6·3%), Новий Санч (6·3%), Коломия (5·6%) і Ярослав (4·7%).

Обчисленя смертности на звичайну діточу недугу cholera infantium, що пориває діти в віці до 1 року, не можуть бути підставою ніяких зіставлень і висновків, бо роблені дуже недокладно через неясне спрещоване понятя недуги. На сю недугу померло в 1909 р. 2.431 дітей або пересічно за роки 1906—1909 2352·3, себто 4·8 на 10·000 мешканців або 1·88 на 100 живо уроджених. І тут рекорд віднесла Галичина, бо перше місце смертности на cholera infantium займало в 1909 р. і пересічно за роки 1906—1909 місто Стрий, де на 10.000 мешканців припадало 35·2 випадків смерти, а на 100 живо-уроджених аж 13·94!

Смертність дітей в першім році життя була в 70 австрійських містах значно менша як в цілій Австрії. В 1909 р. померло в містах у першім році життя 21.871 дітей, себто 17·8 на 100 живцем уроджених,

коли в тім часі померло в цілій Австрії 194·210 осіб, себто 20·2%. Одначе і ці цифри дуже високі, коли порівнати їх в даними про інші краї і міста (Бордо 6·2 на 100 живо уроджених, Амстердам 8·9, Ціріх 9·5, Женева 10·2, Париж 10·4, Берлін 11·2, Лондон 11·4, Ліон 11·5, Копенгага 12·2, Брукселя 12·7, Япон 13·0, Рим 13·3 і т. д.) та для прикладу згадати знов наш Тернопіль, де на 100 живо уроджених припадало аж 47·1 померших, значить далеко більше як приміром у Каіро (33·0), Петербурзі (26·6) або Москві (26·3).

Для ліпшого перегляду віставляю тут дати що до галицьких міст.

В 1909 році померло:

в	в першім році		в першім місяци	
	загалом	на 100 живо уроджених	загалом	на 100 живо уроджених
1. Тернополи	221	47·1	74	15·8
2. Стрию	169	25·8	67	10·2
3. Коломні	278	23·6	88	7·4
4. Самборі	148	23·6	70	11·2
5. Дрогобичи	208	21·9	72	7·6
6. Ярославі	153	21·8	49	6·7
7. Підгірю	118	19·8	33	5·5
8. Станиславові	145	16·7	54	6·2
9. Львові	973	16·0	339	5·6
10. Перемишли	258	15·6	88	5·3
11. Тарнові	159	14·8	56	5·2
12. Новім Санчи	117	14·4	61	7·5
13. Кракові	406	13·2	176	5·6
14. Бродах	63	12·5	18	3·6
15. Решові	73	10·3	39	5·5
Разом		19·8		7·2
Пересічно в 70 містах		17·8		6·7

З повисшого зіставленя бачимо, що наша Галичина випередила що до смертності значно інші австрійські міста (+2 зглядно 0·5) та що в дальшій лінії найгірше поставлені східно-галицькі міста з більшим процентом Українців (Тернопіль, Стрий, Коломия, Самбір ітд.). Між галицькими містами із смертністю низше австр. пересічної було аж 5 польських (зглядно жидівських), а лише 3 східно-галицьких (мішаних): Станиславів, Львів, Перемишль і то із смертністю 16·7—15·6.

Дуже характеристичні дати що до випадків смерти на кір, коклюш, дифтерію і шкарлятину, себто на ті епідемічні недуги, що головно лютують між дітворою. Вони вказують на Галичину яко на головний осідок діточих епідемій і віставляють дуже сумне свідоцтво нашій санітарній

оліці. Загальне число осіб, щоб померли в 1909 р. на ті недуги, виносило в Австрії 42.144, в 70 австрійських містах 4·053 а в галицьких містах аж 1019 або трохи більше як $\frac{1}{4}$ усіх випадків, хоч людність галицьких міст творила лише 670·597 душ або кругло $\frac{1}{7}$ загальної людности. Іншими словами, згадані недуги забирали в Галичині майже два рази більше жертв якби належало.

Переходячи до поодиноких епідемічних недуг, помітимо, що з епідемічних (діточих) недуг тільки один кір однаково дотикав Галичину як і інші міста, бо на 1.106 усіх випадків (пересічно 2·4 на 10.000 мешканців) випадало на галицькі міста 205, себ то також 2·4‰. Одначе і тут означила ся Галичина тим, що містами з найбільшою смертністю на кір були наші міста Коломия (аж 6·9‰) і Дрогобич (6·0‰). Далеко більше галицькою недугою можна би назвати коклюш, який в усіх австрійських містах забирає лише 0·9‰, але в галицьких містах пориває аж 1·7‰: очевидно і тут найбільшою смертністю визначають ся наші міста Дрогобич (6·0‰), Коломия (4·5‰), Перемишль (2·7‰) і Стрий (2·5‰). За те чисто галицькою язвою треба назвати шкарлатину. На сю слабість умерло в цілій Австрії 10.554 (3·9‰) а в усіх австрійських містах пересічно за роки 1906—1909 1166·50 осіб (2·4‰): в Галичині ж (по містах) виказує статистика пересічно річно 481·50 випадків (в р. 1909: 519) себто 7·5‰ або більше як три рази тільки, що пересічно по містах та два рази тільки, що пересічно в цілій Австрії.

І так на 10.000 мешканців випадало в Дрогобичи 20·1, Бродах 11·5, Ярославі 10·3, Коломиї 8·9, Тернополи 7·8, Львові 7·5, Кракові 7·4, Новім Санчі 7·2, Стрию 6·5, Тарнові 6·4, Перемишлі 5·3, Решові 5·0, Підгіррю 3·8, Ставіславові 3·2 і Самборі 2·2 випадків шкарлатини. Застрашаючість сих цифр стане нам тим яснійше перед очі, коли згадаємо, що пересічне число випадків смерті від шкарлатини в австрійських містах без Галичини виносило лише рівно 1·6‰ себто аж майже 5 разів менше чим у Галичині.

Дифтерія також не покидає Галичини і забирає в галицьких містах рівнож більше жертв ніж по інших містах (2·4‰ проти 2‰). Найбільше випадків смерті через дифтерію було в Кракові (5·0‰) і Дрогобичі (4·5‰).

На тиф умирало в австр. містах пересічно (за роки роки 1906—1909) 517·75 осіб річно, себто 1·0‰. В Галичині в тім самім часі умерло о півтора раза більше, бо аж 170·75 осіб або 2·6‰. Загалом що до смертности на тиф йшли австрійські міста в ось яким порядку: Тропав 6·5 (в р. 1906—09 пересічно на рік на 10.000 мешканців), Просніц 6·1, Стрий 4·5, Тешен 3·6, Самбір 3·4, Тарнів 3·4, Дрогобич 3·3, Краків 3·2, Карльсбад 2·9, Решів 2·7, Чернівці 2·7, Ст. Пельтен 2·5, Гориція 2·4,

Саац 2·4, Цнайм 2·3, Станіславів 2·3, Беліц 2·2, Коломия 2·1, Перемішль 2·0, Прага 2·0; між ними маємо аж 9 галицьких міст і одно буковинське.

Сухоти належать до тих недуг, що найбільше забирають жертв: в 1909 р. померло в більших австр. містах 20·516 осіб або 40·7‰ проти 86.754 або 31·6‰ в цілій Австрії (1906 р.). Наші міста тримають ся переважно середини і лише Краків (63·8‰), Дрогобич (52·2), Стрий (51·9) і Самбір (44·8) стоять вище середньої для австр. міст. Дуже мало випадків смерти на сухоти виказує Коломия (28·1) і Ревів (28·5).

Запаленє легких забрало в 1909 р. в більших містах 9.165 осіб (= 18·2‰); в цілій Австрії померло на запаленє легких у 1906 р. 57.361 осіб себто 20·9‰, а галицькі міста стратили аж 1.835 осіб або 29·7‰. Найбільшу смертність виявили Самбір (101 особа, 52‰), Тернопіль (123, 37·5‰), Дрогобич (73, 35·2‰), Стрий (101, 35·2‰) Броди (60, 34·5‰) і Коломия (92, 34·4‰): Самбір показав крім того сталий нахил до гіршого, бо мав у 1906 р. 37·7‰ випадків смерти на запаленє легких, у 1907 р. 40·9‰, а в 1908 р. аж 53·3‰! Із комбінації цифр виходить вкінці, що головною причиною великої смертності в Тернополи було запаленє легких у дітей.

Далеко менше вмирало у нас на недуги серця, поражене і на рака. На хви серця померло в Австрії (містах) 21·1‰, в Галичині (в містах) тільки 20·7‰ — найбільше в Дрогобичи 43·5‰. На поражене погинуло в австр. містах 6·5‰ — значить більше, як середньо в цілій Австрії (5·3‰); за те галицькі міста виказали лише 3·8‰ випадків (Стрий тільки 0·3‰ найменше з усіх австр. міст). Таксамо і з смертністю в наслідок впертих новотворів (рака): в Галичині вмирало на се тільки 5·7‰ людей, коли в цілій Австрії виносила смертність 7·8‰, а в містах навіть 13·1‰.

Земон Кузеля.

Hans Kuttelwascher — Ein Beitrag zur österreichischen Selbstmordstatistik (Statistische Monatschrift 1911, XXXVII, стор. 65—88).

Статистичні дані самовбивств збирали ся в Австрії майже від самих початків XIX столітя і через те мають дослідники дуже багатий і різнородний матеріал, який певне давби багато інтересних висновків, якби наша статистика тримала ся по змові однакових інструкцій. На жаль не грішила наша статистична техніка ніколи сталими методами і кожний майже рік приносив то нові предмети обсервації, то знов пропуски давнійших рубрик. Раз звертало ся увагу на стан самовбийників, другий раз на їх релігію, вік або становище в родині, ніколи ж не збирало ся дати що до національної приналежності самовбийників.

Автор розглядає статистичні дані переписи з 1908 року, котрі узяли до уваги пол, вік, стан (в родині) і віроісповіданє самовбийників. З його розвідки вибираємо зіставленя про Галичину і Буковину, оскільки вони можуть причинити ся до характеристики нашої людности.

Загальне число самовбийств в Австрії у 1908 р. було 4·914, з того 416 у Галичині і 58 на Буковині.

Що до віку найбільше самовбийств припадало на час між 20—30 роком житя, бо аж 25%, найменше на діточий час до 15 року (лише 41 випадок): характеристично значне число самогубів у пізнім віці між 60 і 70 роком або й пізнійше (307 і 40 випадків).

Пересічно випадало 188 самовбийців на мільон людности, одначе між поодиновими краями були великі різниці. Коли Долішня Австрія виказувала 339 а Триест навіть 470 випадків на мільон людности, то Країна, Тироль, Істрія, Галичина, Буковина і Дальмація зійшли нисше 100. Загалом більше самовбийств у промислових краях і висше розвинутих, значно менше у рільничих і менше культурних, через те скількість самовбийств у судетських краях 5 разів більша, як у карпатських. Галичина мала приміром в 1908 р. 416 випадків, Моравія 547, а Чехи вже аж 1.851: процентово припадало для цілої Австрії 1.879 самовбийств на 10.000 людности, для Триесту 4.695, Дол. Австрії 3.387, Чех 2.929, Моравії 2.244, а для Галичини і для Буковини тільки 0·569 і 0·794.

Різниці заходять також і що до поділу на пол самовбийців. Загально в державі скількість самовбийств у мущин 3½ раза більша від скількості самовбийств у жінок: на мільон жінок припадає 86 самовбийств проти 294 випадків на мільон мущин. Склонність до самовбийства переважає у жінок в дуже молодім віці і меншає на старість. У Галичині і на Буковині самовбийства у жінок стрічають ся доволі рідко: в Галичині було їх тільки 71 випадків (проти 345 у мущин), на Буковині 18 (проти 40), або процентово на 10.000 0·19 проти 0·95 і 0·49 проти 1·09.

Дуже цікаві дані що до віроісповіданя, які маємо лише з років 1851—1860, 1865 і 1908. Вже Пляттер¹⁾, зіставляючи дані за роки 1851—9 і порівнюючи число самовбийників по конфесії з вислідами переписи з 1869 р., прийшов до переконаня, що найбільше випадків дають євангелики, менше католики, ще менше православні, а найменше жида. Ту саму характеристичну появу, яка ще ближше не вяснена і залежить правдоподібно не так від релігії як від соціяльного стану, можна сконстатувати і на підставі чисел з 1908 року. На 1 мільон євангеликів

¹⁾ Über den Selbstmord in Österreich in den Jahren 1819—1872. (Statistische Monatschrift II, стр. 106).

припадало тоді 305 самовбийств, на 1 міл. католиків 213, на міліон грецького обряду 130 а на міліон жидів 118. Загалом відібрало собі в Австрії жите 4399 римо-католиків (на 10000, = 2·13%), 160 греко-католиків (126 мушин і 34 жінок (0·51%)), 151 євангеліків (3·05%), 143 жида (1·18%), 48 православних (0·79%) і 13 інших. В Галичині припадало 1·1% самовбийств на євангеліків, 0·7 на римо-католиків, 0·5 на греко-католиків і 0·34 на жидів; анальоґічні числа для Буковини виносили 2·1, 1·1, 1·7, 1·7, 0·42. З греко-католиків 155 відібрало собі жите в Галичині, 4 на Буковині (з того 3 жінки) і 1 в Дол. Австрії.

Що до стану найбільше самовбийств було у мушин-вдівців і у дівчат, найменше у жонатих мушин і у вдовиць. Загалом на міліон осіб вільного стану, що скінчили 14 літ жита, припадало 300 самовбийств, на міліон осіб жонатих і замужних 237, а на міліон вдівців і вдовиць 390 самовбийств. У Галичині на 10000 осіб дорослих вільного стану припадало 1·22 самовбийств (1·88 у мушин і 0·46 у жінок), на Буковині 0·84 (1·27 і 0·29): у пібраних було 0·69 самовбийств у Галичині (1·16 у мушин і 0·18 у жінок) і 1·75 на Буковині, а у повдовілих 0·86 самовбийств у Галичині (3·53 м. і 0·45 ж.) і 2·77 на Буковині (7·41 м. і 1·23 ж.). Як бачимо, самовбийства жінок у Галичині і на Буковині трапляють ся дуже рідко.

Що до зросту самовбийств можна замітити, що він в Австрії не такий дуже великий, як деінде і збільшаєть ся досить незначно, показуючи донекуди навіть наклін до зменшеня. В Галичині стан самовбийств релятивно зменшаєть ся і виносив між роками 1894—1908 найбільше 604 випадків в 1894 а найменше в р. 1900 (352) і 1901 (353 випадків): остатні роки 1902—1908 виказують числа 380, 386, 391, 437, 384, 385, 416. Буковина хитаєть ся що до числа самовбийств між 36 (1896 року) а 90 (1894 року).

На кінци треба ще піднести, що по містах стрічаєть ся більше випадків, ніж по селах: се видно і на статистиці Львова, де на 159.877 людности (в 1900 р.) припадало 53 самовбийства (в 1908, 42 в 1900 р.), коли на загал людности Галичини 7,315.939 випадало тільки 416 випадків.

Для порівняня з тими висновками про Австрію варта порівняти дати, наведені в 32-ім томі угорських статистичних записок в 1910 р., в статі „Bewegung der Bevölkerung der Länder der ungarischen Krone in den Jahren 1906, 1907 und 1908“. Дати ці тим важнійші, що між иншим узгляднюють і матірну мову.

Число самовбийців на Угорщині зросло в остатнім десятиліттю дуже значно і підскочило о 22%, з 3198 в 1901 р. на 3895 в 1908 р. З погляду на віроісповіданє найбільше випадків припадає на реформо-

ваних і євангеліків: 443 і 314 (на мільон людности), найменше на греко-католиків — 102 (154 мушчин і 49 жінок) і православних — 115, в середині стоять жиди (208) і римо-католики (199).

Дати що до національності були слідуєчі:

На мільон людности було самовбийників (вше 6 літ):

Мова	мушчин	жінок	разом
Мадярська	473	169	321
Німецька	375	92	228
Сербська	181	64	124
Словацька	204	46	121
Румунська	154	47	101
Хорватська	131	38	84
Українська	73	18	45
Інші	265	66	170
Загалом	334	108	220

Коли сі дати порівнати з даними що до неграмотности, то виходить, що чим більше неграмотних, тим менше самовбийств: найбільше число самовбийств дають народи з більше розвиненим промислом і з більшим відсотком інтелігенції.

З. Кузеля.

Dr. H. Pfaundler — Zur Statistik des Fremdenverkehrs in Österreich (Statistische Monatschrift 1911, XXXVII, стор. 330—343).

Від деякого часу зачали в Австрії провадити статистику чужинців, а властиво тих осіб, що пробували коротше або довше в чужій місцевості. До тепер зібрані дати не претендують на повноту, всеж таки уповажують до деяких висновків. Загалом число чужих зростає в Австрії доволі значно: коли в 1895 р. було їх лише 1,425.565, то в 1909 р. зросло се число о 134% до числа 3,552.000. Найбільший приріст вказали адрийські краї а особливо Побереже (405%) і Дальмація (4·112%!), менший приріст був уже в альпейських краях, а найменший в північно-австрійських. На жаль не знаємо нічого про переміни в прирості гостей в Галичині і на Буковині, бо в Галичині перші дати маємо що йно за 1908 рік а про Буковину деякі інформації дають дати аж з остатнього року 1909. Східно-австрійські місцевости притягали до себе дуже мало чужих людей на побут: вистарчить згадати, що в 1909 р. занотовано в Галичині як чужих лише 182.738 осіб, себто тільки що в невеличкій Горішній Австрії, а значно менше ніж в Стирії (474.126), Долішній Австрії без Відня (354.220) або в малесенькім Сольногороді. Тай Буковина не може повеличати ся більшим рухом чужосторонних: всеж таки цифра 39.436 процентово два рази висша в порівнаню з Галичиною.

Що до походження чужих, то найбільше їх таки в Австрії (пересічно 66·2%) та Німеччини (20·0%); решта припадає на гостей в Угорщині і Боснії (5·4%), Росії (2·1%), Італії (1·6%), Вел. Британії (1·1%), Франції (0·8%) і в інших країв Європи та других континентів (2·8%). Австрійські „чужі“ були розділені рівномірно по усіх трох районах: альпійським (66·6%), північним (65·1%) і адрійським (65·7%): гості в Німеччині перебували переважно в альпійських і північно-австрійських місцевостях (21·4% і 20·5%) а Росія найбільший контингент доставляла північному району (5·3% проти 0·7% і 1·1%).

Час побуту чужосторонніх не всюди тривав однаково: в Долині Австрії тривав він значно довше, бо гості осідали там звичайно на літо, в Дальмації або в Сольногороді тривав він дуже коротко, бо переважна частина гостей складала ся з перелетних туристів. З того погляду і Галичина і Буковина стояли по середині і виказують більше чужих на довшім побуті. У Галичині в 1909 р. припадало 110.290 днів побуту на побут від 1—3 днів, 232.624 днів на побут від 4—14 днів, 365.420 днів на побут від 14 днів до 4 тижнів і 867.749 днів побуту на побут вище 4 неділь. Аналогічні числа для Буковини були 9.564, 13.097, 58.630 і 67.193.

Головною причиною слабого руху чужосторонніх у Галичині і на Буковині був брак належних вигод: залізниць, доріг, готелів, ресторанів і т. д. В р. 1909 було в Галичині всего-на-всього 275 готельних підприємств для приїжджених гостей, з 2.524 ліжками: в альпійських краях було за те 2.436 заїздів в 112.753 ліжок. Галичина помагала собі вправді сезонними домами заїзду, однак і їх не було багато: 442 галицькі підприємства з 7.902 ліжками не видержують ніякого порівняння з 1.289 альпійськими підприємствами з 37.049 ліжок.

З. Кузеля.

Видання й статі, обговорені в с'їм томі:

Наукова хроніка.

A. Jablonowski — *Historja Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej*, 1912.

Преісторія, археологія і історія штуки.

A. Оѳодоровскій — *Верхне-салтовскій камерный могильникъ VIII—X в.*, 1912.

B. Ляскронскій — *Судьба одной археологической находки*, 1913.

B. Щербаківський — *Українське мистецтво*, I, 1913.

B. Janusz — *Zdobnictwo ludowe w okolicach Lwowa*, 1913.

Історія політична і культурна.

- L. Niederle — Slovanské starožitnosti, oddíl kulturní, 1913.
 A. Brückner — Die Wahrheit über die Slavenapostel, 1913.
 W. Abraham — Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie, 1909.
 — Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim, 1912.
 В. Мякотинъ — Очерки соціальної історії Малоросії, I, 1912.
 S. Kardaszewicz — Dzieje dawniejsze miasta Ostroga, 1913.
 E. Rulikowski — Opis powiatu Kijowskiego, 1913.
 И. Павловскій — Первое дополнение къ краткому біографическому словарю ученых и писателей Полтавской губернии съ половины XVIII вѣка, 1913.

Ф і л ь о л о г і я.

- И. Ягичъ — Исторія славянскої філології, 1910.
 E. Карскій — Бѣлоруссы, II, 1912.
 E. Карскій — Архангельское Евангеліе 1092 г., 1912.
 С. Розановъ — Житія преподобнаго Авраамія Смоленскаго и службы ему, 1912.
 Нила Сорскаго преданіе и уставъ, 1912.

Е т н о г р а ф і я.

- O. Schlaginhaufen — Die Anthropologie in ihren Beziehungen zur Ethnologie und Prähistorie, 1913.
 F. Kaindl — Geschichte und Volkskunde, 1913.
 M. Haberlandt — Österreichische Volkskunde aus den Sammlungen des Museums für österreichische Volkskunde in Wien, 1911.
 F. Kaindl — Beiträge zur Volkskunde des Ostkarpathengebietes.
 Э. Вольтеръ — Литовскіе варианты легенды о женскихъ характерахъ, 1911.
 Н. Сперанскій — Къ исторіи собранія пѣсень Н. В. Гоголя, 1912—1913.

Житє суспільне і культурне.

- Über die Geburten und Sterbefälle in den grösseren österreichischen Städten im Jahre 1909, 1911.
 H. Kuttelwaschen — Ein Beitrag zur österreichischen Selbstmordstatistik, 1911.
 H. Pfaundler — Zur Statistik des Fremdenverkehrs in Österreich, 1911.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

у Львові, Ринок, ч. 10,

має на складі між иншими отсі книжки :

	Корон
Адріян. Аграрний процес у Добростанак	1—
Антопович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0-40
„ Чари на Україні	0-45
Барвінський В. Досліди в поля статистики	0 20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0 50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0 26
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	2—
Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичині	3—
Верхратський Ів. — Начерк соматології	1-50
Вовк Хв. Антропометричні досліди укр. населення Галичини, Буковини й Угорщини	1-00
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношик в народній поезії	1-40
„ Русини Пряшівської спаркції і їх говора	0-80
„ Словаки чи Русини?	1-40
„ Пісенні повотвори в укр.-р. народ. словесности	2 50
„ Угроруські духовні вірші	0 80
„ Зносини Українців із Сербами	0-40
„ Народна пожива на Бойківщині	0 40
„ Як писати заіменник ся при дієсловах	0 60
„ Бойківське Весіле в Мшанці	1—
„ Весіле Керестурі	0 40
„ Віршована легенда про рицаря і смерть	0 60
„ Ходенський співаннях Левицьких	0-25
„ Легенда про три жіпочі вдачі	1—
„ Руські оселі в Баччі	2—
„ Лірники	7-50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, II, III і IV вид. 2, по т. V—VII див. Збірняк іст.-філ. секції.	5-20
„ Ілюстрована Історія України	0 60
„ Про давні часи на Україні (коротка історія України з ілюстр.)	2-00
„ Ілюстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	12-00
„ Віяння з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	0-40
„ Розвідки й матеріали до історії України-Руси, II—V	0-20
„ Останні романи Г. Сіпкевича	0-20
„ Вступний виклад з історії давньої Руса	0-70
„ Хмельницький і Хмельницщина	0-60
„ Звенигород галицький	1-00
„ Пожоронне поле в с. Чехах	0-50
„ Описи Ратенського староства	0 50
„ Хронологія подій Галицько-волинської літписи	0-20
„ Чи маємо автентичні грамоти кп. Льва?	0 50
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в.	0-20
„ Звичайна схема „русскої“ історії й справа раціонального укладу історії східного словянства	0-30
„ Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студиях східної Європи	0-50
„ Співні питання староруської етнографії	0-45
„ Справа українсько-руського університету у Львові	3 00
„ Справа українських кафедр і наукові потреби українства	0-40
„ Матеріали до історії суспільно політичних і економічних відносин Західної України	0 40
„ Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною	0 70
„ Дмитро-Вишневецький Байда в поезії й історії	0-70
„ Про батька дозацького Б. Хмельницького попул. оповід. з ілюстр.)	3-50
„ Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII вв. (з ілюстр.)	0-40
„ Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського жити	2-20
З. Пінтер. Історія етнографічних відкрить у XV—XVI ст.	0 40
Дзиджора Ів. Матеріали Московського „Держав. Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини	2—
„ Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 - 30 рр.	0-20
Драгоманів М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	1-00
„ Рай і поступ 2 вид.	0-16
„ Микола Ів. Костомарів	

	Ковон
Драгоманів М. — Літературно-суспільні партії в Галичині	1:80
„ Козаки	0:30
„ Листи до Ів. Франка і інших т. I	3:40
„ Листи до Ів. Франка і інших, т. II	4:40
„ Шевченко, українофіли й соціалізм	2:00
Еман Е. Економічне положення руських селян на Угорщині	0:26
Енгельс Ф. Початки родини, приватної власності і держави	1:05
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X, XII, XXV і XXVIII по 3 00 кор., т. V, VI, XIII—XV, XVII—XIX, XXIV, XXVI—XXVII по 4 00 кор., т. XVI і XXIII по 5 кор., т. XI, XXI—XXII по	6:00
Ефремов С. Національне питання в Норвегії	0 30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях Галицькій і Перемишльській	4:00
„ т. II: Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4 00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Бетаській	5:00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4:00
„ т. V: теж — з р. 1649—51	4:00
„ т. VII: — Люстрація королівщин з р. 1570	4:00
„ т. VIII: — Акти до історії Козаччини 1513—1630	4:00
Жите і Слово, вістник літератури історії і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3 по	5:00
Заклядський Рем. — Чи можна Федьковича Косовалом звати?	0 40
Заневвч — Знесене панципи в Галичині	1:00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—XCVIII по 3 00, т. XXIII—IV, XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5 00, комплети I—XX по 48 00, I—L по	120:00
Збірник фільологічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I., нап. О. Кониський, 3—, на ліпшій папері 4 00, в оправі	5:00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3 00, на ліпшій папері	4:00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова т. II. 3 00, на ліпшій папері	4 00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. II., нап. О. Кониський	4:00
„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. I. Верхратський	5 00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дижарева	4:00
„ т. VII: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. III.	4:00
„ т. VIII—IX: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850—1862	7 00
„ т. X: Розвідки М. Драгоманова про укр. народню словесність і письменство	4 00
„ т. XI—XII: Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49	6 00
Збірник історично-філософської секції т. I—IV розійшлися (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге, див. М. Грушевський) т. V: Матеріяли до історії духового життя Галицької Руси XVIII XIX віку	4 00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. IV. 4-50, на ліпшій папері	5:50
„ т. VIII і IX: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. V	7:50
„ т. X і XI: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VI	7:50
„ т. XII—XIII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VII	8:00
„ т. XIV: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VIII, часть I	7:50
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3—, т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) і IX—X по 2 00, т. XI—XIII по	5:00
„Зоря“, письмо літературно-наукове, р. II і V по 6 00, р. VI і IX по	10:00
„ „ „ „ літерат.-наук. ілюстроване, річ. XIII, XV—XVIII по	12 00
Зубрицький М. Село Мшанець, Старосамб. пов.	3:00
„ Велика родина в Мшанці, Старосамб. пов.	0:10
„ Пачкарство бакуну в горах у Галичині в XIX ст.	0:60
„ Причини до історії рекрутчини в Галичині	0:20
„ Тісні роки. Причини до історії Галичини 1846—1861 pp.	0:20
Історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси	2:40
т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности й ин. статі	4:00
т. III. і IV. Д. Ізювайський — Княжий період України-Руси	6:80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, I. Шараневич — Гал. Русь	3:00
т. VI. Антонович Вол. і Ізювайський Д. — Історія вел. кн. литовського	3:20
т. VII. Іван Линиченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в.	3:20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв.	2:00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12 80
XIII. М. Костомаров — Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	3:20
XVI. М. Костомаров — Руїна	8:40
XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович. Останні часи козаччини на Правобережжі	6:60